

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

1/2023

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ
ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник ИСИ, председник; пуковник др Далибор Денда, виши научни сарадник ИСИ; др Татјана Милошевић, научни сарадник ИСИ; др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије; пуковник доц. др Слободан Ђукић, Катедра друштвених наука, Војна академија; др Димитар Тасић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије; др Маријана Мраовић, научни сарадник, Војни архив; академик проф. др Љубодраг Димић, редовни члан САНУ; академик др Драган Богетић, дописни члан САНУ; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Миле Бјелајац, научни саветник, Институт за новију историју Србије; др Милић Милићевић, виши научни сарадник, Историјски институт; пуковник др Винфрид Хајнеман, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам (иностранци члан); доц. др Ервин А. Шмидл, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч (иностранци члан); проф. др Јарослав Вишњаков, Институт МГИМО, Москва (иностранци члан); др Кармен Сорина Рижновеану, виши научни сарадник, Институт за политичке студије одбране и војну историју, Букурешт (иностранци члан); др Чаба Катона, научни сарадник, Историјски институт Мађарске академије наука, Будимпешта (иностранци члан).

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: пуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: др ТАТЈАНА МИЛОШЕВИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXXIII. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs.

Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Вељка Лукића Курјака бр. 1, 11000 Београд. Telefони редакције 011/36-03-473 и 011/36-03-475; војни тел. 40-473 и 40-475. Рукописи се не враћају.

Задња страна корица: Заставно одељење XI пешадијског пука „Карађорђе” Шумадијске дивизије после заузимања Ветерника, 16. септембар 1918. (Војни музеј, Збирка фотографија, R-5090)

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR
MILITARY HISTORY MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow, SRI, Colonel Dr. Dalibor Denda, Senior Research Fellow, SRI, Dr. Tatjana Milošević, Research Fellow, SRI; Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Colonel Dr. Slobodan Đukić, associate professor, Military Academy, Dr. Dmitar Tasić, Senior Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Marijana Mraović, Research Fellow, Military Archive; Academician Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Full member of SASA; Academician Dr. Dragan Bogetić, Corresponding member of SASA; Prof. Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow, Institute of History, Colonel Dr. Winfried Heinneman, ZMSBw, Potsdam (foreign member); Prof. Dr. Erwin A. Schmidl, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna (foreign member); Prof. Dr. Yaroslav Vishnyakov, MGIMO Institute, Moscow (foreign member); Dr. Carmen Sorina Rijnoveanu, Senior Research Fellow, Institute for political studies of defense and military history, Bucharest (foreign member); Dr. Csaba Katona, Research Fellow, Institute of History, Hungarian academy of science, Budapest (foreign member).

EDITOR-IN-CHIEF: Colonel Dr. DALIBOR DENDA
EDITORIAL SECRETARY: Dr. TATJANA MILOŠEVIĆ

Journal is published in two volumes per year. Year LXXIII. Contributions should be sent to E-mail vig@mod.gov.rs.

Strategic Research Institute – Department for Military History, Veljka Lukića Kurjaka № 1, 11000 Belgrade, Serbia. Telephones +381 11 36-03-473 and +381 11 36-03-475. Manuscripts will not be returned.

Rear cover: The Ensign detachment of the XI Infantry Regiment "Karadjordje" of the Šumadija Division after the capture of Veternik position, September 16th 1918 (Military Museum Belgrade, Photo Collection, R – 5090)

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

1/2023

ЧЛАНЦИ ARTICLES

<i>Стефан Шипка</i> ОСМАНСКА ВОЈНА ОРГАНИЗАЦИЈА У ПРОВИНЦИЈИ – ВУЧИТРСКИ САНЏАК 1544/5. ГОДИНЕ	9
<i>Stefan Šipka</i> THE OTTOMAN MILITARY ORGANIZATION IN THE PROVINCE – THE CASE STUDY OF THE VUČITRN SANJAK IN 1544/5	
<i>Иван Андријашевић, Весна Краинчанић, Маријана Буљугић</i> ПОЧЕЦИ НАСТАВЕ ЈЕЗИКА НА ВОЈНОЈ АКАДЕМИЈИ У БЕОГРАДУ	29
<i>Ivan Andrijašević, Vesna Krainčanić, Marijana Buljugić</i> THE BEGINNINGS OF LANGUAGE TEACHING AT THE MILITARY ACADEMY IN BELGRADE	
<i>Др Јарослав В. Вишњаков</i> АЛЕКСАНДАР СРБ. СРПСКИ ОФИЦИР У РУСКОЈ СЛУЖБИ	45
<i>Dr. Yaroslav V. Vishnyakov</i> ALEXANDER SRB – A SERBIAN OFFICER IN THE RUSSIAN SERVICE	
<i>Др Маријана Мраовић</i> ДИСПЕРЗИЈА РАДИО-ПРОПАГАНДЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ	62
<i>Dr. Marijana T. Mraović</i> THE DISPERSION OF RADIO PROPAGANDA IN THE TERRITORY OF THE OCCUPIED SERBIA IN THE SECOND WORLD WAR	

<i>Никола Станковић, МА</i> УПОРЕДНА СТУДИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ И БЕЛГИЈСКОГ СТАТУСА ПОД ПАТРОНАТОМ ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ	89
<i>Nikola Stanković, MA</i> A SIMULTANEOUS STUDY OF THE YUGOSLAV AND BELGIAN STATUS UNDER THE PATRONAGE OF GREAT BRITAIN DURING THE SECOND WORLD WAR	

ДОКУМЕНТИ DOCUMENTS

<i>Др Снежана Алексић</i> ПРЕСУДЕ КОЈЕ ЈЕ ДОНЕО ВОЈНИ СУД НОВ У ЈУГОИСТОЧНОМ СРЕМУ 1944. ГОДИНЕ	113
<i>Dr. Snežana Aleksić</i> THE JUDGMENTS PASSED BY THE MILITARY COURT NOV IN THE SOUTHEASTERN SREM IN 1944	
<i>Др Александар Животић</i> ПРЕДЛОГ МИРНОДОПСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈНЕ ОБАВЕШТАЈНЕ СЛУЖБЕ ИЗ АПРИЛА 1945. ГОДИНЕ	133
<i>Dr. Aleksandar Životić</i> THE PROPOSAL OF A PEACETIME ORGANIZATION OF THE YUGOSLAV MILITARY INTELLIGENCE FROM APRIL 1945	

МУЗЕОГРАФИЈА MUSEOGRAPHY

<i>Др Бојана Илић</i> ВОЈНА ЗАСТАВА – СВЕДОК ПОЛИТИЧКИХ ТУРБУЛЕНЦИЈА У СРБИЈИ КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА	151
<i>Dr. Bojana Ilić</i> MILITARY FLAG – THE WITNESS OF THE POLITICAL TURBULENCE IN SERBIA IN LATE 19 TH AND EARLY 20 TH CENTURY	
<i>Др Владимир Кривошејев</i> НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ У ПРИЗРЕНСКОЈ И ВАЉЕВСКОЈ РАТНОЈ ВОЈНОЈ БОЛНИЦИ: ТРАГАЊЕ ЗА ВРЕМЕНОМ И МЕСТОМ НАСТАНКА ДВА МУЗЕЈСКА ПРЕДМЕТА	176
<i>Dr. Vladimir Krivošević</i> NADEŽDA PETROVIĆ IN THE PRIZREN AND VALJEVO WAR MILITARY HOSPITAL: SEARCHING FOR THE TIME AND PLACE OF ORIGIN OF TWO MUSEUM OBJECTS	

ПРИКАЗИ REVIEWS

- Марко Алексић, *Српске земље пре Немањића од 7. до 10. века*, Лагуна, Београд, 2020, 384 стр. (Урош Миливојевић) 205
- David C. Douglas, *William the Conqueror. The Norman impact upon England*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1992, 476 pp. (др Тамјана Милошевић) 210
- Дипломатски списи Бранка Лазаревића*, друго допуњено издање, приређивач и писац предговора Миладин Милошевић, Историјски архив, Неготин, 2022, 395 стр. (академик Љубодраг Димић) 214
- Милан Терзић, *Борба за информације: радио - везе и депеше Југословенске краљевске владе и Драже Михајловића 1941–1944*, Службени гласник, Државни архив Србије, Београд, 2022, 442 стр. (др Алексеј Тимофејев) 218
- Душан Кукобат, Бојан Б. Димитријевић, *2. крајишки корпус Војске Републике Српске*, Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, Бања Лука, 2022, 303 стр. (Милош Чорбић, МА) 223
- Драгутин Димчевски, *Крвава граница*, СУБНОР, Врање, 2022, 233 стр. (др Предраг Вајагић) 227

ИНФОРМАЦИЈЕ INFORMATIONS

- ОКРУГЛИ СТО „Ј(Н)А И ИЗАЗОВИ ВОЈНОГ ПРОФЕСИОНАЛИЗМА“, БЕОГРАД, 5. АПРИЛ 2022. ГОДИНЕ (Стефан Шипка) 235
- XXII ГОДИШЊА КОНФЕРЕНЦИЈА ЕВРОАТЛАНТСКЕ РАДНЕ ГРУПЕ ЗА СТУДИЈЕ КОНФЛИКТА „SHAPING NATIONS FOR CONFLICT AND WAR. PROPAGANDA, DISINFORMATION AND STRATEGIC COMMUNICATION. IMPLICATIONS FOR POLICY MAKERS“, СИБИЊ, РУМУНИЈА, 22. – 26. МАЈ 2023. ГОДИНЕ (др Далибор Денда) 238

Чланци

УДК: 355.48(560)"1544/1545"
94(497.11:560)"1544/1545"
COBISS.SR-ID 120955913
DOI број: 10.5937/vig2301009S

Језик рада: Српски
Примљен: 17. 04. 2023.
Прихваћен: 27. 06. 2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

Потпоручник Стефан Шипка, истраживач
Одељење за војну историју,
Институт за стратегијска истраживања,
Универзитет одбране, Београд
E-mail: stefan.sipka@mod.gov.rs

ОСМАНСКА ВОЈНА ОРГАНИЗАЦИЈА У ПРОВИНЦИЈИ – ВУЧИТРНСКИ САНЦАК 1544/5. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У раду је представљен преглед османске војне организације у провинцији на примеру Вучитрнског санцака. Подаци који се наводе резултат су анализе Опширног дефтера (осм. müfassal defteri) за Вучитрнски санцак из 1544/5. године. Посебна пажња посвећена је структури тимарског система и спахијским војним јединицама, уз настојање да се одреди њен оквирни војни потенцијал који је стајао на располагању вучитрнском санцакбегу. Приказане су и војне и помоћне војне јединице на локалу које су чиниле саставни део османског војног система у провинцији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Османско царство, Вучитрнски санцак, тимарски систем, спахије, војна организација

Освајањем преосталих југозападних крајева Деспотовине, територије које су чиниле тзв. Област Бранковића долазе под коначну османску власт. У досадашњим истраживањима постоји претпоставка да је поменута област пописана још за време прве окупације, у периоду између 18. августа 1439. и 22. августа 1444. године. На то је први указао Хамид Хаџибегвић у Опширном пописном

дефтеру за Област Бранковића (осм. *Defter-i Vilayet-i Vlk*), састављеном у периоду између 17. и 26. јуна 1455. године, наводећи примере тимара са напоменом: *пренесено са ранијег поседника*.¹ Донедавно је владало уверење да је Вучитрнски санџак, настао на делу територије Области Бранковића, основан у периоду пре израде Опширног пописног дефтера из 1477. године. Преводом војничког дефтера за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед из 1455. године, Татјана Катић допринела је решавању питања административног статуса Области Бранковића. Помен Вучитрнског санџака у војничком дефтеру, израђеном скоро три месеца непосредно пре пада Новог Брда – који је састављен на основу података прикупљених током општег пописа Османског царства приликом ступања Мехмеда II (1444–1446 и 1451–1481) на престо – указује на његово постојање већ 1451. године, закључила је Татјана Катић.²

Почеци интересовања за проучавање прошлости простора Вучитрнског санџака под османском влашћу у југословенској историографији сежу до краја шездесетих година прошлог века. Поред већ поменутог дефтера Области Бранковић, који су приредили и превели Хамид Хаџибегвић, Адем Ханџић и Ешреф Ковачевић, значајан допринос у расветљавању одређених питања демографске, војне и административне природе представља дугогодишњи рад Олге Зиројевић.³ Очекивано, с обзиром на рудна богатства поменуте регије, највише радова написано је на тему организације рударске делатности под османском влашћу.⁴ Интересовање за проучавањем Вучи-

¹ Hamid Hadžibegić, *Uvod u Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine* (Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo, 1972), XIII.

² Татјана Катић, прир., *Војнички дефтер из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед. 1455 Tarihli Alaca-hisar, Vilçitrn ve Prizrin Livaları ve İzveçen, Yeleş, Ras, Seniçe ve Hodidede vilayetleri voynuk defteri. Tıpkıbasım, Transkripsiyon, MCE 36 – 03 Defterinin kişi adları ve yer adları indeksi* (Београд: Историјски институт Београд, 2020), 29.

³ Олга Зиројевић, „Вучитрнски и Призренски санџак у време владавине Сулејмана Величанственог”, *Историјски часопис*, XIX (1972), 263–276.; *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)* (Београд: Историјски институт, 1974).; „Кроз Новобрдске махале 1664/65. године”, *Мешовита грађа*, XX (1990), 7–14.

⁴ Skender Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka* (Priština: Zajednica naučnih ustanova Kosova i Metohije, 1968); Branislav Đurđev, „Turski prevod rudarskog zakona za Novo Brdo despota Stefana Lazarevića”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXV (1976), 113–131.; Душанка Бојанић, „О новобрдској госпоштини”, *Историјски часопис*, XXIX–XXX (1982–1983), 117–127.; Срђан Катић, „Обнављање рудника Нови Безистан у Трепчи 1664. године”, *Мешовита грађа*, XXVII (2006), 235–244.; „Закуп рудника и хасова Трепче 1585. године”, *Мешовита грађа*, XXXI (2010), 109–122.

трнског санџака обновљено је последњих година.⁵ Међутим, приметан је недостатак интересовања за изучавање војних питања и војне организације Вучитрнског санџака у поређењу са суседним областима које су, у краћем или дужем периоду, чиниле гранична подручја. Стога, основни циљ нам је пружити преглед османске војне структуре у провинцији, односно тимарске организације, спахија и мустахфиза тврђаве Ново Брдо, акинџија и војнука на примеру Вучитрнског санџака из 1544/5. године. Такође, настојаћемо да одредимо оквирни војни потенцијал спахијске коњице анализом тимарске структуре Вучитрнског санџака. Сви резултати изведени су из Опширног пописног дефтера за Вучитрнски санџак из 1544/5. године, заведеним у *Османском архиву Директората државних архива Председништва Републике Турске*, под архивским бројем *TTD 234*. Поред тога, у уводном делу биће представљена композиција и карактеристике поменутог дефтера, као и кратак преглед административно-територијалне организације Области Бранковића, односно Вучитрнског санџака.

Први помен Вучитрнског санџака налазимо у војнучком дефтеру састављеном марта 1455. године. Уписани војнуци у селима која су прикључена Вучитрнском санџаку припадала су нахијама Тополница, Лаб, Вучитрн и Морава.⁶ Села која су се налазила у нахији Клопотник припојена су Призренском санџаку. Међутим, нахија Клопотник се у наредним пописима налази у саставу Вучитрнског санџака. Од двадесет и једног села уписаног у војнучком дефтеру која су припадала нахији Клопотник, њих десет налазимо у оквиру Вучитрнског санџака 1544/5. године.⁷ Према најстаријем сачуваном попису територије Области Бранковића, у њен састав улазиле су нахије Трговиште, Клопотник, Долци, Морава, Вучитрн, Топол-

⁵ Tatjana Katić, „Administrative Division, Settlements and Demographics in the First Centuries of Ottoman Rule”, in: *Artistic Heritage of the Serbian People in Kosovo and Metohija. History, Identity, Vulnerability, Protection*, editors Dragan Vojvodić, Miodrag Marković (Belgrade: 2017), 41–49; „Село Ајновце и нахија Кременат у Турским дефтерима 15. и 16. века”, у: *Косовско-Метохијски Зборник 6*, уредник Михајло Војводић (Београд: Српска Академија Наука и Уметности, 2015), 151–164.; Rahman Şahin, „Fatih Sultan Mehmed Devri Priştine Kazası (Tahrir Defterlerine Göre)”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 10 (2018), 207–221.; „Vushtrri Town of the Time of Fatih Sultan Mehmed”, in: *Proceedings of the 1st Congress of International Eastern European Studies (CIEES) 2018. Concepts, Sources and Methodology in Eastern European Studies*, editors Yücel Öztürk, Nuri Kavak (Eskişehir: Piees, 2018), 292–317.

⁶ Т. Катић, *Војнучки дефтер из 1455. године...*, 64.

⁷ Реч је о селима: Бања, Чехрин, Калудра, Колобарић Мађери, Лепојевац, Медвед До, Михалић, Мужданинце, Вукосалић и Јабука. Село Колобарић Мађери су уписани под именом Глобаре. ВОА, *TTD 234*.

ница, Лаб и вилајет Приштина.⁸ У следећем попису, израђеном 1477. године, структуру санџака чиниле су нахије Вучитрн, Клопотник, Загорје, Долци, Обиће и зеамети Лаб, Горња Обровица, Приштина, Морава и Тополница.⁹ Нахије Вучитрн, Лаб, Морава, Клопотник и Тополница се наводе и у опширном дефтеру из 1485. године. У попису из 1499. године – од раније пописаних нахија помиње се само Морава – уписане су нове нахије: Богарине, Сиринић, Глама, Јасеновик, Добрчане, Кременат, Крива река, Тропошница, Мучибаба, Сутеска, Криљево, Старо село, Лесковац, Бања, Објест, Островица и Кратово. Од 1525. године административно-територијална структура Вучитрнског санџака се усталила. Поред већ поменутих нахија, поново се помињу нахије Приштина, Лаб, Тополница, Долци, Клопотник, а уписане су и нове: Добрчане, Беласица, Бело Брдо, Копорић. Наведене нахије улазиле су у састав каза Ново Брдо, Приштина, Вучитрн и Беласица. У попису из 1544/5. године, административно-територијална подела санџака задржала се готово без промена. Недостаје нахија Долци, а уписана су поједина села нахије Дреница чија територија је била под јурисдикцијом Пећког кадије.¹⁰

Дефтер који смо користили у овом раду састављен је под руководством повереника (осм. *emin*) Мухамеда сина Михала и писара (осм. *katib*) Алија сина Велија по заповести Сулејмана I (1520–1566). Дефтер је завршен и предат Порти у другој декади месеца Рамазана 951. године по Хиџри, односно између 25. новембра и 5. децембра 1544. године.¹¹ Он уједно садржи и тимарско-спахијску поделу на хасове, зеамете и тимаре. Композицију дефтера чине кануннама (стр. 1–14), хасови султана (стр. 15–173), хасови Мехмед-паше (стр. 173–193), хасови румелијског беглербега Ахмед-паше (стр. 194–213), хасови вучитрнског санџакбега Али-бега (стр. 214–269), зеамет Дервиша миралаја (стр. 270–278), зеамет извесног Мехмеда сина Мусе (стр. 279–284), тимари спахија Вучитрнског санџака (стр. 285–623), тимари мустахфиза Ново Брдо (стр. 624–644), вакуфи и мулкови (стр. 645–646) и рекапитулација пописа (стр. 647–648).

⁸ Hamid Hadžibegić, Adem Handžić i Ešref Kovačević, *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine* (Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo, 1972).

⁹ 167 *Numarali Muhasebe-i vilayet-i Rum-ili defteri (930/1530). II (Vilçitrin, Prizrin, Alaca-hisar ve Hersek Livaları)* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2004), 11.

¹⁰ *Ibid*, 11.

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *TTD 234*, 14.

Структура тимарског система у Вучитрнском санџаку 1544/5. године

У дефтеру из 1544/5. године уписана су три хаса, два зеамета, 255 тимара и 28 тимара додељених мустахфизима. Хасове су уживали румелијски беглербег Ахмед-паша, вучитрнски санџакбег Алибег и извесни Мехмед-паша. Структуру хаса вучитрнског санџакбега чинило је само место Вучитрн, 82 села која су се налазила у нахијама Вучитрн, Клопотник, Лаб, Морава, Кратово и Тополница. Обухватао је и два манастира и три мезре.¹² Вредност хаса је процењена на 301 432 акче. Очекивано, највише прихода је долазило из самог места Вучитрн – 20 132 акче.¹³ Хас румелијског беглербега Ахмед-паше обухватао је 26 села, од којих се већина налазила у нахији Морава, у долинама река Ситница и Штимљанка.¹⁴ Вредност овог хаса износила је 99.187 акчи. Извесни Мехмед-паша је притежавао најмањи хас у вредности од 54.281 акче, чија сума је била знатно мања од предвиђене за ову категорију тимара. У састав његовог хаса улазила су 32 села, чији приходи су били мањи од прихода хаса Ахмед-паше. Највише прихода долазило је из села Витина, Грмова, Подујево и Пољанце.¹⁵ Зеамете су притежавали Дервиш миралај (осм. *mir alay*)¹⁶ и извесни Мехмед син Мусин. У оба случаја централна власт није била у могућности да пронађе додатне приходе. Стога, поред вредности њихових зеамета, писар је евидентирао суму која ће бити додељена у будућности. Овај метод дистрибуције прихода османска администрација бележила је у пописним дефтерима терминима *на начин/путем* (осм. *ber vech-i noksan*, *ber vech-i teknil* и *ber vech-i iltizam*).¹⁷ Дервишу миралају обећана вредност зеамета износила је 42 004 акче. Међутим, на основу уписаних прихода села која су чинила његов зеамет могао је прикупити 34 943 акчи, односно 7.061 акчу мање.¹⁸ Исту праксу видимо и у случају Мехмеда сина Мусе. Вредност

¹² BOA, TTD 234, 214-269.

¹³ BOA, TTD 234, 214-217.

¹⁴ Реч је о селима Батусе, Суви До, Липљан, Бабљак, Рашинце и Штимље. BOA, TTD 234, 194-213.

¹⁵ Непознато. Постоји истоимено село код Србице. Међутим, овде је реч о селу које се налазило у нахији Тополница.

¹⁶ Официр спахијске коњице. Командовао је једним *алајем*, односно над хиљаду спахија. У изворима се јављају и термини *алај беј* (осм. *alay beyi*) или *алај бег* (осм. *alay begi*).

¹⁷ Geza David, Pal Fodor, „Changes in the Structure and Strenght of the Timariot Army from the Early Sixteenth to the End pf the Seventeenth Century”, *Eurasian Studies*, 77 (2005), 173.

¹⁸ BOA, TTD 234, 270-278.

његовог зеамета износила је 22 349, а обећана сума 26 000 акчи.¹⁹ Даљом анализом дефтера из 1544/5. године уочава се да је 79 од 255 тимара уписано са напоменом *iltizam* или *ma'a iltizam*, односно 30.98% од укупног броја тимара. Тимар Мустафе сина Илијаса²⁰ обухватао је села Батлава,²¹ Кунишевце,²² Мало Ропотово,²³ Беговац и зеваиде села Чујковица и Бељан. Збир прихода наведених села износио је 13 276 акчи, односно 1 745 акчи мање од обећане вредности. У случају Искендера сарача разлика између реалне и обећане вредности тимара била је већа. Приходи од села Долово,²⁴ Влајковце,²⁵ Ортани (осм. *Oratanye*)²⁶ износили су 7 449 акчи, односно 3 220 акчи мање од обећане суме.²⁷ Од поменутих 79 тимара чак 40 (50.63%) чинили су тимари вредности испод 3 000 акчи. Исти пример види се код Тимура сина Мехмеда коме је додељен тимар мање вредности. Од села Горња Брвеница²⁸ и војнучке резерве села Мало Црвенце убирао је 1 772 акче, док му је обећан тимар од 3 000 акчи.²⁹

Анализирајући сумарне дефтере Видинског и Вучитрнског санџака, Мухсин Сојудоан уочио је трансформацију у структури тимара у периоду након 1487. године, где су у сваком наредном попису села била регруписана, формирајући нови тимар. Закључује да је до деградације физичке структуре тимара дошло услед настојања централне власти да надокнади, с једне стране, губитак притежаваоца тимара, настао као последица пада производње, а, с друге стране, да спречи акумулацију моћи у његовим рукама и остваривање претеране добити.³⁰ Уступање прихода из више делова села имало је за

¹⁹ BOA, TTD 234, 279–284.

²⁰ BOA, TTD 234, 399–401.

²¹ У дефтеру уписано Бад-глава. Село Батлава у општини Подујево.

²² Вероватно је реч о данашњем селу Коњушевац код Подујева.

²³ У дефтеру уписано Мала Робова. Није реч о селу Робовац код Косовске Каменице с обзиром на то да се истоимено село помиње у нахији Сиринић. Претпостављамо да се налазило у околини данашњег села Велико Ропотово, јер се истоимено село помиње у попису из 1530. године у нахији Тополница.

²⁴ У преводу дефтера Области Бранковића помиње се село Долово у нахији Трговиште, северно од Рожаја које је имало 42 домаћинства, 19 неочењених пунолетних лица и 10 удовичких домаћинстава. Овде је вероватно реч о другом селу с обзиром на то да је уписано у оквиру нахије Вучитрн. Могуће је да је реч о селу Долово јужно од Клине или селу Дољане код Косовске Митровице.

²⁵ Непознато.

²⁶ Непознато.

²⁷ BOA, TTD 234, 305–306.

²⁸ Могуће је да је реч о селу Брвеник, источно од Батлавског језера.

²⁹ BOA, TTD 234, 500–501.

³⁰ Muhsin Soyudoğan, „The Fall of Icarus: the Paradox of the Ottoman Centralization and the Abstraction of Timars”, *Turkish Historical Review*, 8 (2017), 185–190.

циљ да спречи акумулацију моћи у рукама спахије над земљом и рајом у стилу феудалног господара и успостави јачу контролу централне власти над провинцијом.³¹ Тако су приходи села Врбештица,³² које је припадало нахији Морава, били подељени између Алија силахдара (осм. *silahdar*),³³ Абдулрахмана писара (осм. *katib*) и извесног Искендера. Од 7 457 акчи 2 672 акче је припадало чифту Алија силахдара, док за другу двојицу није наведен износ њиховог удела.³⁴ Касније, у виду белешке, у рубрици села Пасјане³⁵ наведено је да се од села Врбештица издвоји 2 475 акчи.³⁶ У селу Манишинце у нахији Тополница део прихода у висини од 400 акчи припадао је извесном Мустафи сину Мурата,³⁷ а 297 акчи Ибрахиму³⁸ солaku (осм. *solak*).³⁹ И у овом примеру се види да тимар није чинио кохерентну географску целину, већ је била реч о новчаној вредности. Језгро тимара Мустафе сина Мурата чинило је село Доњи Обилић/Кобилић које се налазило у нахији Вучитрн, док се село Манишинце налазило у близини Новог Брда. Тимар Мехмеда, санџакбеговог чауша

³¹ Halil İnalcik, „State, Land and Peasant”, in: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, editors Halil İnalcik, Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 115.

³² Западно од Штрпца.

³³ Припадници капикулу коњице (осм. *kapıkulu*), односно људства шест одреда (осм. *altı bölük halkı*). У време похода крчили су тешко проходне путеве и поправљали мостове. Постојали су посебни одреди у оквиру организације силахдара који су водили бригу о султановим коњима, носили султанове тугове и делили милостињу сиротињи приликом султановог одласка у џамију. (İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti teşkilatından Kapukulu Ocakları. II Cebeci, Topcu, Top Arabacıları, Humbaracı, İağımçı Ocakları ve Kapukulu Suvarileri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1988), 148–150).

³⁴ BOA, TTD 234, 565–566.

³⁵ Село Пасјане код Гњилана, у саставу тимара писара Абдулрахмана.

³⁶ BOA, TTD 234, 585.

³⁷ BOA, TTD 234, 378.

³⁸ BOA, TTD 234, 608.

³⁹ Солаци су припадали јаничарском корпусу, обављајући дужност султанове телесне гарде и пратње приликом одласка у војни поход. Назив леворуки добили су по томе што су припадници две од четири орте, које су пружале обезбеђење султана на десној страни, држали стреле у левој руци како султану не би окретали леђа. Припадници овог реда чинили су 60, 61, 62, и 63. орту. У редове солака бирани су јаничари који су се истицали храброшћу, пожртвованошћу, заслугама и познавању ратних вештина. Основани су у време султана Бајазита II (1389–1402) и од оружја су носили тоболац са стрелама (осм. *tirkeş/ok çantası*), бодеж (осм. *hançer*) и закривљени мач (осм. *eğri kılıç*). На челу сваке орте налазио се солакбаша (осм. *solakbaşı*) или сер солак (осм. *ser solak*). (İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti teşkilatından Kapukulu Ocakları. I Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1988), 218–222.)

(осм. *çavuş*),⁴⁰ чинила су села Коретин⁴¹ у нахији Тополница, Горња Дреновица⁴² и део села Дубовица⁴³ у нахији Вучитрн. Затим, у оквиру тимара Искендера сина Алија улазили су приходи села Галинци,⁴⁴ део прихода у износу од 1.000 акчи од села Горња Трпеза⁴⁵ које је припадало тимару диздара новобрдске тврђаве, и 500 акчи прихода од села Мали Катун⁴⁶ које је припадало заједничком тимару Хасана сина Мустафе и Давуда сина Насуха.

Већ је поменуто да је скоро трећина тимарника примила тимаре мање вредности уз обећање накнаде приликом следеће расподеле прихода. Услед честих ратова, нарочито за време владавине султана Сулејмана I (1520–1566), потреба за новим људством, сходно томе и тимарима, представљала је стални изазов за државу. Централна власт је пронашла решење у фискализацији тимарског добра. Тимар добија фискални карактер, олакшавајући на тај начин његову ре/дистрибуцију. На примеру Вучитрнског санцака 1544/5. године види се да је централна власт неретко додељивала појединцу право на убирање прихода из неколико села или њихових делова, која нису морала формирати кохерентну географску целину, уз обећање накнаде у случају проналаска додатних извора прихода. Приметан је и пад у просечној вредности тимара у Вучитрнском санцаку. На основу резултата истраживања М. Сојудоана, просечна вредност тимара у Вучитрнском санцаку у периоду од 1450. до 1487. године износила је 5 092 акче,⁴⁷ док је у првој половини 16. века била 4 497 акчи⁴⁸. Анализа дефтера из 1544/5. године показала је нешто другачије резултате. Просечна вредност тимара била је 4 853 акче, нешто мања него у другој половини 15. века. Треба имати на уму и чињеницу да је, поред релативне стабилности акче у наведеном периоду,

⁴⁰ Припадници дворске гарде. Одржавали су ред на двору, састајали се са страним амбасадорима и слати у дипломатске мисије. Поред њих, јављају се чауши као официри у капикулу коњици и они који су спроводили војну дисциплину за време похода. Титула чауша се користила и за ниже официре у посадама тврђава. (Mark L. Stein, *Guarding Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe* (London, New York: Tauris Academic Studies, 2007), 84–85.).

⁴¹ BOA, TTD 234, 587.

⁴² BOA, TTD 234, 587–588.

⁴³ BOA, TTD 234, 608.

⁴⁴ BOA, TTD 234, 583.

⁴⁵ BOA, TTD 234, 624.

⁴⁶ BOA, TTD 234, 370.

⁴⁷ Нагласио је да је реална вредност тимара у том периоду била знатно виша од наведене, с обзиром на то да су поједини тимари, у вредности испод 1 000 акчи, који су додељени групи хришћанских ратника утицали на резултат.

⁴⁸ M. Soyudoğan, *op. cit.*, 196.

дошло до њене благе девалвације.⁴⁹ Поред тога, најзаступљенији тимари у Вучитрнском санџаку имали су малу вредност. У поменутом попису уписано је 126 тимара вредности до 3 000 акчи, што је чинило скоро половину, односно 49,41%. Уколико овим тимарима додамо још оне чија је вредност била до 5 000 – нешто више од просечне вредности – добијамо број од 174 тимара, односно 68,24% од укупног броја. Тимари чија је вредност прелазила 10 000 акчи чинили су тек 8,24%. Од 21 уписаног тимара, пет се односило на заједничке тимаре (осм. *müşterek*). Приходи од села Горња Судимља,⁵⁰ Радишево⁵¹ и Бозанић⁵² подељени су између четири лица. Ахмеду,⁵³ Дураку сину Османа и Насуху сину Мустафе припадали су чифтови у вредности од 2 134 акчи, док је Хусејин син Давуда држао чифт у вредности од 2 634 акчи.⁵⁴ Велике тимаре претежно су држали чауши, њих пет, припадници јаничарског реда и један сераскер.⁵⁵ Три чауша румелијског беглербега Ахмед-паше, Мехмед, чауш секбана,⁵⁶ и Јусуф притежавали су тимаре у вредности од 11 300 акчи, док је чауш Али имао нешто већи тимар од 12 747 акчи. Мехмед, чауш вучитрнског санџакбега, држао је тимар у вредности од 10 200 акчи, а Илијас, царски чауш (осм. *çavuşan Dergah-i Ali*), тимар у вредности

⁴⁹ Види: Şevket Pamuk, „The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 33, No. 1 (2001), 69–89.

⁵⁰ Истоимено село поред Вучитрна.

⁵¹ У околини врха Голеш на Старој планини. Село се налазило у оквиру нахије Дреница.

⁵² Непознато.

⁵³ Име оца није могуће прочитати.

⁵⁴ BOA, TTD 234, 323–325.

⁵⁵ Заповедник војске, целе армије или дела фронта. У класичном периоду јавља се и у значењу официра спахије, често коришћен као синоним за черибашу. Након укидања јаничарског реда, 1826. године, означавао је највишег команданта османске копнене војске. (Klara Hegyi, *The Ottoman Military Organization in Hungary. Fortresses, Fortress Garrisons and Finances* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2018), 584; Yüksek Çelik, „Serasker”, In: TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36., (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 547–549)

⁵⁶ Јединице које су бринуле о султановим ловачким псима и учествовале са њим у лову. Султан Мехмед II (1444–1446, 1451–1481) уврстио их је у редове јаничарског корпуса 1451. године. Крајем 16. века, када долази до масовније употребе барута и ватреног наоружања, секбани се јављају међу припадницима граничне војске (осм. *serhad kulu*), односно локалне војске (осм. *yerli kulu*). Представљали су плаћеничке јединице, а регрутовани су из редова раје у време рата. У мирнодопском периоду нису примали плату, што је неретко доводило до разбојништва. Имали су значајну улогу у целали побунама и представљали су важан извор људства за приватне војске локалних моћника у 18. веку. (Мирослав Павловић, *На градини ислама: свет османске европске провинције у 18. веку* (Нови Сад: Филозофски факултет Нови Сад, 2023), 154–155.; I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti teşkilatından Kapukulu Ocakları...*, 163).

од 15 024 акче. У његов тимар су претежно улазили приходи џемата војнука из нахије Тополница. Највећи тимар је вредео 23 215 акчи и био је подељен између четири лица. Илијасу, солаку из Призрена, припадао је највећи део од 12 127 акчи, извесном Хизиру 6 212, Ибрахиму 3 000 и Хасану 738 акчи.⁵⁷

Поред обавезе да иду у војни поход, спахије су, у зависности од висине прихода додељеног тимара, биле дужне да обезбеде одређен број лако оклопљених коњаника (осм. *cebelü*) и логистичке опреме, већих или мањих шатора. За разлику од дефтера из 1455. године, у којем је за сваког тимарника прописано да обезбеди број и састав пратње и логистичког материјала неопходних за одлазак у поход, у дефтеру из 1544/5. године то није случај. На основу објављених законских одредби у 15. и на прелазу 15. у 16. век, спахија је био дужан да на сваких 3 000 акчи прихода од тимара обезбеди по једног џебелију. Санџакбег је био у обавези да обезбеди по једног коњаника на сваких 5 000 акчи прихода, један комплет оклопа за коња и одређен број шатора на сваких 50 000 акчи прихода.⁵⁸ Спахије које су уживале тимаре са приходом испод 3 000 акчи остајале су у санџаку са задатком да одржавају ред и закон у провинцији и пружају заштиту у случају напада непријатеља.

Желећи да, оквирно, одредимо војни потенцијал спахијске коњице у Вучитрнском санџаку за 1544/5. годину, држали смо се законских одредби из друге половине 15. века. Могло се закључити да је 255 тимара која су притежавала 296 лица, дало 166 коњаника са тешким оклопом (осм. *bürüme*), 378 џебелија и 192 момка (осм. *gulam*), укупно 736 лица. Овом броју треба додати 60 џебелија вучитрнског санџакбега Али-бега, 10 џебелија Мехмед-паше и 13 џебелија са зеамета Дервиша миралаја и заима Мехмеда. Међутим, намеће се питање да ли су поменуте законске одредбе биле на снази током 16. века? На овај проблем први су указали Пал Фодор и Геза Давид. Дошли су до закључка да је до извесних модификација дошло најраније у првој половини 16. века. Минимална вредност тимара, неопходна за опремање џебелије, порасла је на 4 000, а у појединим областима и до 6 000 акчи.⁵⁹ Према томе, тимарници који су држали тимаре без тезкере нису одлазили у поход. Уколико је то био случај и у Вучитрнском санџаком 1544/5. године, онда је војни потенцијал спахијске коњице

⁵⁷ BOA, TTD 234, 395–399.

⁵⁸ Pal Fodor, „Ottoman warfare, 1300–1453”, in: *The Cambridge History of Turkey. Byzantium to Turkey, 1071–1453*, editor Kate Fleet (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 200–203.; Mesut Uyar, Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans. From Osman to Atatürk* (Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC Clio, 2009), 54.

⁵⁹ G. David, P. Fodor, *op. cit.*, 169.

био знатно мањи од наведених бројева, с обзиром на то да су тимари са и преко 6 000 акчи чинили тек једну четвртину од укупног броја. Поред тога, треба истаћи да је од уписаних 67 тимара, чија је вредност прелазила суму од 6 000 акчи, 15 било заједничких.

Мустахфизи Новог Брда

Средином, а најкасније крајем 16. века долази до војних и друштвено-политичких промена које су оставиле дубоки траг на организацију османске војске у провинцији. Све масовнија употреба ватреног наоружања, продужетак ратне сезоне, услед све дужих опсада, као последица увођења новог типа фортификација (*trace italienne*), само су део изазова за које је централна власт морала пронаћи нова решења. Традиционална спахијска коњица, окосница османске војске у провинцији, није могла адекватно одговорити на захтеве времена. Потреба за повећањем војних капацитета, пре свега ватрене моћи и људских ресурса, била је очигледна. Нове изворе људства централне власти су пронашле међу локалним становништвом. Припадници нових јединица били су младићи, раја без земље, авантуристи чије искуство у руковању ватреним наоружањем и њихово ангажовање није захтевало много материјалних ресурса. Да не би дошло до мешања са јаничарима, односно припадницима царске војске (осм. *kapı kulu*), ове јединице назване су јерлије (осм. *yerliye*, *yerli kulu*). Првобитно, помоћне јединице јаничара који су регрутовани међу месним становништвом називани су јерлијама да би се касније за њих усталио назив јамаци. Поред јаничара и њихових јамака у османској провинцији су били присутни азапи, мустахфизи (осм. *müstahfiz*), секбани (осм. *sekban*), лагумџије (осм. *lağımci*), муселеми (осм. *müsellem*), фариси (осм. *faris*), гонули (осм. *gönüllü*) и бешлије (осм. *beşlü*). Све ове јединице чиниле су граничну војску (осм. *serhad kulu*), односно локалну војску (осм. *yerli kulu*). Јерлије су чиниле већину посада у тврђавама, а поред дужности у гарнизону обављали су и полицијске задатке, неретко асистирајући кадијама. Док су јерлије углавном живеље са својим породицама у махалама, изван утврђења, одређене јединице, попут мустахфиза, боравиле су унутар зидина и бринуле о заштити капија и бедема.⁶⁰ Реч мустахфиз је

⁶⁰ Miroslav Pavlović, Dragana Lazić Stojković, „Asakir-i Serhad – Guardians of the Empire in an Age of Uncertainty: The Ottoman Frontier on the Sava and the Middle Danube in the 18th Century”, *Istraživanja – Journal of Historical Researches*, 33 (2022), 49–50.; М. Павловић, *На граници ислама...*, 151–152.; Pal Fodor, „Making a Living on Frontiers: Volunteers in the Sixteenth – Century Ottoman Army”, In: *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire*, editors Pal Fodor (Istanbul: The ISIS Press, 2000), 281–282.

изведена из корена арапског глагола хифз, што значи чувати, одржавати, сачувати. Према томе, мустахфиз би били „они који чувају, одржавају”. У архивској грађи османске провенијенције заједно са појмом мустахфиз наизменично се користе термини попут *merdan-ı kal'a*, *hisar eri*, *kale erenleri* и *kale erleri* (пр. људи тврђаве, војници утврђења).⁶¹ Мустахфиз су чинили већину посада османских тврђава, како оних на граници, тако и у унутрашњости. По правилу, мустахфиз су могли бити само муслимани. Међутим, нова сазнања у историографији су доказала супротно, наилазећи на хришћанска имена у платним листама посада утврђења.⁶² Мустахфиз су били лака пешадија чији је примарни задатак био одбрана тврђаве од напада непријатеља. Они који су били смештени у унутрашњости, у тврђавама од мањег стратешког значаја, обављали су углавном полицијске дужности, попут одржавања јавног реда у граду и области где су били стационирани или пружајући обезбеђење приликом убирања пореза. Обично су плаћани за обављање војне службе из средстава локалне хазине, а њихова просечна дневна новчана накнада (осм. *ulufe*) кретала се између 6 и 9 акчи дневно. Током времена, тимари су се све чешће додељивали у замену за плату.⁶³ Вредност мустахфиз-тимара износила је, у просеку, од 700 до 1400 акчи годишње. Ни Вучитрнски санџак није представљао изузетак.

Највиши официр мустахфиза био је диздар (осм. *dizdar*), а његов подређени ђехаја (осм. *kethüda*) као његов помоћник.⁶⁴ Мустахфиз су били организовани у буљуке (осм. *bölük*), јединице сачињене углавном од 10 људи, а број је могао бити нешто мањи или већи. Командири буљука, нижи официри, носили су титулу буљукбаше (осм. *bölükbaşı*) или сербуљука (осм. *serbölük*).

У дефтеру из 1544/5. године, од 624. до 643. стране, пописани су тимари додељени мустахфизима у виду накнаде за обављање гарнизонских и других војних дужности. Поред диздара Сулејмана и ђехаје Исхака сина Касима уписано је 48 мустахфиза. Међутим, у рекапитулацији истог дефтера, на страни 645, писар је под рубриком мустахфиза унео број 45.⁶⁵ Према томе, број чланова посаде није се мењао од 1530. године.⁶⁶ Свих четрдесет и осам мустахфиза били су муслимани. Највећи тимар припао је диздару Сулејману, чија вред-

⁶¹ DİA, „Müstahfiz”, In: TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 32, (İstanbul: Türkiye Divanet Vakfı, 2006), 109–111.; Klara Hegyi, *The Ottoman Military Organization in Hungary...*, 117.

⁶² Александар Фотић, „Мустахфиз Илока 1686. године – питање хришћанских имена”, *Зборник Матице српске за историју*, 96, бр. 2 (2017), 28–29.

⁶³ G. David, P. Fodor, *op. cit.*, 161.

⁶⁴ K. Hegyi, *op. cit.*, 120.

⁶⁵ BOA, TTD 234, 645.; O. Зиројевић, *Вучитрнски и Призренски санџак...*, 271.

⁶⁶ O. Зиројевић, *Турско војно уређење...*, 137.

ност је износила 10 725 акчи,⁶⁷ а обухватао је села Горња Трпеза,⁶⁸ Самаков и мезру Радиловци.⁶⁹ Нешто већи тимар у односу на остале чланове посаде уживао је Ђехаја Исхак. Његов тимар је процењен на 2 103 акче.⁷⁰ Тимари мустахфиза новобрдске тврђаве налазили су се претежно у нахији Тополница, изузев неколико села која су припадала Приштинској нахији. На 48 припадника посаде подељено је 25 тимара, а један тимар у вредности од 1 098 акчи није додељен. Вредност њихових удела у тимару углавном се кретала у распону од 700 до 1 400 акчи. На пример, приходи села Приовце у висини од 7 328 акчи били су подељени између седам лица.⁷¹ Синовима Ахмеда спахије, Мустафи и Мехмеду, припао је удео од по 700 акчи, Ибрахиму сину Мехмеда и Мемију удео од по 1 101 акче, Пирију сину Латифа 1 103 акче, а Мехмеду сину Исхака и Ибрахиму сину Пирија удео од по 1 312 акчи.

Војнуци

Војнуци, регрутовани из редова локалног хришћанског становништва, чинили су помоћне војне јединице унутар османског војног система. Према предању, војничка организација настала је 1375/6. или 1376/7. године. Према наводима османских хроничара, војничка организација је успостављена на иницијативу румелијског беглербег Тимурташ-паше.⁷² Међутим, нема сумње да је реч о организацији која је функционисала у балканским средњовековним државама пре доласка Османлија. Томе у прилог говори етимологија саме речи војнук, као и други појмови везани за војничку организацију, попут контарион, лагатор и примићур, где се јасно види да су Османлије преузеле византијску војну терминологију. О пореклу војнука су у историографији изнети бројни закључци. Бранислав Ђурђев је, позивајући се на три манастирске повеље у којима се помињу дужности влаха-војнука да воде коње на испашу, косе сено и обављају транспорт робе, закључио да војнуци воде порекло од ових средњовековних манастирских влаха-војнука. Поред тога, као доказ наводи и османске законе за браничевске, смедеревске и ви-

⁶⁷ BOA, TTD 234, 624–625.

⁶⁸ Данас село Трпеза удаљено око 26 км југо-западно од тврђаве Ново Брдо.

⁶⁹ Можда је реч о селу Радивојце у близини села Трпеза.

⁷⁰ BOA, TTD 234, 625–626.

⁷¹ Могуће да је реч о данашњем селу Преоце, 6 km јужно од Приштине. BOA, TTD 234, 626–627.

⁷² Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986), 3–5.

динске влахе, у којима се наводи да су власи били у обавези да дају санџакбегу на сваких пет филурија, односно кућа, по једног војника који је био дужан да чува стражу на местима на којима треба бити „предострожан”.⁷³ Међутим, иако су ови власи имали активну војну улогу, како примећује Татјана Катић, према схватању Ђурђева влашко порекло војнука није доведено у питање.⁷⁴ Са тезом о влашком пореклу војнука није се сложио Александар Стојановски, указујући на чињеницу да се први помени о војнуцима јављају на простору Тракије и Македоније где није забележено постојање насеља са влашким статусом.⁷⁵ Према Евгенију Радушеву, први пописи војнука не указују на присуство влаха у њиховим редовима јер их готово није било на простору средњовековне бугарске државе, одакле воде порекло. Он закључује да је ширењем Османске државе према западном делу Балкана укључена и влашка популација унутар војничке организације.⁷⁶ Када је реч о нашим просторима, на основу досадашњих истраживања познато је да су војнуци у Призренском санџаку били већином регрутовани из редова влаха.⁷⁷ Знатан део војнука настањених западно од Бугарске, пре свега на територији некадашње српске средњовековне државе, водио је порекло од ситне властеле. У новим политичким приликама, под управом Османлија, задржали су своје баштине у оквиру војничке организације.⁷⁸ Најстарији сачувани дефтер за област данашње Албаније, из 1431/1432. године, помиње војнуке као синове старих спахија (осм. *kadimi sipahi oğulları*).⁷⁹ Такође, и у запису османског хроничара Идриса Битлисија војнуци се наводе као синови спахија, које су османски султани ангажовали за коњанике и војнике.⁸⁰ Ови војнуци су, за разлику од бугарских војнука-коњушара, имали активну војну улогу. Делили су се на војнуке џебелије (осм. *cebelü voynukları*) и војнуке пешаке (осм. *kara voynukları*) и претежно су били настањени у граничним под-

⁷³ Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast* (Beograd: Istorijski institut, 1974), 12–13, 15–16, 30, 33.; Branislav Đurđev, „O vojnucima sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog agaluka”, *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu*, 2 (1947), 104–107.

⁷⁴ Т. Катић, *Војнички дефтер из 1455. године...*, 11–12.

⁷⁵ Исто, 14.

⁷⁶ Evgeni Radushev, Göksel Baş, *Early Ottoman Military and Administrative Order in the Balkans. A Muster Roll of the Voynuk Corps (Defter-i Esami-i Voynugan) in the Western Balkans From 1487* (Budapest: Research Centre for the Humanities, 2020), 17.

⁷⁷ Tatjana Katić, „The Sancak of Prizren in the 15th and 16th Century”, *OTAM*, 33 (2013), 121–122.

⁷⁸ Ercan, *op. cit.*, 7.

⁷⁹ *Ibid*, 2.

⁸⁰ *Ibid*, 3.

ручјима. Војнуци џебелије, опремљени лаким оклопом, ишли су у рат на бојним коњима, док су војнуци пешаци углавном обезбеђивали стратешки важне комуникације и утврђења на граници.⁸¹

Према војнучком дефтеру из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходиде, на територији Вучитрнског санџака налазило се 68 војнука оклопника са 378 заменика и 94 војнука пешака са 198 заменика.⁸² У нахији Клопотник, која се у то време налазила у оквиру Призренског санџака, уписано је 42 војнука пешака и 84 заменика.⁸³ У опширном дефтеру за Вучитрнски санџак из 1525/6. године уписан је 341 војнук, 111 лагатора и 230 заменика.⁸⁴ Последње помињање војнука на територији Вучитрнског санџака забележено је у дефтеру из 1544/5. године. У старијој литератури се наводи број од 112 војнучких домаћинстава и 9 баштина неожењених.⁸⁵ Анализом дефтера из 1544/5. године добијени су другачији резултати. Наиме, уписано је 340 војнучких домаћинстава, четири удовичка домаћинства и 54 баштина неожењених. Поред тога, уписано је и 91 домаћинство војнучке резерве, 10 баштина неожењених и једно удовичко домаћинство. Изгледа да су војнуци у овом периоду изгубили привилеговани положај с обзиром на то да су плаћали све дажбине као и раја. Према канунима из 1544/5. године за Вучитрнски санџак свако рајетинско домаћинство и неожењени били су дужни да плаћају 25 акчи за испенцу. Исту суму плаћали су и војнуци. Дакле, и поред потребе писара да их уписује одвојено, види се да су војнуци сведени на статус раје. У наредним пописним дефтерима нема помена о војнуцима на територији Вучитрнског санџака.

Акинције

Једна од војних јединица која је дала значајан допринос у ширењу османске власти на простору Балканског полуострва јесу акинције. Припадници овог војничког реда чинили су ирегуларну лаку коњицу и неретко су деловали независно од политике османских султана. Предвођени крајишким беговима, њихов утицај на политичке прилике унутар османске државе долази до изражаја у периоду интереснума. Њихове активности су се разликовале у односу на

⁸¹ Т. Катић, *Војнучки дефтер...*, 17.

⁸² *Исто*, 64–74.

⁸³ *Исто*, 76–78.

⁸⁴ О. Зиројевић, *Турско војно уређење...*, 167.

⁸⁵ *Исто*, 167.

то да ли су деловали независно или под командом крајишких бегова у мирнодопском периоду или су учествовали као део војне експедиције предвођене султаном. С обзиром на то да нису примали плату за своју службу и да су били дужни да сами набављају потребну ратну опрему и материјал, пљачка је представљала њихов основни извор прихода и покретачки мотив активности. Сталним упадима на територију непријатеља доводили су до депопулације суседне области, одвођењем великог броја хришћанског становништва у робље, миграција становништва и тиме до деструкције привредне инфраструктуре непријатеља. У зависности од обима пљачки и броја учесника, њихови упади су се делили на *чету* или *потеру*, уколико је учешће узело мање од сто људи, на *харамилик* са више од сто људи и *акин* када је упад предводио акинцијски бег.⁸⁶ Ови упади предвођени акинцијама чинили су интегрални део османске експанзије у 14. и 15. веку. Вишедеценијска пустошења и терорисање суседне области била је припрема за коначну анексију од стране Османске државе. У оквиру војних похода акинције су чиниле помоћне јединице у саставу османске војске. Обављали су задатке претходнице, извиђање терена, прикупљање информација о непријатељу хватањем заробљеника, осигуравање комуникације где је предвиђен пролазак главнине османске војске.⁸⁷

У мирнодопском периоду акинције су живеље у градовима и селима бавећи се занатима и пољопривредним пословима, а због своје службе били су ослобођени плаћања пореза. Акинција није могао бити свако, углавном су бирани из редова муслимана, али у изворима су забележени и примери конвертита или хришћана.⁸⁸ Приликом регрутације предност је давана синовима акинција. Морали су бити храбри, јаки момци и имати јемство локалног имама, сеоског ћехаје или неке друге угледне личности. Обавеза окупљања акинција на зборно место пред предстојећи поход било је у надлежности посебних старешина *тавич* или *тавиче*, који су за своју службу добијали тимаре на уживање. Поред њих, на челу десет акинција налазио се по један *онбаша* (осм. *onbaşı*), на челу стотину акинција *јузбаша* (осм. *yüzbaşı*), а *бинбаша* (осм. *binbaşı*) предводио је хиљаду акинција.⁸⁹

⁸⁶ Abdülkadir Özcan, „Akıncı”, u: *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2., (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), 249. 250.; Mariya Kiprovska, „The Military Organization of the Akıncıs in Ottoman Rumelia” (A Master’s Thesis, Bilkent University, The Department of History, 2004), 67.; О. Зиројевић, *Турско војно уређење...*, 190.

⁸⁷ Gabor Agoston, „Ottoman Expansion and Military Power 1300–1453”, In: *The Cambridge History of War. War and The Medieval World*, editors Anne Curry, David A. Graff (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 456.

⁸⁸ О. Зиројевић, *Турско војно уређење...*, 192.

⁸⁹ М. Павловић, *На граници ислама...*, 116.

С обзиром на природу ратовања, акинџије су углавном биле на-стањене у граничном подручју како би могле вршити упаде на не-пријатељску територију. На подручју Србије задржали су се током целог 16. века, а налазимо их и у Вучитрнском санџаку. Према попи-су из 1525. године било их је 7, 1530. године 22, а 1544/5. године 31.⁹⁰ У самом месту Вучитрн уписано је 23 акинџије – једно домаћинство у махали Часне џамије (осм. *Camii Şerif*), пет у махали Хисар (осм. *Hisar*),⁹¹ шест у махали Кадије (осм. *Kadi*),⁹² пет у махали Заганос (осм. *Zaganos*),⁹³ четири у махали Јусуфа доганџије (осм. *Doğancı Yusuf*)⁹⁴ и два домаћинства у махали Тахирлу (осм. *Tahirlu*).⁹⁵ Од наведена 23 лица 8 је уписано под патронимом Абдулах, што сведочи о прису-ству конвертита у редовима акинџија.

Закључак

Анализом садржаја Опширног пописног дефтера из 1544/5. годи-не, уочене су одређене измене у структури тимара Вучитрнског сан-џака на половини 16. века. На раније приказаним примерима приме-тили смо одсуство конхерентне територијалне целине тимара и ње-гову трансформацију у новчано добро. До средине 16. века долази до пада просечне вредности тимара, а скоро једној трећини тимарника додељени су тимари мање вредности од њене номиналне.

С обзиром на географски положај Вучитрнског санџака, потреба за значајним одбрамбеним снагама била је сувишна. Због тога је очекиван скроман број других војних и помоћних војних јединица у провинцији. Најкасније до средине 16. века војнуци Вучитрнског санџака су сведени на статус раје.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

ВОА – Османски архив Директората државних архива Председништва Републике Турске – Истанбул (*Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*):

- ВОА, TTD. – Tapu Tahrir defteri (Defter No.): 234

⁹⁰ Исто, 192.; О. Зиројевић, „Вучитрнски и Призренски санџак”..., 265, 271 272.

⁹¹ ВОА, TTD 234, 214.

⁹² ВОА, TTD 234, 214.

⁹³ ВОА, TTD 234, 215.

⁹⁴ ВОА, TTD 234, 215.

⁹⁵ ВОА, TTD 234, 215.

Објављени извори

167 Numaralı Muhasebe-i vilayet-i Rum-ili defteri (930/1530). II (Vilçitrin, Prizrin, Alaca-hisar ve Hersek Livaları). Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2004.

Катић, Татјана, прир. и прев., *Војнучки дефтер из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед. 1455 Tarihli Alacahisar, Vilçitrin ve Prizrin Livaları ve İzveçen, Yeleç, Ras, Seniçe ve Hodidede vilayetleri voynuk defteri. Tıpkıbasım, Transkripsiyon, MCE 36-03 Defterinin kişi adları ve yer adları indeksi*. Београд: Историјски институт, 2020.

Radushev, Evgeni, and Baş Göksel, ed. *Early Ottoman Military and Administrative Order in the Balkans. A Muster Roll of the Voynuk Corps (Defter-i Esami-i Voynugan) in the Western Balkans From 1487*. Budapest: Research Centre for the Humanities, 2020.

Литература

Agoston, Gabor. „Ottoman Expansion and Military Power 1300–1453”. In: *The Cambridge History of War. War and The Medieval World*. 449–470. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

David, Geza and Pal Fodor. „Changes in the Structure and Strenght of the Timariot Army from the Early Sixteenth to the End pf the Seventeenth Century”. *Eurasian Studies*, 77, (2005), 157–188.

DİA. „Müstahfiz”, U: *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 32, 109–111. İstanbul: Türkiye Divanet Vakfı, 2006.

Ђурђевић, Бранислав. „О војнучима са освртом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука”. *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu*, 2, (1947), 75–137.

Ercan, Yavuz. *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.

Зиројевић, Олга. *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)*. Београд: Историјски институт, 1974.

„Вучитрнски и Призренски санџак у време владавине Сулејмана Величанственог”. *Историјски часопис*, XIX, (1972), 263–276.

İnalcik, Halil. „State, Land and Peasant”, in: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. editors Halil İnalcik, Donald Quataert, 103–179. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Katić, Tatjana. „The Sancak of Prizren in the 15th and 16th Century”. *OTAM*, 33, (2013), 113–138.

Kiprovskia, Mariya. „The Military Organization of the Akincis in Ottoman Rumelia”. A Master’s Thesis, Bilkent University, The Department of History, 2004.

Özcan, Abdülkadir. „Akıncı”, u: *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2., 249–251. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.

Pavlović, Miroslav. Dragana Lazić Stojković. „Asakir-i Serhad – Guardians of the Empire in an Age of Uncertainty: The Ottoman Frontier on the Sava and the Middle Danube in the 18th Century”. *Istraživanja – Journal of Historical Researches*, 33, (2022), 40–55.

На граници ислама: свет османске европске провинције у 18. веку. Нови Сад: Филозофски факултет Нови Сад, 2023.

Soyudoğan, Muhsin. „The Fall of Icarus: the Paradox of the Ottoman Centralization and the Abstraction of Timars”, *Turkish Historical Review*, 8, (2017), 174–200.

Stein, L. Mark. *Guarding Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*. London, New York: Tauris Academic Studies, 2007.

Uyar, Mesut and Edward J. Erickson. *A Military History of the Ottomans. From Osman to Atatürk*. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC Clio, 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakki. *Osmanlı Devleti teşkilatından Kapukulu Ocakları. I Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakki. *Osmanlı Devleti teşkilatından Kapukulu Ocakları. II Cebeci, Topcu, Top Arabacıları, Humbaracı, lağımçı Ocakları ve Kapukulu Suvarileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1988.

Fodor, Pal. „Making a Living on Frontiers: Volunteers in the Sixteents-Century Ottoman Army”. In: *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire*. editors Pal Fodor, 275–304. İstanbul: The ISIS Press, 2000.

„Ottoman warfare, 1300–1453”. in: *The Cambridge History of Turkey. Byzantium to Turkey, 1071–1453*, editor Kate Fleet, 192–227. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Фотић, Александар. „Мустахфизи Илока 1686. године – питање хришћанских имена”. *Зборник Матице српске за историју*, 96, бр. 2 (2017), 25–33.

Hegyi, Klara. *The Ottoman Military Organization in Hungary. Fortresses, Fortress Garrisons and Finances*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2018.

Çelik, Yükksek. „Serasker”. In: *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36., 547–549. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.

Second lieutenant Stefan Šipka

Military History Department, Strategic Research Institute,

University of Defense, Belgrade

E-mail: stefan.sipka@mod.gov.rs

THE OTTOMAN MILITARY ORGANIZATION IN THE PROVINCE – THE CASE STUDY OF THE VUČITRN SANJAK IN 1544/5

(Summary)

The paper provides an overview of the Ottoman military organization in the province using the example of the Vučitrn Sanjak. The data presented in the paper are the result of the analysis of the detailed tax register (müfassal defteri) of the Vučitrn Sanjak from 1544/5. Special emphasis has been put on the timar cavalry and the structure of the timar system, in order to determine the approximate military potential available to the Vučitrn Sanjakbey. Furthermore, the local military and auxiliary units that were an integral part of the Ottoman military system in the province are presented.

KEY WORDS: *Ottoman Empire, Vučitrn Sanjak, timars, sipahis, military organization*

УДК: 355.231.1(497.11)
378:355/359(497.11)"1850/1924"
371.3::811(497.11)
COBISS.SR-ID 120964105
DOI број: 10.5937/vig2301029A

Језик рада: Српски
Примљен: 24. 03. 2023.
Прихваћен: 09. 05. 2023.
Тип рада: Прегледни научни рад

Иван Андријашевић, наставник руског језика – преводилац
Војна академија, Универзитет одбране
Београд, Република Србија
E-mail: ivan.s.andrijasevic@gmail.com

Весна Краинчанић, наставник италијанског језика – преводилац
Војна академија, Универзитет одбране
Београд, Република Србија
E-mail: yu_vesna@yahoo.com

Маријана Буљугић, наставник француског језика – преводилац
Војна академија, Универзитет одбране,
Београд, Република Србија
E-mail: marijanastojkovic91@gmail.com

ПОЧЕЦИ НАСТАВЕ ЈЕЗИКА НА ВОЈНОЈ АКАДЕМИЈИ У БЕОГРАДУ

АПСТРАКТ: Историјат изучавања језика у Артиљеријској школи, а касније Војној академији, има континуитет од преко 170 година. Ипак, до недавних година није био централна тема језичких истраживања. У току овог веома дугог периода изучавању језика у војном високом школству придаван је различит значај. Страни језици нису били само део редовне наставе током образовања официјерског кадра; служили су и за превођење стране литературе која се користила у настави, праћење војне теорије развијених европских земаља и развој сопствене војне доктрине, а били су неопходни и ради школовања у иностранству. Користећи појединачна истраживања наставе страних језика која су до сада објављивана, у овом раду обрађен је период изучавања језика на Војној академији (Артиљеријској школи) у Београду, од њеног оснивања 1850. до 1924. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Војна академија, настава језика, руски језик, италијански језик, француски језик, српски језик

Увод

Домаћа научна литература у којој се могу пронаћи подаци о настави језика у војним установама није бројна. Спорадични подаци о настави језика у војном образовању могу се пронаћи у радовима који се односе на шири контекст наставе или употребу језика у друге сврхе.¹ Само један рад посвећен је истраживању наставе језика у војном високом образовању, и приступа теми са историјског аспекта.² Појединачни радови осветљавају поједине теме употребе страних језика, али без нити хронолошке повезаности једног са другим и кохерентне слике одређеног периода.³ Општи закључак јесте да поверљивост података ограничава могућности за обраду одређених тема.

Анализирајући почетке наставе језика на београдској Војној академији (раније Артиљеријској школи), у периоду од њеног оснивања, 1850. до 1924. године, потребно је сагледати улогу и значај познавања страних језика у почетном периоду формирања српске војне доктрине.

Војна логика примењена на језик тежи постизању ефикасности и прецизности израза у комбинацији са принципом језичке еконо-

¹ Ратомир Животић, Божидар Јововић, *Језик и стил ратне вештине*, (Београд: Центар високих војних школа ОС „Маршал Тито“, 1990); Дара Дамљановић, *Руски језик у Србији, уџбеници од 1941. године*, Београд: Филозофски факултет, 2000; Милић Милићевић, „Војна академија почетком 20. века“, *Гласник Историјског архива Ваљево*, 34, (2000), 103-115; Ђорђе Станић, Зоран Килибарда, Јан Марчек, *Обука српске војске 1804-1918*, Београд: Војноиздавачки завод, 2007; Мирјана Зорић и Слободан Ђукић, *Српско војно школство*, Београд: Министарство одбране Републике Србије, 2010, 233-240; Биљана Стикић, *Усвајање страног језика у специфичном контексту : француски језик и Срби у Првом светском рату*, Нови Сад: Академска књига, 2012; Слободан Ђукић, „Страни утицаји на развој српске војне доктрине у XIX и првој деценији XX века“, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2013; Катарина Илић Радојковић, „Настава језика струке/језика за посебне намене у контексту европске образовне језичке политике“, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Одсек за романистику, 2014.

² Биљана Стикић, „Настава француског као страног језика у војном образовању у Србији између два светска рата“, *Анали Филолошког факултета*, XXXIV, бр. 1 (2022), 125-142.

³ Душан Исаковић, „Познавање и употреба нашег и страних језика у војсци Југославије“, *Војно дело* 1, (2000), 117-123; Карина Авагјан, „Утицај страних лексема на војну лексику српског језика“, *Војно дело* 1, (2014), 243-257; Карина Авагјан, „Војно беседништво“, *Војно дело* 2, (2014), 232-244; Карина Авагјан, „Критички осврт на досадашња истраживања језика војне струке“, *Војно дело* 6, (2016), 200-209; Владан Јовановић, *Српска војна лексика и терминологија*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016; Јована Шаљић Ратковић и Милић Ј. Милићевић, „Познавање турског и албанског језика у војсци Србије концем XIX века“, *Војноисторијски гласник*, LXI, бр. 1 (2011), 169-179.

мије. Уколико посматрамо језик као средство изражавања мисли и идеја, онда владање језиком – како матерњим, тако и страним – утиче да прецизност преношења поруке од командујућег до потчињеног буде онолико велика колико је развијено језичко знање обе стране, а тачно дефинисање задатка са једне, и његово добро разумевање са друге стране, уз факторе стручних способности, даље води до успешног извршења.⁴ Овај аспект, иако није једини, говори у прилог чињеници да познавање језика у војној струци спада у компетенцију од изузетног значаја, што је препознато и од самих почетака војног високог школства у Србији.

О посебно важној улози познавања страних језика говори и чињеница да је српска војска, у додиру са војскама суседних држава које су имале дужу традицију војног школства и богатију стручну литературу, примала туђе идеје и утицаје.⁵ Као извор страних искустава служила је првенствено војна литература, а инструмент је био познавање страног језика. У Артиљеријској школи (Војној академији), до пред крај XIX века, настава из многих стручних предмета изводила се према преводима страних уџбеника и приручника.⁶ Не чуди ни податак да је српски језик своју војну терминологију богатио усвајањем, калкирањем и другим врстама прилагођавања термина из других језика, пре свега из руског, француског, немачког, турског и италијанског језика.⁷ У периоду после Другог светског рата овај процес се доминантно везује за преузимање термина из енглеског језика.⁸

⁴ „Војничка заклетва и војне команде представљају говорне чинове комисива (заклетва) и директива (команде), што значи да је чињење одређене радње директно условљено изговарањем одговарајуће језичке форме.” (Владан Јовановић, *Српска војна лексика и терминологија*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 214).

⁵ Слободан Ђукић, „Страни утицаји на развој српске војне доктрине у XIX и првој деценији XX века”, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2013.

⁶ Детаљније о страним уџбеницима и приручницима који су превођени на српски језик: Слободан Ђукић, „Допринос Војне академије развоју војне теорије у Србији у другој половини 19. и првој деценији 20. века”, *Војно дело*, 5, (2015), 404-422.

⁷ Авагјан сматра да многи галицизми и германизми у оквиру војних термина у српском језику такође воде порекло из руског језика, јер: „Исконске руске лексеме које су означавале родове војске, чинове официра и подофицира, војних формација и сл. биле су замењене холандским речима, германизмима, а у највећем степену галицизмима.” На тај начин, руски језик би у овом случају имао улогу језика-посредника у стандардизацији српске војне лексике у почетном периоду. Ипак, Авагјан даље закључује: „Ако поредимо војну лексику руског и српског језика, српска је у предности када је реч о очувању властитих термина у односу на руску”, Карина Авагјан, „Утицај страних лексема на војну лексику српског језика”, *Војно дело* 1, (2014), 247, 254.

⁸ Владан Јовановић, *Српска војна лексика и терминологија*, (Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016), 96, 173-178.

Оснивање Артиљеријске школе

Сама настава страних језика отпочела је прве године оснивања Артиљеријске школе, која се сматра претечом данашње Војне академије. У таквом поимању, сматра се да настава језичких предмета на Војној академији има традицију дужу од 170 година.

Први страни језик који се изучавао у оквиру посебног предмета био је француски језик. У једном пасусу писма у којем министар унутрашњих дела Илија Гарашанин планира оснивање Војне академије, врло је разложно аргументовано зашто ће се у тој установи изучавати француски језик:

*„Што ће питомци у овом заведенију учити француски језик, то је за то нужно, да би они, једно, један изображени и дипломатически језик у Европи научили; друго, да би и неке науке на истом језику учити и тако се савршено знањима управитеља Тополивнице ползовати могли, и треће, да би се и после француским књигама ползовали, будући се војене науке најбоље и највише на француском језику списане налазе, као што су и сва војена израженија и назначенија особито у Фортификацији француска”.*⁹

Услед недостатка стручњака и услова за школовање официрског кадра у сопственим капацитетима, српска држава је дуго пре оснивања Артиљеријске школе упућивала питомце и официре на додатно школовање у иностранство (Француску, Русију, Немачку и Аустрију).¹⁰ Услови под којима су питомци и официри пролазили процес селекције прописан је *Правилном за питомце по страни*, у периоду од 1861. до 1873. године. Знање страних језика био је један од кључних предуслова за упућивање у иностранство, што је било формулисано на следећи начин: „...да разумеју језик земље у коју се шаљу на школовање (бар онолико да може из тог језика преводити на српски)”.¹¹ Дакле, у првом плану језичких компетенција била је вештина превођења са страног језика на српски језик.

⁹ Писмо попечитеља внутренних дјела, полковника И. Гарашанина Државном Савету (цитирано према: *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне Академије 1850–1925*, Београд: Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1925, 7). При цитирању ће бити очуван правопис оригинала, па ће текст одговарати тадашњој правописној норми.

¹⁰ Слободан Ђукић, „Школовање српских официра у Аустро-Угарској и Немачкој у XIX и првој деценији XX века”, *Војноисторијски гласник*, LXIV, бр.1 (2014), 85-102; Слободан Ђукић, „Школовање српских официра у Русији у XIX и првој деценији XX века”, *Војноисторијски гласник*, LXV, бр. 1 (2015), 61-76; Слободан Ђукић, „Школовање и усавршавање српских официра у Француској и Белгији у другој половини 19. и првој деценији 20. века”, *Војноисторијски гласник*, LXX, бр. 2 (2020), 36-55; Милић Ј. Милићевић, „Списак г. официра налазећих се у страним државама у 1900. год”, *Војноисторијски гласник*, LXXI, бр.2 (2021), 237-243.

¹¹ *Сборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних издатих од 1861–1873. године*, (Београд: Министарство војно, 1882), 67.

Да би се одабрали полазници Артиљеријске школе, 1850. године прописан је „*предуготовнички курс од прилике од 3 месеца*“, али је већ за трећу класу промењен процес пријема, а поменути припремни курс укинут – предмете за пријемни испит прописивао је министар војни, по предлогу управитеља школе.¹² Што се страних језика тиче, према наведеном примеру у Споменици, осма класа Артиљеријске школе полагала је усмене испите из немачког и француског језика.¹³

Нижа школа ВА – пријемни испити

Каснији развој Артиљеријске школе и преображај у Војну академију предвиђао је Вишу и Нижу школу. Пријемни испит за Нижу школу, предвиђен законом из 1880. године, прописивао је проверу знања једног од два страна језика по избору – француског или немачког. Године 1884. долази до промене закона, па се захтеви пријемног испита проширују на провере знања оба језика у одвојеним испитима, као и српског језика и књижевности, што остаје на снази до 1896. године. Такође, Указом ФЋ 2133, од 30. марта 1888, предмети у процесу полагања пријемног испита подељени су у три категорије, а страни језици, француски и немачки, сврстани су у II категорију.¹⁴ Нови програм предмета који се полажу донет је 1897. године. Проширује се обим предмета на пријемном испиту: кандидат бира полагање немачког или француског језика, и писмено и усмено, као и српског језика и књижевности; сви они су сврстани у тзв. предмете II категорије. За разлику од ранијих програма, где се само познавање немачког језика проверавало писмено и усмено, овим програмом је таква процедура предвиђена и за француски језик. Такво стање трајало је пет година. Након тога, 1902. године, оцене са провере знања српског, француског и немачког језика вреднују се у I категорији, а подразумева се и одабир полагања једног од два страна језика. У периоду од 1915. до 1919. године Војна академија није примала питомце услед ратних дешавања, а 1919. године конкурс за пријем био је прописан по истом програму.

¹² „§ 5. Правила за домаћи поредак“, *Споменица седамдесетпето годишњице Војне Академије 1850–1925*, Београд: Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1925, 49, 105.

¹³ Исто, 50.

¹⁴ Исаковић је један од ретких аутора који се осврће на наставу српског језика у војном образовању. Он сматра да предмет Српски језик у војном школовању треба да буде „рангиран и третиран на исти начин као стручни војни предмети“ (Душан Исаковић, „Познавање и употреба нашег и страних језика у војсци Југославије“, *Војно дело*, 1, 2000, 118).

Од 1920. године укида се провера знања српског језика, а уводи се провера познавања историје књижевности Срба, Хрвата и Словенаца до половине XVIII века, у складу са програмом за средње школе. Француски и немачки језик (један језик, по избору) остали су у оквиру усменог испита, који „по потреби може бити и писмен”. Већ 1921. године поново се полаже испит из матерњег језика, али овога пута је, у складу са програмом пријемног испита, дефинисан као „Српско-хрватски језик са књижевношћу”, уз додатно појашњење – „само писмена обрада једне теме из области историје књижевности по програму за средње школе закључно са VI разредом, тј. периоди старе, средње и нове књижевности”.¹⁵ Француски и немачки језик и даље су се полагали усмено. Три године касније, 1924. године, издато је *Правило о пријему, настави и оцењивању питомцаца Ниже и слушалаца Више школе Војне академије*, где се у члану 5 прописује полагање истих језичких предмета као и до тада, али у оквиру писменог задатка за који је прописано одређено време израде.

Виша школа ВА – пријемни испити

Прва класа Више школе ВА уписана је 1884. године, када на пријемном испиту није било страних језика. Каснија промена програма, указом Ђ/О бр. 835 од 19. јуна 1892. године, предвиђа избор полагања немачког или француског језика, што остаје на снази до 20-их година двадесетог века. Занимљиво је да се у програму из 1905. године прецизира начин испитивања – „слободан превод не служећи се много речником”.¹⁶

Настава у Артиљеријској школи, а касније и на Војној академији, извођена је „теорно” и практично. Документ *Устројеније Артиљеријске школе*, у члану 32, за један од наставних предмета прописује изучавање француског језика, распоређен на 4 године трајања курса у документу *Правила за домаћи поредак Артиљеријске школе*. У Споменици се говори и о томе да се није „у свако доба располагало потребним професорима за све наведене предмете”, као и да планови, детаљни прегледи предмета и подаци о обиму предмета нису доступни услед проблема са архивирањем и поверљивошћу података.¹⁷

Познато је, ипак, да је прва класа Артиљеријске школе свих пет година школовања похађала предмет Француски језик, а само последње године и предмет Немачки језик. Пета класа слушала је ова

¹⁵ *Споменица седамдесетпетогодишњице*, 55.

¹⁶ Исто, 57.

¹⁷ Исто, 61.

два предмета свих пет година, што не значи да су могли да бирају који страни језик ће учити, док је десета класа имала оба предмета током целокупног четворогодишњег школовања. Настава се одвијала по том наставном плану све до Првог светског рата.¹⁸

Артиљеријска школа – редовна настава

Тачкама 32-34 *Устројенија Артиљериске школе* планирано је учење француског језика током све четири године школовања на Артиљеријској школи.¹⁹ За првог наставника француског језика постављен је управитељ школе Франтишек Зах (пореклом Чех), тада артиљеријски капетан, а касније и генерал српске војске.²⁰

*„... Управитељ Артиљериске Школе поред дужности управљања, предават'ће Тактику, Географију, Историју и Французски језик”.*²¹

Међутим, већ доласком друге генерације питомаца, школовање је продужено на пет година, па је сходно томе промењен (повећан) и број наставних предмета увођењем немачког језика.²² Ова промена задесила је и постојеће питомце, па је и прва класа слушала предмет Немачки језик на петој години школовања.²³

Нижа школа ВА – редовна настава

Наставни план Ниже школе Војне академије ушао је, 1880. године, у Закон о устројству Војне академије, што је регулисано чланом 39. Према њему, у Војној академији изучавају се следећи страни језици: руски језик у првој години, и немачки или француски језик (по избору) у све три године школовања. Подела предмета по годинама извршена је решењима донетим у току школске године, па је настава из предмета Руски језик одржавана и на другој години, јер је касно било почети са наставом у току прве године.

Краљевском Уредбом на предлог министра, Законом о устројству Војне академије из 1884. године, у члану 38, прописано је да се по избору уче француски или немачки језик. Предмет Српски језик

¹⁸ Стикић, Биљана, *Усвајање страног језика у специфичном контексту: француски језик и Срби у Првом светском рату*, (Нови Сад: Академска књига, 2012), 15.

¹⁹ *Споменица седамдесетпетогодишњице*, 12-13.

²⁰ Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, IV књига, С-Ж, (Београд: ИК Зорана Стојановића, 1929), 1231.

²¹ *Споменица седамдесетпетогодишњице*, 13.

²² Ђорђе Станић, Зоран Килибарда и Јан Марчек, *Обука српске војске 1804–1918*, (Београд: Војноиздавачки завод, 2007), 265.

²³ *Споменица седамдесетпетогодишњице*, 63.

уведен је указом Ф. бр. 124. од 6. јануара 1888. године. Истим указом (1888. године) наређено је да се по избору учи само један страни језик – француски или немачки. Две године касније, указом ФТ бр. 7893. од 25. октобра 1890. године, додат је предмет Руски језик. Српски језик се као предмет изучавао до укидања, указом ТО бр. 1753. од 29. септембра 1892. године.

Од 1. (15.) јануара 1898. године додат је предмет Турски језик, указом ФТ бр. 406, а указом ФТ бр. 3112, од 23. априла 1901, и предмет Руски језик који је означен као обавезан.²⁴ Указом ФТ бр. 7596, од 26. августа 1904. године, уведен је предмет Српски језик са књижевношћу. Након тога нема већих промена у изучавању језика, чему су доказ *Привремено правило о пријему, настави, испитивању, оцени успеха, одређивању ранга, поступку са палим на испиту и производству питомаца Ниже Школе Војне Академије*, ФТ бр. 9586, од 29. марта 1921. године, као и наредба ФТ бр. 16297, од 11. априла 1921. године. У овим документима, предмет Руски језик учи се као обавезан на све три године школовања, док се полазници („питомци“) додатно опредељују за предмете Немачки језик или Француски језик, такође током целокупног „курса трајања“. План за 1923/24. годину (52. класу) предвиђао је две године учења страног језика, а питомци су могли бирати да ли ће изучавати руски, француски и немачки језик.

Почетком јануара 1904. године, министар војни, пуковник Милан Андрејевић предлаже Скупштини измену закона о Војној академији, по којем би уредбе у вези са платама хонорарних професора биле промењене, јер „њихова честа промена утиче на квалитет наставе“.²⁵

Виша школа ВА – редовна настава

По члану 52. Закона о устројству Војне академије из 1880. године, наставни план за Вишу школу подразумевао је предмете Немачки језик и Француски језик (у обе године, сврстане у опште предмете) и Француски језик или Турски језик (по избору, обе године за Генералштабни одсек). Међутим, овај наставни план није примењен ни на једну класу.

²⁴ У истраженој грађи исти указ заведен је под два датума: 1. јануар (*Споменица седамдесетпетогодишњице*, 68) и 15. јануар (*Споменица седамдесетпетогодишњице*, 82; као и: *Службени војни лист* 4, 28. јануар 1898, година XVIII, 65).

²⁵ Милић Милићевић, „Војна академија почетком 20. века“, *Гласник Историјског архива Ваљево*, 34, (2000), 103-115.

Највише решење, Ћ бр. 5018 од 23. јула 1884. године, прописује изучавање предмета Француски језик и Немачки језик у оквиру редовне наставе на Вишој школи. Након четири године ова одлука је измењена указом ФЋ бр. 6867 од 28. октобра 1888. године – наређено је учење само једног страног језика, по избору – француског или немачког. Два дана касније, указом ФЋ бр. 7453 од 30. новембра 1888. године, уведен је предмет Српски језик, а укинут указом ФЋ бр. 1753 од 29. септембра 1892. године. Према новом наставном плану, донетом 1896. године, предвиђено је изучавање изборних предмета Немачки језик и Француски језик у првој и другој години школовања. Следећим указом, који се односио на стране језике, од 15. јануара 1898. године уведен је предмет Турски језик, а три године касније, указом ФЋ бр. 3112 од 23. априла 1901. године, у наставу Више школе уведен је и предмет Руски језик.²⁶

Тако је, у складу са *Привременим правилом о пријему, настави, испитивању слушалаца Више школе Војне академије*, ФЋ бр. 15633 од 29. марта 1921. године, потврђено да се настава изведе по наставном плану Пов. ФЋ бр. 6957 од 6. априла 1920. године, који је за школску 1920/21. годину предвиђао наставу страних језика у оквиру предмета Француски језик или Немачки језик (по избору) – у првој и другој години.

У складу са чланом 17. поменутог *Привременог правила*, решењем ФЋ бр. 41908 од 6. августа 1921. године, наређено је да се, поново по избору, предају предмети Француски језик, Немачки језик и Италијански језик, што се спроводи и 1924. године, до када се у Споменици налазе подаци.

Први наставници страних језика на Војној академији

Даље наводимо списак наставника језичких предмета од 1850. до 1924. године, подељено по предметима, хронолошким редоследом.²⁷ Из података о наставницима може се закључити да није било обавезно да имају завршене докторске студије, да су у највећем броју били цивилна лица, понекад контрактуални, хонорарни или редовни професори. Међутим, првенствено су позивани еминентни стручњаци који су имали искуство у настави у београдској Великој школи или прак-

²⁶ У *Споменици* је податак о предмету Руски језик био изостављен, али према наређењу ЋО бр. 2149 (*Службени војни лист*, 49, 28. новембар 1892, година XII, 1386-1388), које прописује предмете који се предају на Вишој школи Војне академије, настава из овог предмета одржавана је и 1892. године.

²⁷ Сличан списак у: Милоје Пришић, „Стварање и развој војног школства у Србији од 1830. до 1919. године”, *Војно дело* 2, (1998), 115-147. Овај списак допунили смо и датумима према: *Споменица седамдесетпетогодишњице*, 1925.

тично језичко знање стечено у земљама у којима је званични језик онај који су предавали питомцима, као и изворни говорници.

Предмет	Професори	Период
Француски језик	Бенерал Фрањо Зах	као управник, у периоду од 5. јуна 1850. до 1. фебруара 1859, и од 1. октобра 1868. до 23. маја 1874.
	Шарл Арен ²⁸	од 1. октобра 1851. до 23. новембра 1856.
	Људевит Шпанић	од 1. октобра 1851. до 31. августа 1880.
	Матија Бан, академик	од 2. јануара 1858. до 15. марта 1859.
	Јосиф Мојзер	1866–1884.
	Никола Квекић, пешадијски капетан II класе	од 16. октобра 1884. до краја те школске године
	Емил Вавасер, секретар министарства спољних послова	од 8. новембра 1884. до лета 1887.
	Евген Константин Ларош, бивши официр	од 1. маја 1886. до 6. јула 1887.
	Владислав Вуличевић	од 27. септембра 1887. до 7. фебруара 1889.
	Емило Берберовић	од 1. септембра 1888. до краја те школске године
	др Милан Јовановић, резервни санитетски мајор и редовни професор	од 31. јануара 1889. до 2. маја 1896.
	Михаило Шљивић	од 4. октобра 1889. до 31. октобра 1895.
	Спира Калик	од 1. новембра 1895. до 28. октобра 1901.
	Богдан Поповић, редовни професор	од 1. септембра 1896. до 31. августа 1900. и од 9. октобра 1901. до 8. децембра 1903; школске 1897/98. године заменивао га је његов брат Павле Поповић, редовни професор и ректор Универзитета
	Танасије Милушић, редовни професор	од 31. августа 1900. са ратним прекидом до краја школске 1914. године
	Тјешимир Старчевић, резервни пешадијски потпуковник	од 1. маја 1914. са ратним прекидом до 10. фебруара 1920. као хонорарни, а надаље као редовни професор
	др Миливоје Павловић	хонорарни професор од 18. октобра 1920.

²⁸ У Споменици се име француског професора Шарла Арена (*Charles Arène*) наводи као Карло. Детаљнија литература о професору Арену, који је више од три деценије предавао на Лицеју (Великој школи) у Београду: Милан Костић, „Шарл Арен, професор Велике школе у Београду”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, II, бр. 2 (1954), 217-218; Љиљана Матић, „Шарл Арен, професор на Великој школи, Прованса-лац који је срце поклатио Београду”, *Васпитање и образовање* 1-2, (1996), 75-91.

Немачки језик	Људевит Шпанић	од 1. октобра 1851. до 31. августа 1880.
	Стеван Д. Поповић, државни саветник	од јесени 1880. до лета 1884.
	Никола Кесерић, инжињерски мајор	од 16. новембра 1883. до 27. јуна 1886.
	Сава Витас, редовни професорски помоћник	од 1. септембра 1885. до 28. септембра 1887.
	Јевђеније Јуришић-Штурм, пешадијски потпуковник	од 27. јуна 1886. до 16. маја 1888.
	Ђуро Козарац, директор гимназије	од 1. септембра 1888. до 7. фебруара 1889.
	Љубомир Миљковић	од 1. септембра 1888. до јесени 1891.
	др Милан Јовановић, резервни санитетски мајор и редовни професор	од 31. јануара 1889. до 2. маја 1896.
	Богдан Поповић, редовни професор	од 1. септембра 1896. до 31. августа 1900. и од 9. октобра 1901. до 8. децембра 1903; школске 1897/98. године замењивао га је његов брат Павле Поповић, редовни професор и ректор Универзитета
	Херман Резнер, драгоман и чиновник посланства	од 3. октобра 1897. до 11. децембра 1903.
	Хенрик Лилер, резервни пешадијски потпуковник, редовни професор и директор гимназије	од 25. фебруара до 11. септембра 1900. као хонорарни професор; од 11. септембра 1900. до 20. септембра 1910. као редовни професор; од новембра 1913. са ратним прекидом до 17. октобра 1919. и од 16. децембра 1920. до 4. октобра 1923. као хонорарни професор
	Милоје Поповић, начелник Министарства просвете	од 20. септембра 1910. до јесени 1913. као редовни професор
	Јован Кангрга, инспектор Министарства просвете	изабран и постављен 1. маја 1914. за хонорарног професора, али услед рата није ни отпочињао предавања
	Живојин Видановић, резервни пешадијски мајор, помоћник министра просвете	од 24. новембра 1919. до 29. септембра 1920.
	Велибор Јонић	од 22. децембра 1920. до 1. новембра 1924. као хонорарни, а од 1. новембра 1924. као редовни професор
	Никола Завишић, резервни пешадијски потпуковник	од 21. децембра 1921. као хонорарни професор

ПОЧЕЦИ НАСТАВЕ ЈЕЗИКА НА ВОЈНОЈ АКАДЕМИЈИ У БЕОГРАДУ

Руски језик	Живојин (Кирило) Јовичић, архимандрит ²⁹	од 1. октобра 1868. до 1885.
	Александар Хитрово, драгоман ³⁰	контрактуални наставник од 1. новембра 1890. до лета 1894.
	Михаило М. Васић, потпуковник	од 5. септембра 1894. до 12. августа 1899, од 16. фебруара до краја школске 1899/1900. године и од 15. децембра 1901. до 18. децембра 1903.
	др Александар Белић, редовни професор Универзитета у Београду, касније и председник САНУ	од 9. октобра 1901. до 9. септембра 1903.
	Милутин Драгутиновић	током школске 1903–1904.
	Милоје К. Сретеновић	од 25. августа 1904. до 29. јуна 1907. као хонорарни професор, а од 29. јуна 1907. са ратним прекидима као редовни професорски помоћник ³¹
Италијански језик	др Хенрик Барић, доцент, а касније и ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду	од 29. новембра 1921.
Турски језик	Алекса Поповић, преводилац у Министарству спољних послова, хонорарни професорски помоћник ³²	од 5. марта 1898. до краја школске године – јула или августа
Српски језик	Љубомир Ковачевић, професор Велике школе	на Војној академији предавао више предмета међу којима и Српски језик, у периоду 1878–1893. са прекидима
	Љубомир Стојановић, академик и државни саветник	од 30. новембра 1888. до 21. септембра 1889.
	Живко С. Поповић, редовни професор	од 14. новембра 1898. до 25. јануара 1899.
	Милутин Драгутиновић	од 17. октобра 1902. до 8. октобра 1913.

²⁹ У литератури смо пронашли да је име професора Јовичића Живојин (Дара Дамљановић, *Руски језик у Србији, уџбеници од 1941. године*, Београд: Филозофски факултет, 2000, 87).

³⁰ Александар П. Хитрово дошао је у Србију као добровољац у Српско-турском рату. На молбу групе студената Велике школе, у јесен 1888. године држао је факултативна предавања из руског језика и књижевности (Дара Дамљановић, *Руски језик у Србији, уџбеници од 1941. године*, Београд: Филозофски факултет, 2000, 102).

³¹ Настава руског језика одржавана је и у међуратном периоду, од 1919. године, али у доступној литератури нисмо пронашли имена свих предавача (Дара Дамљановић, *Руски језик у Србији, уџбеници од 1941. године*, Београд: Филозофски факултет, 2000, 145).

³² Прикупљени подаци о Алекси Поповићу Сарајлији: Јована Шаљић Ратковић и Милић Ј. Милићевић, „Познавање турског и албанског језика у војсци Србије концем XIX века”, *Војноисторијски гласник*, LXI, бр. 1 (2011), 171.

Закључак

У току овог веома дугог периода, изучавању страних језика је при-
даван различит значај, о чему сведочи сврставање језичких предмета
у различите категорије. У складу са геополитичком стратегијом током
историје наше државе, као и према потребама за стручњацима у обла-
сти стране војне струке, мењали су се захтеви у погледу изучавања
страних језика у војном школству уопште, и у оквиру њега, на најви-
шем степену лествице војног образовања – у Војној академији.

У почетном периоду, на стабилност наставе страних језика на
Војној академији утицали су бројни фактори. Међу најважнијима
били су Први и Други балкански рат (1912–1913), Први светски рат,
затим промене у државном уређењу, спољној политици државе, као
и други утицаји осликани кроз честе промене наставних планова и
програма, па и промене дужине трајања образовног процеса.

Први страни језик који се изучавао на Војној академији био је
француски, а за њим је следило увођење немачког језика. Ова два је-
зика изучавана су на Војној академији током целог периода који је
обухваћен овим истраживањем. У каснијим етапама развоја Војне
академије, у наставне програме су укључивани (и из њих повремено
или трајно искључивани) руски, италијански и турски језик. У поје-
диним периодима настава је одржавана и из предмета Српски језик.

Провера знања страних језика се при упису углавном вршила у
форми усменог испита, тек понекад у писменом облику, док се по-
знавање српског језика и српске књижевности проверавало писмено.

Честе промене програма наставних предмета на Војној академи-
ји током њеног развоја одражавале су се и на процес наставе стра-
них језика – некада су то били једногодишњи курсеви, а некада су
се језички предмети изучавали на свим годинама школовања, без
обзира на трајање наставе. Често се захтевало учење и знање не-
мачког или француског језика, по избору.

Није познато на ком нивоу се морао знати страни језик, али је
засигурно превазилазио почетни ниво, с обзиром на захтеве при-
јемног испита и дужину изучавања предмета. Један од најважнијих
захтева за упућивање на школовање у иностранству било је знање
страног језика на нивоу који би омогућио превођење на српски је-
зик и праћење садржаја наставе у иностраним војним школама.

Управа Војне академије је за извођење наставе ангажовала
углавном цивилна лица, професоре гимназија или Универзитета у
Београду (тј. Велике школе). Нема података о домаћим учбеницима
за учење страних језика који би били прилагођени за наставу на

Нижој и Вишој школи Војне академије, нити је познато који су се приручници, речници и материјали користили у настави, па се претпоставља да су наставници сами бирали аутентичне материјале који, међутим, никада нису обједињени у неку врсту домаћег приручника за учење страних језика.³³

Период након Првог светског рата још увек није довољно расветљен у историографији војног школства. Мноштво непотпуних података и мањак архивске грађе ограничавају опсежност овог рада на период од настанка Војне академије до неколико година након завршетка Првог светског рата и формирања нове државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Ипак, даљим проучавањем грађе може доћи до вредних прилога о историјату наставе страних језика на Војној академији у Београду.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Сборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних издатих од 1861–1873. године, Београд: Министарство војно, 1882.

Споменица педесетогодишњице Војне академије 1850–1900. Београд: Војна штампарија, 1900.

Споменица седамдесетпетогодишњице Војне Академије 1850–1925. Београд: Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, 1925.

Службени војни лист 1892

Службени војни лист 1898

Службени војни лист 1925

³³ „Управо у време своје наставне дужности на Академији, окончао и рад на једном од првих српско-турских, односно, турско-српских речника”, професор турског језика на Војној академији Алекса Поповић издао је своје дело тек следеће, 1899. године (према: Јована Шаљић Ратковић и Милић Ј. Милићевић, „Познавање турског и албанског језика у војсци Србије концем XIX века”, *Војноисторијски гласник*, LXI, бр. 1 (2011), 171). Ипак, није познато у којој мери је овај речник у необјављеном облику могао бити примењиван у настави. Први конкурс за израду уџбеника страног језика, конкретно немачке читанке за Нижу школу Војне академије, објављен је у Службеном војном листу за 1925. годину (Службени војни лист 1925, 1741). У том периоду се и у другим земљама тражило да се сачине уџбеници за учење језика војне струке, на пример уџбеник француског језика за војнике (Катарина Илић Радојковић, „Настава језика струке/језика за посебне намене у контексту европске образовне језичке политике” (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Одсек за романистику, 2014). Више о настави страних језика у међуратном периоду, пре свега о настави француског језика у војном школству у: Биљана Стикић, „Настава француског као страног језика у војном образовању у Србији између два светска рата”, *Анали Филолошког факултета*, XXXIV, бр. 1 (2022), 125–142.

Литература

Авагјан, Карина. „Утицај страних лексема на војну лексику српског језика”, *Војно дело*, бр. 1, (2014), 243–257.

Авагјан, Карина. „Војно беседништво”, *Војно дело*, бр. 2 (2014), 232–244.

Авагјан, Карина. „Критички осврт на досадашња истраживања језика војне струке”, *Војно дело*, бр. 6 (2016), 200–209.

Дамљановић, Дара. *Руски језик у Србији, уџбеници од 1941. године*. Београд: Филозофски факултет, 2000.

Ђукић, Слободан. „Страни утицаји на развој српске војне доктрине у XIX и првој деценији XX века”. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2013.

Животић Ратомир и Јововић Божидар. *Језик и стил ратне вештине*, Београд: Центар високих војних школа ОС „Маршал Тито”, 1990.

Зорић Мирјана и Ђукић Слободан. *Српско војно школство*. Београд: Министарство одбране Републике Србије, 2010.

Илић Радојковић, Катарина. „Настава језика струке/језика за посебне намене у контексту европске образовне језичке политике”. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Одсек за романистику, 2014.

Исаковић, Душан. „Познавање и употреба нашег и страних језика у Војсци Југославије”, *Војно дело*, бр. 1 (2000), 117–123.

Јовановић, Владан. *Српска војна лексика и терминологија*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016.

Милићевић, Милић Ј. „Војна академија почетком 20. века”. *Гласник Историјског архива Ваљево*, 34, (2000), 103–115.

Милићевић, Милић Ј. „Списак г. официра налазећих се у страним државама у 1900-ој год”. *Војноисторијски гласник*, LXXI, бр. 2, (2021), 237–243.

Станић Ђорђе, Килибарда Зоран и Марчек Јан. *Обука српске војске 1804–1918*. Београд: Војноиздавачки завод, 2007.

Станојевић, Станоје. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, IV књига С-Ж. Београд: ИК Зорана Стојановића, 1929.

Стикић, Биљана. *Усвајање страног језика у специфичном контексту: француски језик и Срби у Првом светском рату*. Нови Сад: Академска књига, 2012.

Стикић, Биљана. „Настава француског као страног језика у војном образовању у Србији између два светска рата”. *Анали Филолошког факултета*, XXXIV, бр. 1 (2022), 125–142.

Шаљић Ратковић Јована и Милићевић Милић Ј. „Познавање турског и албанског језика у војсци Србије концем XIX века”. *Војноисторијски гласник*, LXI, бр. 1 (2011), 169–179.

Ivan Andrijašević, Russian language teacher-translator
Military Academy, University of Defense,
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: ivan.s.andrijasevic@gmail.com

Vesna Krainčanić, Italian language teacher-translator
Military Academy, University of Defense,
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: yu_vesna@yahoo.com

Marijana Buljugić, French language teacher-translator
Military Academy, University of Defense,
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: marijanastojkovic91@gmail.com

THE BEGINNINGS OF LANGUAGE TEACHING AT THE MILITARY ACADEMY IN BELGRADE

(Summary)

The subject of this research is the beginnings of language teaching at the Military Academy (Artillery School) in Belgrade, in the period from its establishment in 1850 to a few years after the end of World War I, i.e. until 1924, when reliable data and archival material date back, based mainly on the Memorial of the seventy-fifth anniversary of the Military Academy. The importance of foreign language knowledge was manifold. In addition to a significant role in teaching professional subjects, given that the teaching process was, to a great extent, carried out according to translation of foreign textbooks, foreign languages also played a significant role in the development of the Serbian military doctrine, as well as the fact that there was a great influence of neighboring countries in the educational field of the military training. Also, cadets who were sent for education abroad were obliged to know the language of the country they were sent to. For enrollment, first in the Artillery School, and then in the Lower and Higher School of the Military Academy, the knowledge of French or German was mandatory. French was the first to be introduced into the curriculum, followed by German, while Russian, Italian and Turkish were introduced later. Throughout certain periods, Serbian was also taught as a subject. Due to insufficient data, as well as a lack of archival materials, the period after World War I has not been sufficiently studied in the military education historiography, which is why this paper is limited to the period from the establishment of the Military Academy to a few years after the end of World War I and the formation of a new state, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

KEY WORDS: *Military Academy, language teaching, Russian, Italian, French, Serbian*

УДК: 355:929 Срб А.
COBISS.SR-ID 120966921
DOI број: 10.5937/vig2301045V

Језик рада: Српски
Примљен: 04. 05. 2023.
Прихваћен: 27. 06. 2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

проф. др Јарослав В. Вишњаков

Катедра светске и националне историје
МГИМО Институт МСП Руске Федерације
Москва (Руска Федерација)
E-mail: vishnyakov@yandex.ru

АЛЕКСАНДАР СРБ – СРПСКИ ОФИЦИР У РУСКОЈ СЛУЖБИ*

АПСТРАКТ: Рад представља скицу за биографију пуковника српске војске Александра Срба, који је био учесник кључних догађаја у политичкој историји Србије и Русије на почетку XX века; чак је и директно утицао на њихов исход. Учествовао је у државном удару 1903. године, као и у свим заврзламама српске политике почетком XX века. Био је активни члан организације „Уједињење или смрт”. Године 1916. стигао је са Крфа у Русију где се ангажовао на формирању Српског добровољачког корпуса. Учесник је и сведок револуционарних дешавања у Русији 1917. године. Проучавање његове биографије препуне непознаница, пружа могућност за боље разумевање контекста бурних политичких догађаја који су се одиграли у Србији и Русији почетком XX века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Александар Срб, Драгутин Димитријевић – Апис, Карађорђевићи, Србија, Српски добровољачки корпус, Добруца

У Београду је, 29. маја 1903. године, изведен војни пуч као резултат систематске кризе државних институција младе српске краљевине. Официри београдског гарнизона лишили су живота

* Са руског језика текст превео пуковник др Далибор Денда.

краљевски пар Александра и Драгу Обреновић и на престо довели Петра I Карађорђевића, учесника Босанско-херцеговачког устанка (1876) и унука војда Првог српског устанка (1804–1813) Карађорђа Петровића. Аутор ових редова више пута је писао о узроцима, околностима и последицама овог чина, укључујући и већи број радова објављених у руском Војноисторијском часопису (*Военно-исторический журнал*). Био је то кључни догађај не само у српској већ и у европској историји онога доба, будући да је 1911. године део официра који су учествовали у војном удару из 1903. године формирао тајну организацију „Уједињење или смрт“ („Црна рука“) која је била директно повезана са трагичним догађајима у Сарајеву који су послужили као повод за избијање Првог светског рата.¹ У вези с тим, треба указати на једну надарену интригантну личност српске војно-политичке историје првих деценија XX века. Пуковник Александар Срб био је учесник мајских догађаја из 1903. године и активни члан организације „Црна рука“ који је, заједно са групом српских официра, 1916. године стигао са Крфа у Русију. То га је спасло осуде у „Солунском процесу“, али не и погибије у вихору револуционарних догађања која су захватила бивше Руско Царство. Његова биографија, за разлику од биографија већине чланова „Црне руке“, није потпуно истражена. Међутим, из кратке службене забелешке, коју је сам саставио у лето 1917. године, може се закључити да је био прекаљени трупни официр.

„АЛЕКСАНДАР ИГЊАТИЈЕВИЧ СРБ

артиљеријски пуковник

Војно образовање стекао:

1. У српској Војној академији
2. У Генералштабној академији и у складу са прописима био је на трупној пракси у свим јединицама српске војске
3. У Артиљеријској школи гађања за пољску артиљерију (системи Шкода и Шнајдер – Кане) и за хаубичку артиљерију калибра 12 и 15 цм.

¹ Ярослав В. Вишняков, „Балканы: хватка Чёрной руки“, *Военно-исторический журнал*, № 5 (1999), 34–47; Ярослав В. Вишняков, „Население Белграда совершенно терроризировано местными войсками. Военный переворот 29 мая 1903 года и его последствия для политической жизни Сербии“, *Военно-исторический журнал*, № 3 (2001), 68–77; Ярослав В. Вишняков, „Чёрная рука“ в сербской политике начала XX века“, *Военно-исторический журнал*, № 10 (2014), 8–13; Ярослав В. Вишняков, „Прочь мундир! Вы или мы! Раскол сербского офицерского корпуса после переворота 1903 года“, *Военно-исторический журнал*, № 2 (2021), 75–80.

Командне дужности у ратовима:

1. 1912 г. командовао пољском батеријом 75 мм. и хаубичком батеријом 12 цм.
2. 1913 г. командовао Хаубичким дивизионом (система Круп)
3. 1914 г. командовао Хаубичким дивизионом 12 и 15 цм (систем Шнајдер–Кане).
4. 1915 г. командовао Комбинованим артиљеријским одредом од девет батерија (5 пољских и 4 тешке) у време Макензенове офанзиве на Србију.

Служба у штабовима оперативне војске:

1. У оперативном одељењу штаба Треће армије током 1914 г. (месец и по дана).
2. Помоћник начелника штаба Трупа Одбране Београда (3 месеца).
3. В. д. начелника штаба Друге српске добровољачке дивизије у Русији (месец и по дана)
4. Начелник контраобавештајног одељења штаба Српског добровољачког корпуса у Русији (месец и по дана).

Са штабних дужности прекомандован сам у оперативну војску по сопственом захтеву. Формирао специјалне одред и командовао њима:

1. У Србији 1915 г.
2. У Румунији 1916 г., где сам пребацивао Дунавом из Србије у Румунију наше одбегле ратне заробљенике (више од 360 руских војника).

У авиацији:

Извршавао сам авионом специјалне задатке добијене од српске Врховне команде у време ратних дејстава.

Рањен сам три пута.

Одликован сам српским војним одличјима, укључујући и медаље за храброст и две 'Карађорђеве звезде'.

Специјализација – тешка артиљерија.

Потпис: пуковник Александар Срб".²

Овај сувопарни текст о официрским дужностима Александра Срба осветљава мало познате али изузетно важне податке, како за политичку историју Србије уочи Првог светског рата, тако и за догађаје из историје српско-руских односа 1914–1917. године, у којима он није био само обичан учесник већ је на њих и непосредно утицао.

² Российский государственный военно-исторический архив (даље: РГВИА). Ф. 2003. Оп.1. д.686. Л.235.

Мајски преврат 1903. године довео је до раскола како међу структурама на власти у Србији, тако и међу официрским кором, који је представљао опасност по несметан и стабилан развој земље. „У садашњим околностима Србији је потребна чврста контрола над војском, али ни краљ Петар ни његов министар војни до сада нису предузели ништа значајно у вези с тим. Они до сада нису чак издали ни било какво наређење о ограничавању права војних лица да иступају у новинама, од чијег писања је учињена штета већ очигледна”, писао је руски војни аташе И. Н. Сисојев.³ С једне стране, организатори преврата којима је новоизабрани краљ Петар I Карађорђевић дуговао престо задобили су готово потпуни утицај, како на Двору, тако и у руковођењу војском, док је, с друге стране, значајан број официра био или отпуштен из службе или премештен из Београдског гарнизона на мање значајне дужности у провинцији. У јулу 1903. године, отправник послова руског београдског посланства В. В. Муравјов-Апостол-Коробин са забринутошћу је извештавао о подели у војсци на две групације: заверенике и оне који нису учествовали у догађајима од 29. маја. Према сазнањима руског отправника послова, другу групу су предводили бивши ађутанти почившег краља Александра – Милић и Савић.⁴ Међутим, руски војни аташе у Београду, пуковник И. Н. Сисојев је приметио да „завереника” има „тек нешто између 100 и 200, сконцентрисаних углавном у Београду, а да су против њих сви остали официри, који долазећи к себи од почетног шока изазваног терором, почињу све гласније да се буне”. У Нишу, ратној престоници Србије, почео је да се формира анти-заверенички покрет на широким основама на чијем челу је био капетан М. Новаковић. Истрага о околностима ове завере извела је на оптуженичку клупу 27 официра,⁵ а сам Новаковић, који је на суду одржао брилијантан говор о потреби хитног отпуштања из војске свих официра умешаних у заверу, осуђен је на две године затвора. Нажалост, није могао да се проведе у дело предлог једног професора из Беча да се опреми велика експедиција на Северни пол у чији састав би ушли сви учесници пуча. „На тај начин би, према речима

³ РГВИА. Ф. 400., оп.4., д. 313., л. 65. Руски војни аташе посебно је истицао да „јадна и необуздана српска штампа” посебно негативно утиче на пропадање српске војске. „У новинама се стално објављују чланци, писма и коментари официра, у којима се критикују одлуке власти, врше се лични обрачуни и износи прљав веш. Недавно је у новинама штампано писмо испод кога је стајао потпис *један од завереника*”. Исто. Л. 72.

⁴ Архив внешней политики Российской империи (даље: АВПРИ). Ф. Политархив, д. 499, л. 63 (об) - 64.

⁵ Dragiša Vasić. *Devetsto treća (Majski prevrat)* (Beograd: Štamparija Tucović, 1925) (reprint izd. 2000), 176–177.

професора, под прихватљивим изговором, сви завереници били уклоњени из земље на три до четири године, након чега би се можда вратили са таквим научним открићима која би стране владе натерала да забораве на трагедију у конаку”.⁶

И. Н. Сисојев је, такође, истакао и решеност неких официра да елиминишу четворо-петоро главних учесника пуча: „Недавно је један официр, човек озбиљан, средњих година”, писао је руски војни аташе, „изјавио: запамтите моје речи, за две до три године од 10 'главних завереника' ни један више неће бити у животу, а узрок њихове смрти засигурно неће бити болест”.⁷ Те претње су убрзо почеле да се остварују, а Александар Срб требало је да буде једна од потенцијалних жртава најављених убистава. С тим у вези, И. Н. Сисојев је, у извештају од 4. новембра 1903. године, саопштавао: „Преживели учесници убиства краљевског пара налазе се у сталној опасности. Већ су се десила два покушаја напада на њих, због чега су предузели мере предострожности. Наиме, крајем минулог лета, једне вечери у дубоком мраку, у биваку подофицирске школе, на чијем челу се налази један од главних убица краљевског пара Обреновића, капетан Лука Лазаревић, до сада непознати коњаник журно је дојахао до Лазаревићевог шатора у коме је горела свећа, испалио неколико хитаца у том правцу а затим побегао, не повредивши Лазаревића. Други покушај атентата десио се исте вечери у околини Београда, на поручника Срба (презиме), који је такође био један од завереника од 29. маја. На њега је Н. Н. лице испалило неколико хитаца из револвера, али стрелац, вероватно због мрака, није погодио Срба, већ му је само на два места пробушио пелерину. Влада је пажљиво прикрила ова два случаја и они нису доспели у штампу”.⁸

У годинама након Мајског преврата, Александар Срб је активно учествовао у бурним политичким збивањима у српској краљевини. Посебно тешке биле су 1908. и 1909. година. Овај период обележили су не само догађаји везани за анексиону кризу,⁹ већ и све веће заоштравање династичког питања праћено претњама да ће Карађорђевићи изгубити престо. Дошло је и до скандала у вези са абдикацијом најстаријег сина краља Петра I Карађорђевића, принца Ђорђа, који је имао

⁶ Владимир А. Теплов, *Сербская неурядица* (Санкт Петербург: типо-лит. В. В. Комарова, 1903), 39.

⁷ РГВИА. Ф. 400, оп. 4. д. 313, л.77(об).

⁸ РГВИА. Ф. 400. Дело 313. Л. 98-103 (об).

⁹ Аустроугарска је 1908. године анектирала турске покрајине Босну и Херцеговину, које је претходно окупирала у складу са одлукама Берлинског конгреса из 1878. године. Тај догађај који је изазвао општу политичку кризу у Европи, сматра се кораком ка избијању Првог светског рата.

веома раздражљив и неуравнотежен карактер, неспојив, како су многи веровали, са титулом престолонаследника. Почетком 1909. године, део завереника на челу са Драгутином Димитријевићем (Аписом) и Дамњаном Поповићем, због заоштрених односа са Двојном монархијом и разочарања у новог монарха у вези с тим, намеравао је да изведе још један државни удар. Међутим, како нико од њих није био присталица републике, нису могли да се сложе око новог кандидата за краљевску круну. Међу њима је управо Александар Срб био један од оних који су се противили уклањању владајуће династије. То питање довело је до раскола међу официрима који су учествовали у Мајском преврату.¹⁰ У међувремену, у марту 1909. године, без знања Скупштине, која је стављена пред свршен чин, Ђорђе се одрекао права на престо у корист свог брата Александра. Последица ових догађаја био је отворени сукоб између дела официра, који су 1911. године формирали организацију „Уједињење или смрт“ („Црна рука“), и престолонаследника Александра, коме се њен будући вођа Драгутин Димитријевић (Апис) усудио отворено да запрети: „Мислите ли да смо ми ризиковали главу, да би се ви свађали и играли се с престолом? Верујте ми да смо у стању још једном да ставимо главу у торбу“.¹¹ Резултат овог непријатељства био је чувени Солунски процес, који је окончан извршењем смртне пресуде над Д. Димитријевићем и његовом двојицом сарадника – Љубом Вуловићем и Радом Малобабићем.

Са избијањем Првог светског рата почиње нова прекретница у каријери А. Срба, који је 1916. године, заједно са групом српских официра са Крфа, стигао у Русију да регрутује људство и формира Српски добровољачки корпус.¹² У почетку је руска Врховна команда планирала да корпус употреби на Југозападном фронту, где је после успешне Брусиловљеве офанзиве, 1916. године, и обећаних јој територија Трансилваније (Ердељ), Баната и дела Буковине, августа 1916. године Румунија ушла у рат на страни Антанте. Касније је било планирано пребацивање српских дивизија на Солунски фронт.

¹⁰ Видети више: Васа Казимировић, *Црна Рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903 г. до Солунског процеса 1917 године* (Крагујевац: Призма, 1997), 299–300.

¹¹ Архив САНУ (даље: АСАНУ). Бр. 11451. Такође видети и: Девид Маккензи, *Апис. Генијални конспиратор* (Москва: Фолиум, 2005), 125.

¹² Ярослав В. Вишняков, „Сформирование этого корпуса представляется делом... глубоко государственным. Сербский добровольческий корпус в России в годы Первой мировой войны“, *Военно-исторический журнал*, № 11 (2021), 44–53; *Југословенски добровољачки корпус у Русији* (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1954); Никола Б. Поповић, *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*. (Београд: Удружење добровољаца 1912–1918, 1977); Никола Б. Поповић, *Срби у грађанском рату у Русији: 1918–1921*. (Београд: Институт за савремену историју, 2005); Никола Б. Поповић, *Србија и руска револуција 1917–1918*. (Београд: Завод за уџбенике, 2014).

Истовремено, у контексту ратних операција на румунском фронту, као и формирања и употребе Српског добровољачког корпуса, треба скренути пажњу на један мање познат детаљ: реч је о покушају формирања специјалног диверзантског одреда, који је током борби за Добруцу, у јесен 1916. године, требало да буде пребачен на територију Србије коју су окупирале аустроугарске и бугарске трупе, да би тамо водио герилски рат. Кључна личност у реализацији ових планова био је Александар Срб.

Средином октобра 1916. године, командант Српског добровољачког корпуса Михаило Живковић послао је начелнику штаба Одеског војног округа генералу Н. А. Марксу извештај следећег садржаја: „Добио сам информацију да је после повлачења српске војске кроз Црну Гору и Албанију значајан број (25.000–30.000) српских војника остао у различитим деловима Србије, од којих је у овом тренутку по шумама и планинама организовано неколико мањих одреда за извођење герилских акција”. На основу тог извештаја, командант Српског добровољачког корпуса предлагао је да се што пре заврши са формирањем те јединице, а затим да се „корпус пребаци преко Дунава, у складу са развојем ситуације, по могућности у близини ушћа Тимока у Дунав, и да се отпочне са борбеним дејствима у Тимочкој крајини у заједници са до тада формираним герилским одредима у планинама источне Србије (...)” „Ситуација ће диктирати”, напомиње даље генерал, „даљи ток дејстава, али би у сваком случају ангажовање корпуса у том правцу представљало озбиљну диверзију како у односу на Добруџански тако и у односу на Солунски фронт”.¹³ У наведеном случају генерал је имао у виду српске војнике и друге избеглице из Тимочке крајине који су током непријатељске офанзиве пребегли из српске области Кључ у Румунију. На тај начин Живковић је рачунао да ће успети да постигне два циља. С једне стране, да се корпус употреби у складу са стратешким плановима руске Врховне команде на румунском фронту, а, с друге стране, да узме учешћа у ослобођењу сопствене земље од окупатора, пре свега Бугара, и да успостави стабилну везу са Солунским фронтом, директно координишући своје даље акције са српском Врховном командом. На овај начин је руски главни штаб поново, први пут након пада Србије, имао могућност да добије податке о дешавањима на њеној територији.¹⁴

¹³ РГВИА. Ф. 1837. Оп.9. Д. 977 Л. 33-34.

¹⁴ Константин К. Звонарев. *Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг.* (Репринт издания 1929 г.) (Киев: Издательский дом "Княгиня Ольга", 2005), 242.

Брзо организовање ове диверзије у бугарској позадини било је од посебне важности, јер је могла значајно утицати на Битољску операцију, започету у јесен 1916. године, током које је српска војска претрпела осетне губитке. Према подацима које даје српски војни историчар Далибор Денда за 1916. годину, у току борбених дејстава на Солунском фронту из строја је избачено 27.965 српских војника, од којих је 7.208 смртно страдало.¹⁵

Ова идеја наишла је на позитиван пријем у руској Врховној команди (Ставка). Координација свих тих активности стога је поверена руском војном аташеу у Букурешту Татаринову, коме су били непосредно потчињени Александар Срб и капетан фрегате Ратманов, којем је, као помоћнику команданта Дунавске експедиције за специјалне намене М. М. Весјолкину, било наложено да организује снабдевање и позадинско обезбеђење одреда.¹⁶ Штавише, у извештају Татаринова, послатом почетком септембра 1916. године, апострофирано је да је румунска Врховна команда спремна да пружи „сваку помоћ” у организовању овог подухвата: „Према плану потпуковника Срба, прво је било потребно успоставити везу са српском обалом, организовати обавештајну мрежу ради праћења транспорта немачких и турских трупа железничком линијом Београд – Ниш ка Зајечару и Неготину, затим организовати четнички покрет а потом, након пребацивања са румунске на српску страну реке, подићи устанак у правом моменту”.¹⁷

¹⁵ Далибор Денда, „Российский союзник на Балканах: сербская армия 1914-1918 гг. (Численность, организация, структура, снаряжение)”, у: *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*. Сб. статей, Редколлегия: Константин В. Никифоров, Миле Белаяц, Александр А. Силкин. (Москва: Институт славяноведения РАН, 2016), 69.

¹⁶ РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д. 1198. Л. 32. Средином октобра 1916. године, М. М. Весјолкин је упутио захтев Главног штабу Морнарице да му се ради „организовања и наоружавања српских четника које је у Турн Северину сакупио капетан фрегате Ратманов” достави у Рени неопходно наоружање и муниција. На том списку се наводи:

1. 200 пушака – 500.000 метака (било ког система).
2. 2000 ручних бомби.
3. 8 митраљеза (4 обична и 4 противавионска) са по 10.000 метака.
4. 8 пољских телефона на реон од 40 километара.
5. 2000 метара изолованог кабла.
6. 400 револвера – 500.000 метака.
7. Маказа за жицу – 60.
8. 200 пакетића пироксилинског експлозива.
9. Шатори за 400 људи.
10. Инжењеријских лопата – 200.
11. Мотика – 400.
12. Порција и чутурица – 400.

Према: РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д. 1198. Л. 32.

¹⁷ Исто, Л.4-5.

О озбиљности намера руске Врховне команде у вези са наведеним сведочи и телеграм који је Ставки, крајем августа 1916. године, послао командант Одеског војног округа генерал Н. А. Маркс, у којем је посебно нагласио: „Крајем маја ове године стигао је у Одесу са острва Крф један четник из чувеног четничког одреда сада већ покојног мајора (Војислава – прим. прев.) Танкосића¹⁸ и понудио своје услуге начелнику штаба 2. српске добровољачке дивизије потпуковнику Србу, изјавивши да намерава да пређе у Србију, успостави везу са остацима српске војске који се крију по планинама и са четницима, да шаље извештаје о ситуацији у Србији, те да поступа у складу са инструкцијама које буде добијао. (...) У складу са прикупљеним информацијама, потпуковник Срб ће, на мој предлог, а по претходно добијеној сагласности команданта 2. српске дивизије, и уз знање штаба Југозапад-ног фронта, у наредних неколико дана отићи у Румунију, где ће га у близини границе са Србијом чекати око 40 четника, уз чију помоћ ће настојати да организује ударне јединице састављене од четника и војника, изради план за предстојећа активна дејства, и надаље настави да командује четницима, читаво време одржавајући с њима везу преко својих емисара, и да притом организује што ширу обавештајну мрежу на територији окупиране Србије и у западном делу Бугарске. Када наступи погодан моменат, потпуковник Срб намеран је да подигне устанак у Србији. Избегавајући директну борбу са непријатељем, четници ће водити герилски рат, дизати притом у ваздух мостове, наносити штету путној инфраструктури, реметити телеграфске и телефонске везе итд”.¹⁹ Истовремено, планови А. Срба били су, по свему судећи, заједнички рађени са Врховном командом и укључивали су координацију над активностима свих четничких одреда који су деловали на територији окупиране Србије, тим пре што се 15(28). септембра 1916. године десио један важан догађај у историји српског отпора окупацији. Тада је, наиме, познати четнички војвода Коста Пећанац прелетео авионом са аеродрома у Грчкој и спустио се иза непријатељских линија у село Механа. Тај догађај се с правом сматра једним од првих покушаја ваздушног десанта. Једна од последица доласка Пећанца било је и избијање Топличког устанка против бугарских окупатора, почетком 1917. године, који је убрзо угушен изузетно суровим мерама.

¹⁸ Мајор Танкосић је био етаблирани члан српске политичке организације „Уједињење или смрт” („Црна рука”). Захтев за његовим хапшењем налазио се у 7. тачки познатог ултиматума, који је Аустроугарска упутила Србији месец дана након атентата на престолонаследника Франца Фердинанда. У борбама око Пожаревца, 1915. године, Танкосић је био тешко рањен и убрзо умро од последица рањавања.

¹⁹ РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д. 1198. Л. 1-2.

Интересантно је напоменути да је у исто време, дакле септембра 1916. године, авион затражио и потпуковник Александар Срб, што може указивати на координиране планове српске Врховне команде на Солунском фронту и команде Српског добровољачког корпуса о организацији ширег устанка на територији окупирани Србије. На то указује и телеграм Татаринова, упућен Ставки 16(29). септембра 1916. године: „потпуковник Срб тражи да му доставим два километра кабла за полагање дуж Дунава, како би ступио у телеграфску и телефонску везу са српским четницима у Србији. Ако бисмо успели да обезбедимо један такав кабал, молим да се он пошаље у Јаши потпоручнику Корнилову да ми га преда. Исто тако, потпуковник Срб је молио да му се пошаље на располагање и један официр са тимом (...) како би их припремио за задатке који су стајали пред њима у будућности. Исто тако, потпуковник Срб ме је замолио да му, ако је могуће, обезбедим авион за одржавање везе са Србијом, која се до сада одржава голубовима писмоношама. Како сам већ известио, имам на располагању наш апарат 'Моран' са мотором 'Гном', који сам (...) добио право да поклоним Румунима и који сам задржао, а који бих хтео сада да пошаљем 47. корпусу. Ако нема никаквих препрека, ја бих тај апарат могао да ставим на располагање потпуковнику Србу”.²⁰ Овај захтев руског војног аташеа одмах је одобрен. У добијеном одговору писало је: „Доноси се специјално наређење да се кабал пошаље у Јаши потпоручнику Корнилову. Куриру је наложено да сазна од начелника станице у Јашију адресу потпоручника Корнилова. Наш аероплан 'Моран' можете ставити на располагање потпуковнику Србу”.²¹ Међутим, да би се дошло до тачних детаља о начину на који је овај авион коришћен и које задатке је уз његову помоћ требало да изврши Срб (о чему постоје штурини наводи у његовим белешкама), требало би даље наставити истраживања, како материјала на руском језику, тако и грађе из српских архива. Ратна срећа која се у Добруци променила на штету руске војске ставила је тачку и на дотадашње планове Александра Срба.

Међутим, његов рад није био ограничен само на наведене планове. До нове промене у његовом каријерном путу долази са вихором револуционарних догађаја који су захватили Русију 1917. године. Као и бројни српски официри чланови „Црне руке” који су се тада затекли у Русији, и он је успео да пређе у руску војну службу, чиме је избегао суђење на Солунском процесу који је започет против челника те организације. Руски војни аташе при српској Врховној коман-

²⁰ РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д. 1198. Л. 15–16.

²¹ РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д. 1198. Л. 19.

ди В. А. Артамонов је о томе известио у телеграму од 30. јула 1917. године: „У вези са суђењем завереницима српска влада спроводи чистку војске од старешина умешаних у заверу. Генерал Божановић избрисан је са списка резервних официра, а 42 официра, у великој већини генералштабна, пензионисани су и исељени на Корзику. Spreма се додатно суђење генералштабном пуковнику (Милутуну – прим. прев.) Лазаревићу, и истовремено суђење у одсуству потпуковницима (Божину – прим. прев.) Симићу, Србу и (Војиславу – прим. прев.) Гојковићу, истакнутим члановима организације који се нису вратили из Русије супротно наређењима српске Владе. Њихов пријем у нашу службу оставио је тежак утисак на краљевића и званичне кругове, који у томе виде мешање у унутрашње ствари Србије”.²² Као свој одговор на догађаје, 10. јуна 1917. године ови официри су саставили отворени апел у коме се посебно истицало да „та подла афера у Солуну, изведена у строгој тајности и сакривена мерама строге цензуре, (...) и цинично саопштена савезничким владама као сплетка, представља до сада не запамћено одсуство здравог разума, истинољубивости и захвалности. Треба рећи да су места ових ухапшених официра већ одавно и систематски заузимао официри и чиновници који су били миљеници бившег аустрофилског краља Александра Обреновића. Ова појава је веома учестала и баца додатну светлост на аферу са Солунским процесом. Заиста је ружна и нечувена та склоност српских владајућих кругова да се по сваку цену свете, у моменту када измучени српски народ с правом чека своју физичку обнову и одмор од дуготрајних патриотских напора. Искрено говорећи, тешко је замислити ничим не уздрману равнодушност са којом Пашићева влада подржава и чак саучествује у најцрњим грешкама и реакционарним догађајима у Солуну”.²³

Догађаји из фебруара 1917. године негативно су се одразили и на стање у Српском добровољачком корпусу. До априла 1917. године дисциплина у корпусу је катастрофално опала, док је у српским дивизијама завладала готово апсолутна анархија. У таквој ситуаци-

²² РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д. 686. Л. 272–273.

²³ АВПРИ. Ф. *Политархив*, оп. 482, д. 4058, л. 12. Може се приметити да се руска привремена влада трудила да утиче на судбину оптужених. Министар иностраних послова М. И. Терешченко је, 17. маја 1917. године, упутио телеграм отправнику послова при српској влади Б. П. Пелехину, у којем је истакнуто: „Мотивисани искреном жељом да спречимо све оно што би могло да умањи наше симпатије према српском народу и ослаби политичке везе међу нама, дозвољавамо себи да скренемо пажњу Влади Србије на те догађаје, и мишљења смо да би најбоље било да се са њима прекине. Такође се надамо да Влада Србије у овом нашем добронамерном апелу неће видети мешање у унутрашње ствари Србије”. Према: РГВИА. Ф. 2000, д. 7420, л. 7.

ји код једног дела официра ове јединице поново се јавила идеја да се од дела официра и војника који су напустили корпус формира герилски одред под командом Александра Срба, како је и раније било предвиђено. Тако је, на пример, заставник Иљински саставио посебан извештај у којем је дословно писало: „Сматрам да треба поздравити жељу војника који су иступили из корпуса, а који иначе представљају веома добру и увежбану борбену снагу, и дати им могућност да се организују и боре у редовима наше армије. У том циљу било би пожељно, у складу са духом који влада међу тим војницима, да се организују у четничке (партизанске) одреде. (...) Предлажем да се сакупљање ових људи, организовање и формирање одреда повери пуковницима у руској служби Србу и Гојковићу, коњичком потпоручнику (Душану – прим. прев.) Семизу и једном представнику 'Румчерода',²⁴ који су већ познати добровољцима и који су успешно формирали сличне одреде прошле године у околини Тјургу – Северина (Турну Северин – прим. Ј. В). Ради што скоријег формирања ових одреда потребно је поменутој господи официрима издати дозволу да свуда могу обилазити Југословене – ратне заробљенике, уз пружање пуне подршке војних и цивилних власти. (...) У вези са одласком официра Срба, Хрвата и Словенаца из корпуса и њиховом жељом да се прикључе руској војсци, мора се обратити пажња не само на њихову војну спремност, већ и на искреност њихових револуционарних побуда. Дакле, не би требало примити ниједног од тројице наведених официра пре претходне провере, или бар пуковнике Срба и Гојковића”.²⁵

Међутим, сам Александар Срб осуђен у одсуству на Солунском процесу и други „Црнорукци” у Русији, очигледно су већ имали друге планове. У време коначног распада српског корпуса, они су почели да формирају сопствени добровољачки одред, како од војника и официра који су напустили корпус, тако и из редова ратних заробљеника из кијевског заробљеничког логора „Дарница”. Наравно, из разумљивих разлога ова иницијатива није наишла на одобравање српске војне мисије и њеног шефа пуковника Бранислава Лонткијевића, који је уложио велики напор да заустави ове акције, упућујући одговарајуће апеле руским војним властима. У наређењу од 22. августа 1917. године, врховни главнокомандујући детаљно је изнео да „регрутовање треба да врши посебна комисија

²⁴ РУМЧЕРОД – скраћеница за Централни извршни комитет Већа војничких, морнарских, радничких и сељачких депутата Румунског фронта, Црноморске флоте и Одеског војног округа, који је основан у мају 1917. године.

²⁵ *Участие югославских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР*. Сборник документов и материалов (Москва: Наука, 1976), 45–46.

коју ће формирати Кијевски војни округ заједно са представником српске владе, поручником Комненовићем. Прво треба да се регрутују они који желе да ступе у руску војску, затим они који желе да се упишу у радне јединице и на крају, добровољци за попуну губитака у постојећем ударном батаљону, којем треба променити име у 'Специјални ударни батаљон', не додајући му епитет 'Југословенски' ".²⁶ Почетком октобра 1917. године, Лонткијевич је у телеграму команданту позадине руске Врховне команде М. К. Дитерихсу нагласио да су „бивши активни српски потпуковник, сада активни пуковник руске војске Александар Срб и пензионисани мајор Радоје Јанковић пре неколико дана кренули из Петрограда за Одесу, како би агитовали међу јединицама корпуса Срба, Хрвата и Словенаца и наговарали добровољце да не иду на Солунски фронт и уопште ширили незадовољство и неповерење према српској влади и командном кадру тог корпуса”.²⁷ Он је, 1. новембра, Дитерихсу послао још један телеграм следећег садржаја: „Од команданта српског резервног батаљона из Одесе примљен је телеграм следећег садржаја: 'У новинама *Одески лист* од 30. октобра објављен је апел неког Црногорца, наводно потпуковника Станишића, у којем апелује на Србе, Хрвате и Словенце да се пријаве у ударне батаљоне који ће бити формиран у Одеси. Сврха стварања ових ударних батаљона је, како се наводи у апелу, да заједно са савезницима продуже борбу до коначне победе над непријатељем, како би се остварило уједињење Срба, Хрвата и Словенаца на принципима који ће бити у складу са вољом напаћеног народа. Упис је отворен до 30. октобра ове године'. Имам част да пренесем наведено, уз најскромнију молбу да се изда одговарајуће наређење како би делатност овог потпуковника Станишића, иза којег према доступним информацијама стоји бивши српски потпуковник, а садашњи активни руски пуковник Александар Срб, била забрањена, јер је у супротности са интересима српске владе и Југословенског одбора, на чију је молбу, уз сагласност осталих савезника руска влада благоизволела дозволити формирање југословенских јединица у Русији. Делатност потпуковника Станишића коју нису одобрили ни Југословенски одбор ни српска влада представља непријатељску провокацију супротну интересима Јужних Словена, који своју судбину решавају у пуној сагласности са владом Русије и осталим савезницима”.²⁸

²⁶ РГВИА. Ф. 2003., Оп.2, д.330. Л. 246–247.

²⁷ РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д.686. Л. 298.

²⁸ РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д.686. Л. 315.

Реакција руских власти била је особена. Одлучили су да Срба, Гојковића и Јанковића пошаљу у Штаб Кијевског војног округа. Убрзо је уследило и наређење следеће садржине: „С обзиром на неприхватљиву агитацију коју врше бивши српски официри који су задржали српско држављанство, а сада се налазе у руској служби, пуковници Срб и Гојковић, као и српски мајор Јанковић, у односу на нашу савезницу Србију, начелник штаба Врховне команде наредио је да се наведени официри одмах пошаљу на располагање дежурном генералу Кавкаског фронта ради упућивања у јединице ангажоване на том фронту”.²⁹ Међутим, ово наређење Ставке, због догађаја који су се одиграли у јесен 1917. године никада није извршено.³⁰

После победе Октобарске револуције, новембра и децембра 1917. године, Александар Срб је у Одеси, од бивших војника корпуса, формирао батаљон од око 200 људи, који је марта 1918. године пребачен у Мариупол где је био ангажован и на заштити имовине имућних грађана од пљачке. Међутим, у ноћи 27. априла 1918. године Срб је убијен у Таганрогу под до данас у потпуности неразјашњеним околностима. Познати историчар Владимир В. Зелењин је изнео тврдњу да су инспиратори убиства „човека опасног за династију” били принц – регент Александар и српски посланик у Русији Мирослав Спалајковић. Ликвидација А. Срба је, по његовом мишљењу, била директно повезана са Солунским процесом против руководиоца српске официрске организације „Уједињење или смрт” („Црна рука”).³¹ Сремчевић и Куреш, који су оптужени за његово убиство, стрељани су 28. априла 1918. године, дан након злочина, док су 15. маја у Јејску погубљени Делић, Рашета и

²⁹ РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д.686. Л. 304.

³⁰ *„Дежурном генералу при Врховном главнокомандујућем 28 октобра 1917 г. Ставка. Командант позадине при Врховном главнокомандујућем.*

Наређење да се бивши официри српско-хрватско-словеначког добровољачког корпуса који су без знања Врховне команде примљени у руску службу, распореде на дужности у јединицама наше војске издато је због потребе да се прекине са њиховим некоректним активностима у односу на нашу савезницу Србију, која се огледају у пропагандној делатности усмереној против српске владе коју су они ширили не само у Одеси већ и у неким другим нашим градовима.

Вршење ове неприхватљиве пропагандне активности умногоме им је олакшала чињеница, да су, налазећи се у резерви, могли слободно да се крећу и посећују разне руске градове.

Стога постављење тих официра на дужности у оперативној војсци представља неопходну меру за спречавање њихове [штетне делатности и у највећој мери] некоректног понашања. При томе би посебно било корисно да се прекомандују на Кавкаски фронт. Генерал-мајор Дитерихс”. Према: РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д. 686. Л. 313–313 (об).

³¹ Владимир В. Зеленин. *Под красным знаменем Октября. Югославянские интернационалисты в Советской России 1917–1921.* (Москва: Мысль 1977), 110–112.

Шовљански под истом оптужбом.³² Такође, постоји и друга, прозаичнија верзија, по којој се убиство догодило због новца. Наиме, Д. Срдић, подофицир из Српског добровољачког корпуса, који је постао славни црвени командант и херој грађанског рата, изјавио је 1932. године, на једном састанку Југословенске групе у Музеју Црвене армије: „Хоћу нешто да кажем у вези са батаљоном потпуковника Срба. Тај батаљон је у почетку био револуционарна јединица, али је затим стрељао 30 људи и кренуо на Дон да се придружи Каледину и Корнилову. О томе постоје тачни подаци у Цетроархиву и Истпрату. Потпуковник Срб је убијен. Материјал о убиству прикупља се у вези са случајем Троцког. Он није убијен из политичких разлога, већ због новчане суме коју је имао са собом. Убио га је један од најближих сарадника (Југословен) због себичних интереса. Батаљон се борио у Фебруарској револуцији као део револуционарних снага, али не и као бољшевички. Када је требао да ступи у борбу на Дону прешао је на страну контрареволуције. За њега кажу да је револуционар, а убијен је због новца. Део његовог батаљона, неких 60–70 људи, отишао је на Дон и борио се против совјетске власти”.³³

И поред тога, биографија Александра Срба, који је вољом судбине био увучен у епохалне догађаје с почетка XX века, како у Србији тако и у Русији, заслужује да јој се историчари студиозно посвете. Такође, може се рећи да, и поред постојања прилично обимне научне и научно-публицистичке литературе која је посвећена делатности организације „Црна рука” и њеној умешаности у Сарајевски атентат, остаје још увек недовољно разјашњена улога њених чланова у догађајима из политичке историје Русије почетком XX века. У вези с тим, биографија Александра Срба, али и других чланова „Црне руке” који су се нашли у Русији, даје могућност да се нешто детаљније осветли и контекст догађаја из политичке историје Русије, како за период револуционарне 1917. године, тако и оних из Првог светског и грађанског рата.³⁴

³² *Участие югославских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР*. Сборник документов и материалов (Москва: Наука, 1976), 113–115.

³³ *Стенограммы заседаний юго-славянской группы 1932 г.*, Российский государственный военный архив (РГВА) Ф. 28361. оп. 2. дело 177. Л. 13.

³⁴ У вези с тим, треба поменути и Душана Семиза, још једног члана „Црне руке” који се нашао у Русији. Његова контроверзна биографија, и поред постојања посебних радова на ту тему, такође може бити предмет детаљног истраживања. Видети: Милена В. Рождественская, „Из истории сербско-русских историко-культурных связей: Душан Иванович Семиз (1884–1955) и его семья. Заметки к материалам петербургских и московских архивов”, *Slověne*, № 2 (2017), 505–524; Ярослав В. Вишняков, „Штрихи к биографии Душана Семиза”, у: *Столетие двух эмиграций. 1919–2019*. Сборник статей, Ответственный редактор А. Ю. Тимофеев (Москва: Институт славяноведения РАН, 2019), 47–60.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени извори:

АВПРИ – Архив внешней политики Российской империи
РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив
РГВА – Российский государственный военный архив
АСАНУ – Архив Српске академије наука и уметности

Објављени извори:

Участие югославских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР, Сборник документов и материалов, Москва: Наука, 1976.

Литература:

Vasić, Dragiša. *Devetsto treća (Majski prevrat)*. Beograd: Štamparija 'Tucović', 1925. (reprint izdanje 2000).

Вишняков, Ярослав В. „Балканы: хватка Чёрной руки”, *Военно-исторический журнал*, № 5 (1999), 34–47.

Вишняков, Ярослав В. „Население Белграда совершенно терроризировано местными войсками. Военный переворот 29 мая 1903 года и его последствия для политической жизни Сербии”, *Военно-исторический журнал*, № 3 (2001), 68–77.

Вишняков, Ярослав В. „Чёрная рука” в сербской политике начала XX века”, *Военно-исторический журнал*, № 10 (2014), 8–13.

Вишняков, Ярослав В. „Прочь мундир! Вы или мы! Раскол сербского офицерского корпуса после переворота 1903 года”, *Военно-исторический журнал*, № 2 (2021), 75–80.

Вишняков, Ярослав В. „Сформирование этого корпуса представляется делом... глубоко государственным”. Сербский добровольческий корпус в России в годы Первой мировой войны”, *Военно-исторический журнал*, № 11 (2021), 44–53.

Вишняков, Ярослав В. „Штрихи к биографии Душана Семиза”, у: *Столетие двух эмиграций. 1919–2019*: Сборник статей, Ответственный редактор А. Ю. Тимофеев, 47–60, Москва: Институт славяноведения РАН, 2019.

Денда, Далибор. „Российский союзник на Балканах: сербская армия 1914–1918 гг. (Численность, организация, структура, снаряжение)”, у: *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*. Сборник статей, Ответственный редактор Константин В. Никифоров, 57–73, Москва: Институт славяноведения РАН, 2016.

Звонарев. Константин К. *Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг.* (Репринт издания 1929 г.), Киев: Издательский дом „Княгиня Ольга”, 2005.

Зеленин, Владимир В. *Под красным знаменем Октября. Югославянские интернационалисты в Советской России 1917–1921*. Москва: Мысль 1977.

Казимировић, Васа. *Црна Рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903 г. до Солунског процеса 1917 године*. Крагујевац: Призма, 1997.

Маккензи, Дэвид. *Апис. Гениальный конспиратор*. Москва: Фолиум, 2005.
Југословенски добровољачки корпус у Русији. Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1954.

Поповић, Никола Б. *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*. Београд: Удружење добровољаца 1912–1918, 1977.

Поповић, Никола Б. *Срби у грађанском рату у Русији: 1918–1921*. Београд: Институт за савремену историју, 2005.

Поповић, Никола Б. *Србија и руска револуција 1917–1918*. Београд: Завод за уџбенике, 2014.

Теплов, Владимир А. *Сербская неурядица*. Санкт Петербург: типолит. В.В. Комарова, 1903.

Рождественская, Милена В. „Из истории сербско-русских историко-культурных связей: Душан Иванович Семиз (1884–1955) и его семья. Заметки к материалам петербургских и московских архивов”, *Slovēne*, № 2 (2017), 505–524.

Dr. Yaroslav V. Vishnyakov, Associate Professor
MGIMO Institute, MFA,
Moscow (Russian Federation)
E-mail: vishnyakov@yandex.ru

ALEXANDER SRB – A SERBIAN OFFICER IN THE RUSSIAN SERVICE

(Summary)

The paper is devoted to the strokes of the biography of the Serbian Army Colonel A. Srb, which is incorporated into the key events of the political history of Serbia and Russia at the beginning of the 20th century, and he himself was not just a participant in them, but also had some influence on them. A participant in the 1903 Coup and all the vicissitudes of the Serbian politics at the beginning of the 20th century, an active member of the organization "Unification or Death", who arrived in 1916 with Fr. Corfu to Russia to recruit the Serbian Volunteer Corps, became a witness and participant in the difficult events of 1917. The study of his biography, replete with white spots, allows a deeper understanding of the context of the seething political life that took place both in Serbia and Russia.

KEY WORDS: Alexander Srb, Dragutin Dimitrievich (Apis), Karageorgievich Dynasty, Serbia, Serbian Volunteer Corps, Dobruja

УДК: 654.191:316.774/.775(497.11)"1941/1944"

94:355.244.1(497.11)"1941/1944"

COBISS.SR-ID 120992521

DOI број: 10.5937/vig2301062M

Језик рада: Српски

Примљен: 08. 05. 2023.

Прихваћен: 27. 06. 2023.

Тип рада: Оригинални научни рад

Др Маријана Т. Мраовић, научни сарадник
Војни архив, Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране у Београду
E-mail: marijanamraovic@gmail.com

ДИСПЕРЗИЈА РАДИО-ПРОПАГАНДЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

АПСТРАКТ: Пропагандни рад Владе народног спаса, институционализован преко Одељења државне пропаганде Председништва Министарског савета, био је организован у складу са потребама немачког пропагандног и цензорског апарата. Колaborационистичке власти су уложиле значајна средства у пропаганду путем штампе, радија и филма. У овом раду, који је настао првенствено на основу архивске грађе Војног архива Министарства одбране, приказана је немачка организација пропагандно-цензорског апарата и његов утицај на рад Одељења државне пропаганде у домену радио-пропаганде. Анализиран је садржај програма и презентоване су активности Радио-Београда под немачком управом, укључујући и начин деловања колaborационистичких власти у области радио-пропаганде.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, Србија, колaborација, радио-пропаганда, цензура

Увод

Међу најзаступљеније поделе средстава комуникације спада подела на аудитивна, визуелна и аудио-визуелна средства.¹ Радио се убраја у основна аудитивна средства, док је радио-пропаганда

¹ Edvard Bernays, *Propaganda* (New York: Horace Liveright, 1928), Gustav Le Bon, *Psihologija gomile* (Beograd: Algoritam, 2005).

била један од кључних сегмената у дисперзији пропаганде у двадесетом веку и истовремено пропагандно средство широког спектра деловања, са могућностима утицаја на целокупно јавно мњење одређене државе.² Као временска прекретница у третирању пропаганде у савременој литератури, као осмишљене и организоване комуникације, којој се придаје важност у остваривању политичких, економских и ратних циљева, у историографским и мултидисциплинарним истраживањима наводи се период Првог светског рата. Захваљујући напредовању пропагандне технологије почело је планско укључивање психолошко-пропагандних активности у стратегијске и тактичке задатке (коришћење радија, летака, звучника, гласноговорника). Велику популарност у пропагандној технологији имао је радио који се све више користи за давање обавештења и ширења новости. Позициони карактер рата омогућио је масовну употребу звучника на фронту.³ Нацисти су међу првима на свету употребили нове масовне медије: радио, а у ограниченом обиму и телевизију, за пласирање своје идеолошке пропаганде и екстензивно манипулисање информацијама.⁴

Прва радио-станица која је почела са редовним емитовањем програма у Европи била је *BBC*, основана у Британији 1922. године, док је Радио-Холандија била прва међународна радио-станица која је почела емитовање током 1927. године. У истој години почело је емитовање радио-програма на кратким таласима које је омогућавало пренос звука на великим просторствима.

Радиофонија у Србији почела је да се развија у Првом светском рату, постављањем привремених радио-станица, уз помоћ Француске.⁵ Радио-Београд је свој програм почео да емитује 24. марта 1929. године, док је краткоталасна радио-станица Београд II пуштена у рад почетком марта 1936. године, са циљем да пропагира владину политику у земљи и иностранству. Базични садржај програма ове радио-станице чиниле су вести, а било је и разних предавања из области културе, привреде и трговине.⁶ Емитоване су и вести на

² „Принцип минималног напора”, по коме прималац најлакше прима ону поруку чија перцепција и разумевање изискују најмањи напор, формулисан је у делу: G. K. Zipf, *Human Behaviour and the Principle of Least Effort* (Cambridge: Mass Addison-Wesley Press, 1949).

³ Мирослав Јокић, *Историја радиофоније у три епохе*, I (Београд: РТС Београд, 2004), 8.

⁴ *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, I, приредио Александар Стојановић, група аутора (Београд: Филип Вишњић, 2015), 17.

⁵ *Овде Радио-Београд*, Зборник поводом педесетогодишњице (Београд: Радио-Београд, 1979), 11.

⁶ Армијски генерал Данило Калафатовић (1875–1946) био је директор „Радио-Београда” у периоду од 1930. до 1936. године.

страним језицима, намењене југословенским држављанима, а рачунало се и на одређени утицај у иностранству. Убрзо је организован програм за амерички континент. У акцији власти за повећање снаге радио-станица подигнута је нова станица за Радио-Београд, снаге 20 кв у Макишу, која је могла бити слушана на читавој југословенској територији.⁷ У оквиру Централног пресбироа (ЦПБ) формиран је, током 1939. године, Одсек за радиофонију, чиме је измењена и дотадашња подела на три одсека. ЦПБ и Краткоталасна радио-станица Београд II почели су да припремају вести за Радио-Београд. Без обзира на велики помак у развоју радиофоније у међуратном периоду, Краљевина Југославија није била у могућности да парира већини европских држава у том погледу.

Захваљујући примени модерних средстава пропаганде, као што је био радио, емитоване пропагандне поруке имале су много шири утицај и биле су доступне у више држава, а било је теже ограничити доступност информација и обликовати јавно мњење у појединим случајевима. Отпочела је нова врста сукоба, такозвани рат информацијама и сукоби непријатељских пропагандних мрежа појединих земаља.⁸ До почетка Другог светског рата нису биле довољно развијене могућности ефикаснијег ометања емисија конкурентских и непријатељских радио-станица тако да су ограничења емитовања емисија у другим државама била лимитирана једино техничким условима.

Све учеснице у рату користиле су најмасовнија пропагандна средства: радио, штампу, плакате и филмове, у мери у којој су биле у могућности да финансирају сопствену пропагандну машинерију. Почетком ратних дејстава, противници сила Осовине нису имали усклађен пропагандни систем за деловање у ратним условима, али су нове потребе условиле промену схватања, као и стварање нових полувојних, званичних и незваничних институција.⁹ Државни и војни врх земаља антиосовинске коалиције био је, у одређеној мери, свестан потребе за развојем пропагандне машинерије.¹⁰ Уласком САД у светски сукоб, пропагандни рад постао је основна карика у

⁷ Нова станица на Макишу свечано је отворена 2. августа 1938. године.

⁸ Е. Н. Carr, *Propaganda in International Politics* (Oxford: Oxford University Press, 1939), 20. Повремено је долазило и до склапања споразума о прекиду узајамне непријатељске пропаганде међу државама. Први овакав споразум постигнут је између Немачке и Пољске 1931. године и требало је да регулише „да питања радио-емитовања ни у ком случају не вређају националне интересе слушаца друге стране”.

⁹ Водеће силе антиосовинске коалиције створиле су разне институције за што успешније пропагандно деловање према непријатељу, али и према другим државама које су биле неутралне или чак савезнице.

¹⁰ Р. М. А. Lineberger, *Psychological Warfare* (Washington DC: Infantry Journal Press 1948), 56.

ратним дејствима сила савезница. Фашистичко-нацистички и совјетски систем пропагандног деловања, са становишта метода, начина и технологије, били су идентични. Ипак, декларисани системи вредности тих система били су дијаметрално супротни.

О пропагандним методама, правилима, средствима и начинима деловања које су примењивале зарађене стране сведоче многа документа. Разгранатом пропагандном мрежом управљало се из државних прес-центра, телеграфских агенција, министарстава пропаганде или информација, ратних штабова, страначких централа, ПТТ центара, обавештајних служби, агитпропова и других организација. Радио-станицама, новинама, филмовима, лецима, плакати-ма, брошурама, карикатурама, позоришним представама и пропагандом „лицем у лице” читавих армија активиста супротстављане су идеје, нуђене чињенице и борило се за жељене ставове, свест и понашање милиона људи. Радио-емисије емитоване су на скоро свим таласним дужинама и језицима. У пропагандном рату супротстављене силе су се бориле на разне начине, а један од њих била је оштра критика непријатељске пропаганде.¹¹ Захваљујући неисцрпним могућностима дисперзије пропаганде, борба је најдуже трајала на „пропагандним фронтима”.

Немачка организација пропагандно-цензорског апарата и његов утицај на рад Одељења државне пропаганде Владе народног спаса у домену радио-пропаганде

Почетком окупације, готово половина освојених југословенских територија уступљена је немачким савезницима (Италији, Мађарској и Бугарској) или марионетским државама. Границе немачке окупационе зоне мењале су се током рата у складу са потребама.¹² Немачке „Привремене смернице за поделу Југославије”, од 12. априла 1941. године, предвиђале су да се територија „Старе Србије” стави под немачку војну управу.¹³

¹¹ ВА, група фондова Недићева архива (у даљем тексту група фондова Нда), К 10, бр. рег. 4/1-2.

¹² Први бугарски окупациони корпус заменио је, у јануару 1943. године, 342. немачку посадну дивизију и заузео јужну Србију до Ибра. Затим су Бугари окупирали и Ваљево, након одласка Вафен СС дивизије „Принц Еуген”. Након одласка 297. немачке дивизије Бугарска је добила област између Ваљева и Крупња. Од тада је под немачком управом био мањи део Србије, укључујући Београд и српски део Баната.

¹³ Територија окупиране Србије била је ужа и у односу на српске границе из 1912. године, пошто је Бугарска припојила Врањски и Пиротски округ.

Генерал-пуковник Максимилијан фон Вајкс стигао је у Београд са својим штабом 15. априла 1941. године. Истога дана су краљ, влада и југословенски војни врх напустили земљу.¹⁴ Актом безусловне капитулације предвиђено је да се целокупна војска одводи у заробљеништво и да су сви југословенски официри дужни да се пријаве немачкој команди. Србија се нашла под режимом војне управе.¹⁵ Регулисана су обавезе становништва на окупираној територији и спроведене су мере за онемогућавање деловања непријатељске пропаганде забраном: слушања радио-станица, ширења летака, саботажа, организовања јавних окупљања и манифестација, уз обавезну предају ватреног оружја и радио-апарата немачким војним властима.¹⁶

Немачки окупациони апарат био је сложен – састављен од више паралелних органа чије су се надлежности и компетенције преплитале и дуплирале.¹⁷ Систем окупације имао је неколико нивоа: од регионалног за Југоисток, преко нижег за окупирану Србију, до локалног за Београд. Команда Југоистока била је задужена за контролу читаве југоисточне Европе. Њен центар је почетком рата био у Солуну, да би 1943. године, након капитулације Италије, био пребачен у Београд. Команда Југоистока имала је овлашћење да решава сва војна питања у областима под својом надлежности, што је обављала преко установа које су јој биле потчињене, а међу њима и преко Штаба војног заповедника у Србији.

Пропаганда и цензура имале су значајну улогу у немачкој управи на окупираној српској територији.¹⁸ Према „Инструкцији команданта Вермахта на Југоистоку за пропагандне јединице које су ангажоване у делокругу командовања команданта оружаних снага на Југоистоку од априла 1942. године”,¹⁹ биле су активне следеће пропагандне јединице:

1. 690. чета за пропаганду, Солун.

¹⁴ Капитулација је потписана у виду „Одредаба о извршењу примирја између немачке и југословенске оружане силе од 17. априла 1941. године”.

¹⁵ „Објава за запоседнуто југословенско подручје” објављена је у *Службеном листу за заузету југословенску територију*, на српском и немачком језику, бр. 1, 1-2. Општинске новине објавиле су га у броју 12 од 24. априла 1941, 2 са поднасловом „Најважнија објава која је истакнута у Београду”.

¹⁶ Други проглас, од 14. априла 1941. године, регулисао је предају ватреног оружја у року од два дана под претњом смртне казне. ВА, група фондова Немачка окупаторска војска (у даљем тексту На), К 50, бр. рег. 1/1.

¹⁷ Драган Алексић, „Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату”, у: *Ослобођење Београда 1944. године*, Библиотека „Зборници радова” бр. 7 (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010), 52-72.

¹⁸ Више о наведеном у: Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Србија и Пожаревац у Другом светском рату-окупациона управа, изборнице и просвета* (Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2015).

¹⁹ ВА, Микрофилмована архивска грађа Националног архива Вашингтон, NAV-T-77, 1034/6506565-69.

2. Пропагандно одељење за Југоисток, Београд са Пропагандном групом за Србију, Београд и са Пропагандном групом за Грчку, Солун. Пропагандно одељење за Југоисток обављало је специјалне војно-политичке задатке врховне Команде Вермахта и команданта оружаних снага на Југоистоку, вршило је пропаганду код становништва окупираних подручја, сарађивало је „у слици и речи” при деловању у трупи и приликом достављања ратних извештаја и вршило је цензуру.

3. Пропагандни вод на Криту, Канеја.

4. Испостава Врховне команде Вермахта у Београду.

5. Опуномоћеник националсоцијалистичке заједнице „Кроз радост ка снази”, Београд са повереништвима у Београду, Солуну и Атини.

6. Опуномоћеник државне управе за пропаганду за покретно приказивање филмова пропагандне управе на читавом подручју.

У време када је генерал Хелмут Ферстер постављен на дужност војноуправног команданта, формирано је Пропагандно одељење Југоисток. Оно је настало у Априлском рату од пропагандних чета Друге армије и састојало се од одсека: за план, активну пропаганду, штампу, фотографију, радио и филм. Управљало је групом радио-предајника Вермахта на Југоистоку (радио-предајник у Београду са краткоталасним предајником у Земуну, радио-предајници Солун и Атина), користило је цивилне филмове и вршило њихову цензуру, давало је сагласност италијанским окупационим властима за спровођење пропагандних задатака и могло је обавезати пропагандне групе да врше војно извештавање у слици и речи. У његовом саставу налазиле су се секције (одреди) за Србију, Београд, Хрватску и Солун.²⁰ Пропагандна група у Србији, подгрупе Солун-Егеја и Јужна Грчка, била је потчињена командантима по свим питањима пропаганде која су се односила на овлашћења команданата у погледу вођења борбе, управљања подручјима, збрињавања трупа, службе везе, политике, извештавања и цензуре. У оквиру Пропагандног одељења Југоисток били су ангажовани експерти из различитих области: политичари, психолози, новинари, књижевници, цензори, познаваоци уметности. Немачке власти водиле су прецизну евиденцију о лицима која су сарађивала у овом одељењу и о хонорарима који су им исплаћивани. Израђивали су плакате по немачким упутствима, лепили, преводили, лекторисали, припремали садржаје за радио-програм, састављали текстове за плакате и брошуре, вршили разне техничке послове и дистрибуцију. Део Пропагандног одељења Југоисток био је Пропагандни одред (секција) Србија, који је касније постао самостална

²⁰ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 425.

установа (под Одељењем за пропаганду Врховне команде оружаних снага). Одредом је руководио капетан др Јулиус Липерт који је био потчињен војном заповеднику у Србији. Стручна упутства и налоге о спровођењу пропагандне активности добијао је од Министарства пропаганде Рајха, односно Одељења за пропаганду Врховне команде оружаних снага.²¹ Пропаганди одред Србија, са седиштем у Београду, имао је реферате за радио, штампу, позориште, за ноћне локале и за активну пропаганду. *Абвер* је надзирао рад локала и јавни живот у престоници и обављао улогу цензора. Обавештајне службе су развиле широку агентску мрежу.

С обзиром на чињеницу да је слушање страних радио-станица, осим немачких, било строго забрањено, као и да је штампа објављивала прилоге по немачким директивама, београдско становништво, као и остатак југословенске територије, било је изложено великом психолошком притиску и изолацији. У свом извештају Команди копнене војске о држању грађана након ваздушног бомбардовања, пуковник Тусен истиче да је, као морална последица катастрофе, Београђанима овладао дух фаталистичког препуштања судбини и неспремности да се боре против новонасталих потешкоћа.²² Објављено је званично саопштење београдских *Општинских новина* о току и исходу рата.²³ Брзи завршетак Априлског рата и пораз југословенске војске омогућио је ефикасније деловање свих огранака немачке пропагандне машинерије и цензора. Био је то повод да Хитлер одржи званичан говор у Рајхстагу, 4. маја 1941. године, који су пренеле све разгласне станице и радио у Немачкој и у окупираним земљама. Већ следећег дана текст говора је објављен у званичним листовима. Хитлер је означио Југославију као „вероломника који је наумио да зада ударац у леђа немачком Рајху“. Тако је са највишег места проглашено начело беспопштедног кажњавања Срба, које је постало основа немачке политике.²⁴ Пропаганда је била полазна тачка у сваком војном и политичком потезу немачких власти и крајња тачка након реализовања одређених

²¹ ВА, Микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону, NAV-N-T-501, 264/196-420.

²² ВА, Микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону, NAV-N-T-77, 1314/0558-67.

²³ „Како је дошло до капитулације српске војске“, *Општинске новине*, бр. 12, 24. април 1941, 1.

²⁴ У немачким војним круговима у Београду постојала су два гледишта о начину осигурања реда и мира. Једно гледиште заступали су официри Вермахта, Аустријанци, од којих су неки ратовали у Србији 1914. године, а друго нацистички функционери, као Феликс Бенцлер и Херман Нојбахер, који су сматрали да треба користити и политичка средства.

политичких и војних циљева када је требало приказати и оправдати сваку врсту акције у светлу немачких интереса. Цензорски апарат деловао је раме уз раме са пропагандним.²⁵ Интересантно да се у већини немачких текстова отворено помиње, чак и препоручује другим народима, контрола јавног мњења и подвргавање политике обавештавања интересима народа и војске. Аргументе за контролу јавног мишљења Гебелс је проналазио у чињеници да није дан рат у историји није вођен без утицаја владе на јавно мишљење, чак ни у демократским земљама.

Колаборационе власти су, у складу са потребама немачког пропагандног апарата, уложиле значајна средства у пропаганду путем штампе, радија и филма. Одељење државне пропаганде образовано је након формирања *Владе народног спаса*, при Председништву Министарског савета.²⁶ У његовом раду постојао је делимични континуитет са предратним ЦПБ-ом, који се манифестовао у виду преузимања организације, начина рада и дела кадрова дотадашње службе Пресбироа при Савету комесара, наслеђених из међуратног времена. Имајући у виду чињеницу да је део ЦПБ-а током рата наставио деловање у емиграцији, у саставу избегличке владе, не може се говорити о потпуном континуитету.

Одсек за штампу и Одсек за радио Одељења државне пропаганде били су уско повезани. Одсек за штампу био је активан током читавог периода окупације, редовно је сарађивао са окупационим властима од којих је добијао инструкције и задатке.²⁷ Наведени одсек обављао је припрему за штампу обавештења Кабинета председника Владе, кабинета разних министарстава и канцеларија установа јавности, као и чланака и других материјала. Делови билтена штампани су у форми

²⁵ Више о наведеном у: Маријана Мраовић, „Феномен цензуре у Другом светском рату на територији окупирани Србије”, *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац*, XI, бр. 11, (2022), 28-146.

²⁶ Више о наведеном у: Marijana Mraovic, „Creation of an Alternate Reality: The Organization and Propaganda Activities of the Government of National Salvation from 1941 until 1944”, *Balkanica*, Vol. LIII (2022), 185-226.

²⁷ Први шеф Одсека за штампу био је Милош Младеновић који је кратко остао на поменутом месту (постao је уредник листа *Ново време*). Заменио га је др Велимир Димић који је, поред тога што је био шеф Одсека за штампу, био и члан Врховног просветног већа Министарства просвете, Врховног спортског савеза и Управе Коларчеве задужбине. Повремено је посећивао седнице Управе и одржавао пропагандна предавања на Коларчевом народном универзитету. Присутвовао је и конференцијама посвећеним пропаганди путем штампе и у појединим установама. Редовно је сарађивао са *Новим временом* и *Српским народом* којима је достављао чланке потписане пуним именом и презименом. ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег. 28/2-1, Писмо др Велимира Димића шефу Одељења за пропаганду од 25. септембра 1942. године.

„Прегледа стране штампе”.²⁸ Шеф Одсека за штампу кореспондирао је са установама и личностима које су сарађивале са Одељењем државне пропаганде. Поред редовних дужности, посећивао је агенцију *Рудник* ради прибављања исцрпнијих вести, Одсек за штампу при немачком посланству, а повремено и редакције листова којима је редовно, сваког дана, достављан пропагандни материјал за објављивање.²⁹ Имао је обавезу да сваког дана у подне, са представницима немачких власти, присуствује конференцијама за штампу. Конференције је водио посебан официр-зондерфирер из немачког пропагандног одељења, а често су им присуствовали и официр Тангл, представник немачке агенције *DNB*, и Хенгстер, зондерфирер за позориште.

Одсек за радио је деловао самостално у другој половини 1941. године, на челу са Омером Кајмаковићем. Почетком 1942. године, на место шефа Одсека за радио постављен је Александар Стојковић, хонорарни сарадник пропаганде, издавач неколико пронемачких брошура из времена пре окупације и некадашњи секретар редакције *Новог времена*. У јесен 1942. године Одсек за штампу проширен је огранцима за филм и за радио, односно наставио је радио-службу пређашњег Одсека за радио. Александар Стојковић био је на челу радио-службе и одржавао везу између Одељења државне пропаганде и Радио-станице Београд, од почетка 1942. године до маја 1944. године (када је отишао на службу у радио-станицу у Трсту). Највећи део службовања провео је у београдској радио-станици, са приличном аутономијом у раду и службеним контактима искључиво са шефом Одељења државне пропаганде. Београдска радио-станција давала је у српској емисији аутентичне коментаре на савремена догађања. Стојковић је све време службовања у Београду надзирао и радио-предавања на српском језику, која је добављао од разних личности, првенствено од чиновника. Општу наредбу за држање радио-предавања, у име председника *Владе народног спаса*, издао је Велибор Јонић, 10. јула 1942. године, позивајући одабране београдске чиновнике за које је сматрао да треба да држе

²⁸ Објављиване су вести немачке агенције *DNB* и прегледи из немачких листова: *Das Reich*, *Berliner Börsenzeitung*, *Südost-Echo*, *Völkischer Beobachter*, *Deutsche Allgemeine Zeitung*, *Frankfurter Zeitung*, *Tagepost* из Граца, *Pariser Zeitung*, *Deutsches Volksblatt* из Новог Сада, *Der Neue Tag* из Прага, недељника *Deutschland Post*, ревије *Die Woche*, *Deutsche Zeitung in Croatia*, *Neue Ordnung* из Загреба, *Gernzwacht* из Осјека и београдског *Donnauezeitung*. Објављиване су вести италијанских агенција *Steffani* и *La Corrispondenza* и прегледи из листова: *Il Popolo d'Italia*, *Resto Del Carlino*, *Corriere Della Sera*, *Il Giornale d'Italia* и *Piccolo* из Трста. Редовно су објављивани прегледи из словеначког *Jutra*, бугарске *Вечери* и *Нове вечери*, француског листа *Echo d'Nansi*, турског *Tasviri Efkar*, листова Чешког протектората: *Народна политика*, *Чешке слово*, *Лудове новине*, мађарских листова: *Magyar Nemzet*, *Regeli Magyarssag*, *Magyarorzag*, *Esti Uszag*, *Regeli Uszag* и *Figet Lenseg*.

²⁹ Објављивани су оригинални чланци са пуним потписима њихових аутора и преведени чланци из немачких новина.

предавања, на скуп у сали Коларчеве задужбине. Том приликом, чиновницима је давао и конкретне смернице за рад. Већину предметних предавања Стојковић је објављивао у колаборационистичкој штампи. Интересантан је податак да је већина службеника у Одсеку за штампу и за радио били предратни чиновници постављени на дужност у периоду између 1937. и 1940. године.

Одсек за филм је, као део Одсека за штампу, радио и филм, вршио надзор и организацију кинематографске делатности.³⁰ Средином марта 1943. године, наведени одсек почео је сарадњу са Одсеком за духовну културу Одељења за високо образовање и народну културу Министарства просвете и вера по питању цензуре филмова намењених за приказивање ученицима. Пропагандни рад домаћих власти на пољу производње, дистрибуције и приказивања филмова регулисало је и пратило неколико немачких окупационих установа: Испостава Главне управе за филм руководства Националсоцијалистичке партије у Београду, Одељење за пропаганду Југоисток и Пропагандни одред (секција) Србија.³¹

Пропаганда *Владе народног спаса* била је у великој мери зависна од усмеравања немачког пропагандног и политичког апарата, што је донекле минимизирало њену улогу у друштву, могућност креативности у раду и утицало на резултате постављених циљева.³²

Цензура пропагандних садржаја била је свакодневна. Вршена је строга контрола свих писаних садржаја предвиђених за објављивање путем штампе или радио-говора, предавања, народних зборова и разних културних и политичких манифестација.

Пропагандно одељење Југоисток сарађивало је директно са Одељењем државне пропаганде, прегледало и цензурисало све материјале који су били намењени за даље дистрибуирање, редиговало и цензурисало чланке и говоре које је требало да држе чланови Владе, министри и референти за пропаганду. Издавачко предузеће А.Д. „Југоисток” радило је на припреми штампаних материјала: брошура, публикација, плаката и прослеђивало их Одељењу за пропаганду на даљу употребу. Немачка пропагандна и цензорска мрежа била је у свом раду директно усмерена и на сарадњу са другим органима

³⁰ Да би се културни живот, првенствено позориште и филм, ставили под пуну контролу немачких и домаћих власти, 16. августа 1941. године надлежност над Народним позориштем пребачена је из сектора Министарства просвете и вера у ресор Одељења државне пропаганде.

³¹ ВА, микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону, NAV-N-T-501, 264/196-420.

³² Више о наведеном у: Маријана Мраовић, *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941–1944.* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019); Мраовић, Маријана. „Пропаганда домаће управе у Србији 1941–1944. године”, у: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године.* Уредник др Вељко Ђурић (Београд: Музеј жртва геноцида, 2017), 123-159.

власти и појединцима који су били ангажовани, по потреби, за разне пропагандне послове. Према сачуваним подацима Пропагандног одељења Југоисток Команде Србије из 1943. године евидентирано је 117 сарадника немачке Групе активне пропаганде.³³

Немачки цензори за време рата – др Валтер Грубер, познавалац српског језика и историје, и др Ерхард Тангл, професор славистике на Хамбуршком универзитету, оставили су сведочанства о строгости цензуре за време рата. Тангл је писао о сукобима и полемикама уредника и сарадника *Наше борбе* са немачким цензорима који су „често избацивали читаве параграфе, стриктно цензурисали текстове, убацивали своја тумачења и гледишта и обавезно немачке вести и тумачења”.³⁴

Немачка цензура је редовно прегледала говоре председника „Владе народног спаса”. У једном од својих извештаја надлежном министарству, Бенцлер наводи да је дао инструкције Цензорском одељењу штампе да се у *Новом времену* не сме објављивати ни слика ни речи краља Петра.³⁵ У прилогу једног од следећих извештаја, Бенцлер је доставио текст говора који је Недић требало да одржи преко Радио-Београда на годишњицу потписивања Тројног пакта. У њему се наводи да председнику Владе није било дозвољено да одржи било који говор који претходно није био цензурисан и одобрен од немачких власти.

Програм Радио-Београда у функцији пропаганде немачких и колаборационистичких власти

Радио-служба била је, као што је већ речено, најзначајније пропагандно оруђе немачких окупационих власти.³⁶ У априлском бомбардовању Београда погођена је зграда Српске краљевске академи-

³³ ВА, група фондова На, К 60, Ф 5, бр. рег. 2/1-52. Периодичне публикације нису могле бити штампане без сагласности Пропагандног одељења Југоисток. Само су новинари заведени у сталешком списку *Српског новинарског удружења* могли обављати свој посао. Вођене су евиденције уредника и сарадника свих листова који су излазили на територији Београда, а формирана је и картотека за књижаре и антикварнице.

³⁴ Ратко Парезанин, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић* (Минхен: Искра Минхен, 1971), 475. О цензури у периоду окупације писао је Станислав Краков, *Генерал Милан Недић. Књига прва: На оштрици ножа*. (Београд: Никола Пашић, 2008). Реч је о репринту оригиналног издања „Искре” из Минхена, 1963. године.

³⁵ ВА, NAV-N-T-120, 200/153 515.

³⁶ У „Директиви за третирање питања пропаганде против Југославије” тачка 12. односила се на упутство за преузимање радио-станица, према којој је било од изузетне важности да југословенске радио-станице остану неоштећене и да почну са емитовањем емисија у ограниченом обиму чим се успостави потпуна контрола. Упутство је садржало и јасно дефинисани циљ: „Одговарајућим паролама треба становништво стално опомињати да не учествује у борби и позивати га да одржава ред и мир.”

је у којој се налазио студио Радио-Београда, тако да је емитовање програма прекинуто.³⁷ Радио-Београд отпочео је своје емитовање непосредно по уласку немачке војске у Београд, у подне 21. априла 1941. године, емисијом са подневном музиком под називом: „Добар апетит”.³⁸ У згради Радио-Београда било је смештено и Одељење пропаганде за Југоисток, што сведочи о томе колику важност су окупационе власти придавале апсолутној контроли рада и садржаја емитованог радио-програма. Именован је немачки аташе за Радио-Београд, Фридрих Митерхамер, дотадашњи културни аташе опуномоћеника немачког Министарства спољних послова за Србију, који је у штампи описиван као „прави Германац, присталица обнове младих европских народа, али исто тако одличан познавалац елемената пропаганде”.³⁹ Директор друштва „Радио-Београд” А. Д. био је др Роберт Веге, један од његових оснивача.⁴⁰ Осим др Јулијуса Липерта који је, као начелник Пропагандног одељења Југоисток за Србију, надгледао активности и контролисао рад Радио-Београда, важну улогу имао је и поручник Карл Хајнц Рајнтген вођа „Војне радиогрупе 'Југоисток' Београд–Атина–Солун”.

Станица Радио-Београда добила је нови назив „Sender Belgrad” („Soldatensender Belgrad”). У почетку је називана и „радио европског војника”, а њен програм био је намењен немачким војницима на југоисточним просторима. Централна емисија била је „Београдски млади стражар” која се истицала и по значајним добровољним прилозима са фронта. Највећи део прилога прослеђиван је за потребе снабдевања војске. У *Обнови* се наводи податак да је за емисију „Београдски млади стражар”, у року од годину дана, примљено преко 700.000 писама.⁴¹

³⁷ У време бомбардовања било је у току емитовање емисија народне музике на Радио-Београду.

³⁸ Станицу Радио-Београда преузео је један немачки потпоручник који је са пет војника „ушао на пети спрат зграде Министарстава унутрашњих дела, која је пре личила на неку рушевину, него на просторије једне радио-станице.” Задатак ове групе био је да од пропагандног одељења једне оклопне армије преузму радио-станицу и сачине редован радио-програм. Преузимајући Радио-Београд, Немци су иселили студијске уређаје из зграде Академије наука у објект у улици кнеза Милоша број 16; чланак „Годишњица Радио-Београда”, *Обнова*, 18. април 1942. године.

³⁹ *Коло*, 30. јануар 1943. године.

⁴⁰ Друштво „Радио-Београд” А. Д. основали су инжењер Роберт Веге, Ђура Милутиновић, Милош Д. Станојевић, Славко Бокшан, Душан Грубић, Ђулијус Ханау, Стеван Карамата, Милутин Стевановић и адвокат Зафир Станковић, након обраћања Министарству трговине и индустрије, 15. децембра 1925. године, да им се одобри оснивање акционарског друштва. Оснивање друштва уследило је годину дана касније, након подршке коју су добили од Министарства пошта и телеграфа.

⁴¹ Чланак „Годишњица Радио-Београда”, *Обнова*, 18. април 1942.

Београдски радио допринео је и порасту популарности песме „Lili Marleen” на немачким фронтovima, с обзиром на то да ју је први пут емитовао 18. августа 1941. године.⁴² Немачка емисија „Час за војнике” названа је касније по овој песми која је емитована сваке вечери у 21.57 часова и на крају програма.⁴³ Међу најфреквентније емитованим мелодијама биле су: „Хајдрун” и марш „Бомбе за Енглеску”.⁴⁴ Свака пауза између програма и песама била је пропраћена звуцима звона, фанфара, буком са бојног поља, топовском паљбом, шумом авиона и сирена, што је такође имало значајан пропагандни ефекат. Радио-Београд сарађивао је и са немачким војничким позориштем „Kraft Durch Freude” са којим је од јуна 1942. године почео спољни пренос емисије „Весело послеподне код наших војника” за слушаоце и позоришну публику.⁴⁵ У емисију су били укључивани и домаћи оперски певачи, лирски споран Словенка Анита Мезе и Владета Поповић, немачки уметници Ханс Георг Шиц и Стеван Малек, као и Радио-оркестар за игру са диригентом Отмаром Хофером.⁴⁶

Одељење државне пропаганде је свакодневно хвалило успешно ангажовање Радио-Београда под немачком управом, без икаквог критичког осврта на садржај програма и његову очигледну прилагоденост потребама окупатора. *Ново време* је обавештавало јавност о „ефекту који је сам изглед станице остављао на посетиоце и о све богатијем и разноврснијем програму”.⁴⁷ Радио-Београд је, поводом две

⁴² Чланак „Сензационалан успех београдског микрофона. `Лили Марлен` - песма коју је Београдски радио учинио најпопуларнијом мелодијом на Југоистоку”, *Ново време*, 17. август 1941. Песма је првобитно била намењена немачким војницима у Северној Африци, који су се под Ромеловим вођством кретали ка Ел Аламејну. и доживела је огромну популарност. Током августа песма је снимљена на српском и немачком језику. Оригиналан текст „Песма младог стражара” написао је учитељ из Хамбурга Ханс Лајп у Првом светском рату, пре поласка на Руски фронт, а име Лили Марлен настало је комбинацијом имена његове девојке и пријатеља. Песму је објавио након рата у збирци поезије. Пошто се Гебелсу песма није допала, настојао је да уместо ње пласира марш. За 70 година снимљено је више од 200 верзија песме, а отпевана је на 48 језика.

⁴³ Mihailo Blam, *Džez u Srbiji: 1927–1944*. (Beograd: Stubovi kulture, 2010).

⁴⁴ Аутор марша „Бомбе за Енглеску” био је композитор Норберт Шулц, који је компоновао и музику за „Lili Marleen”. Писао је музику за филм, рекламе и корачнице по нацистичким поруцима.

⁴⁵ *Ново време*, 6. јун 1942, 5. Од маја је почео пренос који је давало позориште за своје гледаоце.

⁴⁶ Maja M. Vasiljević, „U mreži disciplinarnih i regulacionih mehanizama: Muzičari u Beogradu 1941–1944”, doktorska disertacija, Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, (2019) 210.

⁴⁷ „...Просторије станице биле су препуне цвећа. Свуда су била постављена велика црвена слова 'V' - као Викторија, односно победа од улаза са улице и надаље: Свуда је 'V' акција видно заступљена, да би се јасно показало, шта је омогућило сав овај надасве плодносни рад.” Чланак: „Београдска радио-станица има све богатији и све разноврснији радио-програма”, *Ново време*, 17. август 1941.

године од почетка „грандиозног рата“, увео нову емисију под називом „Поноћни позив“, у којој су описиване и величане дотадашње немачке победе на фронтовима.⁴⁸ Током две године постојања, проширен је дијапазон немачких забавних емисија, уз обавезан репертоар озбиљних емисија.⁴⁹ Генерал Хелмут Ферстер је, 27. маја 1941. године, наредбом прописао да се у Београду могу слушати све немачке радио-станице, Радио-Београд и Радио-Земун. Постављани су звучници на градским трговима и сеоским местима за окупљање и тако пренешене вести и коментари Радио-Београда, као и разна саопштења и пропагандне поруке.⁵⁰ *Ново време* је својим чланцима пропратило објављивање наведене наредбе као важне за сузбијање утицаја усмене британске пропаганде и ширења гласина које су, према водећим пропагандистима, биле „узрок увлачења српског народа у рат“.

Влада народног спаса није имала ингеренције у домену обављања радио-службе, као ни могућност коришћења радио-станица и радио-апарата без немачког одобрења. О томе сведочи Данкелманов допис председнику Милану Недићу, од 10. септембра 1941. године, у којем одговара на његова потраживања радио-емисионих станица бившег југословенског Генералштаба. *Влада народног спаса* је након тог дописа слала радиогране на српском и немачком језику које су даље отпремали немачки службеници у складу са важећим правилима за немачку војску.⁵¹ Представници локалне управе често су вршили такозвано „пломбирање апарата“, односно на радио-пријемницима су „преудешавали“ радио-станице како становништво не би слушало оне које су забрањене.⁵² Сви радио-претплатници били су дужни да редовно плаћају претплату, а уколико нису измиривали обавезе на време следило је одузимање дозволе за држање пријемног радио-апарата, самог радио-апарата и новчана казна у висини трогодишње претплате.⁵³ Министарство пошта,

⁴⁸ Чланак „Викторија! С нашим заставама је победа! Радио-Београд на почетку треће године рата“, *Ново време*, 3. септембар 1941.

⁴⁹ Неке од забавних емисија биле су: „Кафана код хиљаду звезда“, „Пожели штогод из Београда“, „Београдски експрес на таласима“, „Емитујемо за Европу“, „Састанак у Београду“, „Мелодије после поноћи“, „Звучно писмо Фелдпоста“, „Недеља је добро почела“, *Коло*, 17. априла 1943. године. Лист „*Коло*“ наводи податак да је до тада емисија „Београдски млади стражар“ прикупила два милиона рајхс-марака прилога, од чега је милион и по ставила Хитлеру на располагање. Чланак: „Један милион марака Вођи Рајха од Радио-Београда, поклон за рођендан од 'Младог београдског стражара', *Обнова*, 23. април 1943. На Ускрс 1943. године у *Обнови* је објављен чланак „Вођа Рајха захваљује војничком радију Београд“.

⁵⁰ *Ново време*, 8, 9, 10. јун 1941.

⁵¹ ВА, група фондова Нда, К 1 а, бр. рег 7/1-1.

⁵² Чланак о пломбирању радио-апарата у Панчеву, *Ново време*, 18. јануар 1942.

⁵³ *Ново време*, 7. фебруар 1942.

телеграфа и телефона издавало је дозволе за увоз, израду и продају пријемних радио-апарата. У пролеће 1942. године, у Београду је формиран „Одред за прислушкивање радио-емисија на територији Србије” који је био потчињен Централи у Атини.⁵⁴

Програм станице Радио-Београда објављивали су дневни листови, а састојао се од вишекратних вести на немачком и српском језику, извештаја немачке врховне команде, немачких војничких песама, коментара савремених догађаја, музичких и других емисија.

За уводнике новина првенствено су објављивани чланци по немачким директивама, укључујући и разматрања значајних тема и вишеслојне критике противничке стране. Извештаји Вермахта су, у првој половини рата, већином били веродостојни, мада су вести о победама преношене детаљно, а о губицима у најкраћим цртама. Емитовани су и званични извештаји немачке владе у којима је преовлађивао политички садржај. Такође, емитоване су и вести из иностранства које су се састојале од радио-вести и вести из других извора прилагођених слушаоцима.

Емисије Радио-Београда, које су биле намењене српском становништву, трајале су, на почетку емитовања, у просеку два сата дневно. Садржај програма био је прилагођен немачкој сатници. Српске емисије биле су пуштане неколико пута током дана, да би од 25. маја 1942. године биле емитоване два сата у континуитету, сваког радног дана од 17 до 19 часова. Одељење државне пропаганде пропратило је наведену реорганизацију. Истог дана слушаоцима се обратио Ђорђе Перић, излагањем на тему значаја реорганизације Београдске радио-станице за српско становништво, користећи стандардну фразеологију о улози српског народа у будућем новом поретку и о неопходности културног и духовног стваралаштва којим би српски народ осигурао место у европској заједници народа.⁵⁵ Перић је истакао да је у питању скроман почетак, али и једна етапа у обнови Србије у којој ће слушаоци бити информисани, а истовремено ће им бити „тумачени” догађаји у земљи и свету. Становништву је саветовано да редовно слуша ове емисије и да се не окреће „лажима англосаксонске плутократије и бољшевизма”.⁵⁶ Према ње-

⁵⁴ ВА, група фондова На, К 41-Х, Ф 1, Д 4.

⁵⁵ Чланак „Српски програм на Београдској радио-станици”. Уводна реч Ђорђа Перића, „Чујте глас отаџбине, и не оглушујте се о њен позив на ред и мир, на рад и слогу”, *Ново време*, 26. мај 1942.

⁵⁶ Више о наведеном у: Маријана Мраовић, „Нова Србија у Новој Европи на страницама колаборационистичке штампе Владе народног спаса”, у: *Друштвене науке пред изазовима савременог друштва*, уредник доц. др Гордана Ђигић (Ниш: Универзитет у Нишу, 2017), 127-150.

говом виђењу, „радио је као важна модерна тековина нанео штету српском народу јер се непријатељ свакодневно користио њиме у својим обманама”. Одељење државне пропаганде сматрало је да је улога спикера у радио-пропаганди посебно значајна, па је организован велики конкурс за пријем спикера у Радио-Београд. Један од основних услова за пријем, осим пријатног гласа и разумљивости у излагању, био је и да „глас спикера буде такав да код народа изазива сигурност и поверење”. О избору спикера одлучивала је комисија на челу са оберлајтнантом Рајнтгеном, као и гласови слушаца. Наводећи податак да је у избору спикера гласало преко десет хиљада грађана, циљ новинара *Новог времена* био је да уверавају јавност у слушаност и популарност Радио-Београда.⁵⁷

Описујући ситуацију и организацију Радио-Београда поводом јубилеја, односно годишњице „заслужне културне установе”, аутор чланка у *Обнови* истиче разлику у опремљености и раду ове установе у односу на њене почетке у априлу 1941. године. У Радио-Београду је било ангажовано двадесет војника и преко три стотине цивилних сарадника којима су биле на располагању све потребне просторије, као и велика сала за емитовање, која се налазила ван станице и могла је да прими 296 чланова једног оркестра, а и мања сала за оркестре за игру. Радио-Београд је имао на располагању шест разних оркестара. Редовно су одржавани симфонијски концерти великог оркестра Радио-Београд⁵⁸ али и емитоване серије оперских емисија.⁵⁹ Хор Радио-Београда, који је основан 1939. године, испуњавао је репертоар ове станице током читавог периода окупације и првенствено је учествовао у извођењу оперских емисија. Хор Радио-Београда био је јединствено музичко тело са око 50 чланова у свом саставу, укључујући и одабране певаче из неколико певачких друштава. Били су ангажовани хор и дупли мушки и женски октет радио-станице под управом диригента Богдана Цвејића.⁶⁰ Хор је имао преко сто српских и нешто мање страних песама на репертоару.⁶¹ Извођене су композиције Христића, Настасијевића, Мокрањца, Бињичког, Бајића, Бошњакловића, Цвејића, Лештичког и других композитора.

⁵⁷ Чланак „Конкурс за најбољег радио-спикера”. *Ново време*, 21. јун 1942.

⁵⁸ Чланак „Симфонијски концерт великог радио оркестра”. У чланку се наводи да је диригент био др Ханс Хернер, војник редов, *Ново време*, 18. јануар 1942.

⁵⁹ Прилог „Радио-Београд даје вечерас оперу „Трубадур” у интерпретацији миланске „Скале”. *Ново време*, 10. фебруар 1942.

⁶⁰ Богдан Цвејић био је члан Београдског певачког друштва које је до 1945. године било службени протоколарни хор Краљевског двора.

⁶¹ *Ново време*, 24. август 1943., стр. 4.

Редовна су била гостовања немачких певача.⁶² Нови симфонијски концерт Великог радио-оркестра одржан је 10. априла 1942. године, а изведена је „Симфонијета“ немачког композитора Герхарта Вестермана. Почетком маја 1942. године на Радио-Београду је гостовао Берлински гудачки квартет који је окупио чланове Камерног оркестра Франца фон Бенде.⁶³

Београдска радио-станица је на почетку остварења новог програма почела да уводи спољне преносе. Средином 1942. године редовно су преносене фудбалске утакмице и друга спортска дешавања. Крајем маја организовани су спољни преноси радио-концерата са Теразија, из Двора и из Топчидера, а касније са Калемегдана и других места.⁶⁴ На концертима у Дому Гарде углавном је гостовао позоришни балет, а често су приређивани концерти Вердијеве и Вагнерове музике. Пред зимску сезону 1942. године, београдска радио-станица наставила је са проширивањем тематике редовних и организовањем нових емисија. С тим у вези, организована је конференција са књижевницима и предложена сарадња на организацији и проширењу емисија намењених српском становништву. Конференцији су присуствовали: др Милош Ђурић, др Светислав Стефановић, др Милан Кашанин, Тодор Манојловић, Десимир Благојевић, Дамњан Ковачевић, Момчило Милошевић и Мића Димитријевић. Усаглашен је програм почетног рада емисије у којој би аутори или радио-спикери читали позната дела, рецитовали песме и разговарали са еминентним културним радницима. Пропагирана је сарадња новинара, књижевника и писаца на наставку организовања емисија.⁶⁵

У новембру 1942. године, Радио-Београд је увео емисију под називом „Радио-Београд вам представља“. Прва у серијалу, под наведеним називом, организована је у дворани Народног позоришта, како би се београдска јавност упознала са већином уметника који су учествовали у дотадашњим српским емисијама. Било је планирано да се целокупан остварени приход преда Српском црвеном крсту.⁶⁶ Емитоване су и песме припадника Српског добровољачког

⁶² Приликом одржања симфонијског концерта Великог радио-оркестра, први пут је изведена Брукнерова Трећа симфонија, а гостовала је и позната немачка певачица ораториума Аделхајд Холц, која је пре тога провела четири недеље на Руском фронту и гостовала на Загребачкој радио-станици. *Ново време*, 2. априла 1942.

⁶³ *Ново време*, 7. маја 1942.

⁶⁴ „Ови преноси ће допринети оживљавању програма радио-станице и учинити га још ближим животу.“. *Ново време*, 24. мај 1942.

⁶⁵ Чланак „Проширење радио-емисије уз сарадњу српских књижевника“, *Ново време*, 27. септембар 1942.

⁶⁶ *Ново време*, 14. новембар 1942. Друга емисија организована је 7. марта 1943. године под називом „Радио-Београд представља вам свој програм.“

корпуса, колаборационистичке оружане формације, чију су окосницу чинили чланови покрета „Збор“, као и „Весело српско поподне“ у коме су гости били познати глумци и певачи. Преношено је и „Шарено поподне“ и „Свирка и песма са Балкана“ са Коларчевог универзитета, чији су извођачи били углавном студенти.⁶⁷ Организовани су и редовни испраћаји српских радника у Трећи Рајх. Емитоване су и емисије на српском језику у којима је популарисан одлазак на рад и повољан положај српских радника.⁶⁸ Поред часова немачког језика, касније су уведене и „српске обавештајне емисије“. У штампи су често објављивани прилози о успесима течаја немачког језика организованих преко Београдске радио-станице.⁶⁹

Почетком фебруара 1943. године, у оквиру „Српског часа“, почело је полчасовно емитовање литерарне емисије у којој су чланови Народног позоришта рецитовали најлепше песме из Змајеве збирке и дела других песника. Према писању *Новог времена*, циљ емисије био је да „покаже да су Змајеви ‘Ђулићи’ по својој уметничкој вредности потпуно равноправни са највећим европским лирским композиторима, јер слушајући композиције Шумана, Грига и Сибелиуса, паралелно или непосредно после читања бисера Змајеве лирике, његових ‘Ђулића’ добија се утисак да су ова велика уметничка дела компонована специјално за Змајеве песме.”⁷⁰ Очигледна је постојала потреба да се и у домену културе пропагира повезаност германских и српског народа на духовном плану, као и у осталим областима. У том контексту, радио је био једно од пропагандних средстава путем којег је популарисана конзумација немачких уметничких и културних садржаја.

Радио-Београд је у свој програм увео емитовање нарочитог изабраног програма под насловом „Недеља приредаба“ (у штампи се помиње и као „Музичка недеља“) у оквиру које је слушаоцима презен-

⁶⁷ Две наведене радио-емисије изведене су први пут уживо за јавност 22. марта 1942. године.

⁶⁸ У првој половини 1944. године емитован је већи број емисија о положају српских радника у Немачкој, што је очекивано с обзиром на измене у начину вођења немачке пропаганде. Лист *Коло* објавио је текст дневне емисије на српском језику преко радио-станице *Алпен*, под насловом „Како се осећа наш Милан у Немачкој?“, 12. фебруара 1944. године. У тексту од 26. фебруара, под насловом „Како проводи наш Милан своје слободно време у Немачкој?“ пише се о идиличном начину живота и рада српских радника у Немачкој који слободно време проводе свирајући, певајући, слушајући немачке композиторе и песнике, гледајући немачке филмове и учествујући у духовном животу Немачке. У чланку се користи име Милан, као типично име српског радника

⁶⁹ У *Обнови* је, 2. априла 1943. године, објављен један од таквих прилога под насловом „Успех течаја немачког језика преко Београдске радио станице.“ У *Новом времену* је објављивана рубрика „Немачки у 30 часова“, као допуна радио-течајевима.

⁷⁰ *Ново време*, 6. фебруар 1943.

тован посебан уметнички садржај. Почетком 15. марта 1943. године организована је једна од таквих „недеља приредаба”. Програм је изведен у Народном позоришту, у оквиру којег је приређен подневни концерт и вечерња концертна емисија. Организована је и велика приредба на којој су, осим домаћих уметника, учествовали и гости из Немачке: тенор Гутен Бодарт и певачица Ирмгард Харнехаузен.

Средином априла 1943. године организована је прослава двогодишњице Радио-Београда.⁷¹ Приређен је велики симфонијски концерт у дворани Коларчевог универзитета уз учешће Радио-оркестра под управом диригента Освалда Бухолца и првог концерт-мајстора Берлинске државне опере Хелмута Черника. У Народном позоришту одржан је концерт Прашког квартета, а на новом концерту на Коларчевом универзитету учествовали су, као солисти, чланови Берлинске опере.⁷² У то време, у Народном позоришту су гостовали и италијански уметници.

Преко звучника су редовно емитоване вечерње музичке емисије Радио-Београда, за београдске улице и тргове, а целокупни корзо селио се из Кнез Михајлове улице на Теразије. Крајем маја 1943. године Радио-Београд је увео извесне измене у српски део програма, па је почело емитовање српске народне музике и недељног политичког прегледа у оквиру редовне недељне емисије „За тебе, српски слушаоче”.⁷³ Крајем јуна 1943. почело је емитовање још једне нове емисије Радио-Београда, под називом „Филмске загонетке”, у сарадњи са Југоисток-филмом и водећим београдским биоскопима. Награде за учеснике ове емисије биле су годишња претплата за београдске биоскопе и почасне карте за једну од првих представа великог колорисаног филма немачког филмског предузећа УФА из Берлина „Минхаузен”. У чланку о емисији наведено је да је то „емисија забавног и веселог карактера”.⁷⁴

Без обзира на мали утицај у уређивању емисија Радио-Београда, колаборационистичке власти донеле су *Уредбу о обавезном преношењу и слушању радио емисија по јавним локалима*.⁷⁵ Наведеном уредбом прописано је да се у свим локалима обавезно морају преносити и слушати све српске обавештајне емисије Радио-станице Београд. Током преношења вести, изјава, говора или посланица, у кафанама је требало да влада потпуна тишина, а гости нису могли бити

⁷¹ Чланак „ Две године рада Београдске радиостанице”, *Ново време*, 20. април 1943.

⁷² *Ново време*, 4. април 1943.

⁷³ *Ново време*, 30. мај 1943.

⁷⁴ *Ново време*, 29. јун 1943.

⁷⁵ *Службене новине*, 4. јун 1943. године, *Обнова*, 5. јун 1943.

послуживани. Казне за непоштовање уредбе важиле су и за власнике кафана и за госте, а биле су новчане и затворске. Чак је, у одређеним случајевима, одузимао право на рад или се вршило упућивање на принудни рад.

Радио-Београд је, у септембру 1943. године, увео неколико нових емисија на немачком и организовао већи број гостовања немачких уметника у текућој сезони: генералног музичког директора Хајнца Вајсбаха, професора Вилхелма Штроса са гудачким квинтетом, професора Рудолфа Мецмахера, диригента Карла Листа, пијанисту Рудолфа Вилеа, алта Дорис Винклер и других.⁷⁶ Нова сезона почела је емитовањем „Шареног поподнева“ за немачку војску и Другом музичком недељом Радио-Београда. Почело је и редовно емитовање српске емисије „Шарено поподне“, сваке среде поподне у дворани Коларчевог универзитета, „пред микрофоном, на позорници“ што је такође имало пропагандну форму. Емитовању су често присуствовали чланови владе, министри и представници Одељења државне пропаганде. У емисијама су учествовали еминентни уметници, па је владала велика потражња за картама.⁷⁷ Емитован је и низ предавања под називом: „Портрет недеље“, на којима су истакнуте јавне личности држале предавања из области политичког, друштвеног, уметничког, културног и спортског живота. Посебну пажњу носиоци радио-пропаганде посветили су популарисању народне изворне музике код становништва. Сваких недељу дана одржаване су аудиције на којима је вршен избор адекватних певача народне музике, којима се потом омогућавао наступ у емисијама. Током октобра 1943. године домаће власти увеле су још једну новину – директан пренос верске службе из више православних цркава у Београду. Тиме је популарисано поштовање верских традиција од стране Недићеве владе и њено старање о духовном животу српског народа. Јавности је на посебан начин, путем радио-пропаганде, презентован положај ратних заробљеника и српских радника у Немачкој, ангажовање добровољачке организације и рад Националне службе за обнову Србије. У *Обнови* је, у мају 1943. године, најављен почетак емитовања емисије коју ће водити припадници Српског добровољачког корпуса са циљем да народу приближе „живот, борбу,

⁷⁶ Чланак „Београдска радиостаница улази у нову сезону са великим програмом. Гостовање најприментнијих немачких уметника“, *Обнова*, 22. септембар 1943, стр. 4.

⁷⁷ У чланку „Успех 'Шестог шареног поподнева'“ наводи се да је „приредби присуствовао Велибор Јонић са госпођом, шеф Српске државне пропаганде Ђорђе Перић, помоћник министра просвете Владимир Велмар Јанковић, комесар Коларчеве задужбине бивши министар Бошко Богдановић и други представници домаћих власти, *Ново време*, 18. јун 1943. године.

тешкоће, напоре и безгранични идеализам нових српских нараштаја који одважно стоје у првим редовима бораца за нову Србију.”⁷⁸ Такође, поводом емитовања „Добровољачког часа”, *Обнова* је известила домаћу јавност о наводно све већем приливу сеоске и градске омладине у редове добровољаца који чине „чврст и бескомпромисан инструмент политике генерала Недића и српског народа.”⁷⁹

Одељење државне пропаганде придавало је велики значај презентовању јавности повољног положаја српских заробљеника у немачким логорима. Најефикаснији и најбржи начин за постизање тог циља били су организовани радио-преноси изјава ратних заробљеника, њихових говора и поздрава упућених ближњима и отаџбини.⁸⁰ У свакој од изјава су обавезно хвалили немачки режим и услове у којима су смештени, као и апеловали на своје сународнике да остану мирни и послушни *Влади народног спаса*. Приликом једног од радио-преноса говорило је 120 заробљеника.⁸¹ Касније је број који се наводи у штампи прелазио две хиљаде.⁸² У *Новом времену* објављена је радио-репортажа из круга заробљеника враћених у Србију у марту 1944. године.⁸³ Нова радио-емисија посвећена српским заробљеницима под називом „Твоја српска отаџбина” емитована је први пут 22. августа 1944. године, а уводни говор одржао је председник владе. Емисија је имала за циљ да омогући контакт заробљеника са породицама и да им пружи обавештења о тешкој ситуацији у земљи „због сталних напада комунистичких банди Јосипа Броза” и „о тешком злочину које Јосип Броз врши над српским народом”.⁸⁴

Приликом првог емитовања, чланови специјалног васпитног течаја Националне службе за обнову Србије, организованог у Остружници, припремили су потпуни пренос једног радног дана са терена. Директор радио-станице присуствовао је пробама и аудицији за ову емисију. Најмлађи симфонијски оркестар, који је чинило 40 музичара-обвезника, ангажован је за потребе наредних емитовања.⁸⁵ У складу са радом организације „Земља и рад”, као и пријемом углед-

⁷⁸ *Обнова*, 11. мај 1943. Лист је 18. јуна најављивао учешће хора добровољаца у програму „Шареног поподнева”. У једној од немачких емисија, 10. јула 1943. године, на Радио-Београду детаљно је било речи о борби српских добровољаца.

⁷⁹ *Обнова*, 15. октобар 1943.

⁸⁰ *Ново време*, 23. јул 1942.

⁸¹ Исто, изјава једног од ратних заробљеника.

⁸² Чланак „Две хиљаде поздрава драгим и милим преко Београдске радио-станице”, *Ново време*, 12. август 1942.

⁸³ *Ново време*, 23. март 1944.

⁸⁴ *Ново време*, 24. августа 1944.

⁸⁵ Чланак „Преко 100 омладинаца учествоваће у емисији радио-емисији Националне службе”, *Ново време*, 25. август 1942.

них сеоских домаћина код председника владе, пропаганда међу сељаштвом и уопште о положају сељака у окупираној Србији вршена је и путем радио-емисија посвећених сељачком питању. Прва од тих емисија пуштена је у етар 25. августа 1942. године, у којој су емитовани разговори са сељацима.⁸⁶ Такође, почело се са извођењем разних музичких комада прилагођених становницима села. Тако је, у септембру, изведен музички комад из сеоског живота „Село моје убаво“, композитора Љубише Бошњакковића. Дело је препуно народних мотива из српских крајева: окупљање омладине око гусала, разна кола, позив на игру и друге активности сеоских омладинаца.⁸⁷

Одељење државне пропаганде и Министарство просвете и вера вршили су организовану радио-пропанду према деци и омладини – ђацима и студентима. Радио-Београд почео је са емитовањем емисија посвећених деци средином 1942. године, на почетку у оквиру „Српског часа“. Емисија је носила назив „Дечији час“, а програм су изводили чланови дечијег позоришта „Србија“, под управом београдског новинара Аце Павловића.⁸⁸ Емитовање дечијих емисија трајало је до краја окупације. Имајући у виду да су током зимског распуста, односно „зимског прекида предавања“ ученици остајали „ван дохвата потребног васпитног утицаја“ усвојен је предлог Главног просветног савета да се преко Радио-Београда организују посебни часови за ђаке, у трајању од 15 минута. Теме часова биле су: понашање ван школе, хигијена, одређени наставни предмети, могућност уписа у разне школе са пропагирањем уписа у стручне школе, српска историја, поезија, народна етика, народна традиција, улога појединих позива у народном и државном животу, српство, светосавље и улога и значај појединца у борби за опште добро. Главни просветни савет препоручивао је да се ова предавања организују у виду научног излагања, дијалога, личног доживљаја, приче, као и да буду проткана примерима. Старешина школе слао је сва обрађена предавања Главном просветном савету, до средине текућег месеца, са списком свих наставника, на одобрење.⁸⁹ Прво предавање одржао је, 6. фебруара 1944. године, помоћник министра просвете и вера Владимир Велмар Јанковић на тему „Српски културни план“.⁹⁰

Радио-емисије намењене српским слушаоцима у првом тромесечју 1944. године задржале су форму из претходних година, а ни репертоар није био знатније измењен. Поводом обележавања Божи-

⁸⁶ *Ново време*, 28. август 1942.

⁸⁷ *Ново време*, 25. септембар 1942.

⁸⁸ *Ново време*, 30. августа 1942.

⁸⁹ Чланак „Предавање за ђаке преко радија“, *Ново време*, 10. децембар 1943.

⁹⁰ *Ново време*, 7. фебруар 1944.

ћа, приређен је симфонијски концерт са плоча, божићна мелодрама професора Шимића: „Рођење Христово”, уз пратњу Цвејићевог хора, као и дечији час под називом: „Божић за нашу децу”. Емитована је уобичајена Божићна посланица председника владе. Репортажа о прослави Бадње вечери српских радника у Берлину била је емитована како би се слушаоци уверили у искрене побуде немачке власти и њихову бригу о верским и другим потребама српских радника. Пренос литургије из једне од београдских цркава, концерт камерне музике и емитовање „Шареног поподнева” требало је да допринесу одржавању стања народног духа у уверењу да се ситуација стабилизовала и да се живот одвија нормалним током.⁹¹ У фебруару 1944. године одржан је велики концерт Радио-станице Београд поводом гостовања немачког диригента Ервина Бацлера који је дириговао великим симфонијским оркестром Радио-Београда, уз наступ солисткиње Ани Концени. У зимском периоду, Управа Радио-Београда прикупила је, преко Одсека за српске емисије, знатан прилог за зимску помоћ избеглицама и сиромашном становништву.

Најаве свечаног радио-програма за велику Ускршњу недељу и празнике 1944. године нису остварене због савезничког бомбардовања Србије на Ускрс 1944. године. Након тога уследила је велика пропагандна кампања Радио-Београда, а редовно емитовање програма настављено је скоро до самог краја окупационог периода. Након бомбардовања обустављено је емитовање дела забавних садржаја, као и заробљеничког часа, али убрзо се наставило са редовним програмом. Становништво је требало убедити да се „живот одвија уобичајеним током”. Средином маја обележено је две године од оснивања „Српских емисија” које су, према писању штампе, спадале међу најпопуларније емисије Радио-Београда. Дошло је и до повећања броја оркестара и солиста народне и модерне музике, салонских и џез оркестара. Почело се са извођењем домаћих шлагера, а сваког четвртка одржаване су аудиције за певаче. У оквиру емисије „Шарено поподне” почели су се појављивати нови солисти, осим познатих интерпретатора. Посебно је била популарна недељна емисија „Београд зове Бор” у којој су испуњаване музичке жеље слушалаца, а српско одељење поново је увело емисију „Шта желе наши слушаоци”.

Крајем јула 1944. године објављене су вести о организовању избора за најбољу кафанску музику у сарадњи Радио-Београда и листа *Ново време*. Награде су биле новчане и прилично високе за време у којем се избор одвијао. Пропагандна намена била је да се покаже становништву да се музички живот престонице одвија несмета-

⁹¹ *Ново време*, 4. јануар 1944.

но. Такође, обећано је да ће прва три кафанска оркестра бити редовни гости музичког програма београдске радио-станице.⁹² Почетком августа 1944. године одржан је поменути конкурс Радио-Београда за најбољи кафански оркестар и титулу „Златни микрофон”.⁹³ Како би се популарисао наведени конкурс и обезбедио што већи број слушалаца који ће га пратити, дељени су нумерисани леци по прометним београдским улицама и извлачени добитници улазница за такмичарски део конкурса у дворани Коларчеве задужбине. Немачки културни радници су подржали овај избор, те је у том контексту објављена и изјава диригента и композитора Фридриха Мајера о квалитету појединих београдских кафанских оркестара. На конкурс који је завршен великом приредбом, одржаном средином августа, победио је „Оркестар Новог Београда”. Штампала је најавила одржавање новог „Јесењег конкурса за златни микрофон”.

Радио-Београд емитовао је програм током читавог периода окупације, све до 13. октобра 1944. године, када је дошло до повлачења немачке војске и чланова *Владе народног спаса* из Београда.

Закључак

Радио-пропаганда била је један од кључних сегмената у дисперзији пропаганде у двадесетом веку и, истовремено, пропагандно средство широког спектра деловања, са могућношћу утицаја на целокупно јавно мњење одређене државе. У наведеном контексту било је теже ограничити – цензурисати доступност информација и обликовати јавно мњење.

Колаборационе власти су, у складу са потребама немачког пропагандног апарата, уложиле значајна средства у пропаганду путем штампе, радија и филма. Пропаганда и цензура имале су значајну улогу у немачкој управи на окупираној српској територији. Цензура пропагандних садржаја била је свакодневна. Пропаганда *Владе народног спаса* у великој мери је зависила од усмеравања немачког пропагандног и политичког апарата, првенствено Пропагандног одељења Југоисток, што је донекле минимизирало њену улогу у друштву, могућност креативности у раду и утицало на резултате постављених циљева. Вршена је строга контрола свих писаних садржаја предвиђених за даље дистрибуирање путем штампе или радио-говора, предавања, народних зборов и разних културних и политичких

⁹² *Ново време*, 28. јул 1944.

⁹³ *Ново време*, 15. август 1944.

манифестација. *Влада народног спаса* није имала ингеренције у домену обављања радио-службе, као ни могућност коришћења радио-станица и радио-апарата без одобрења окупационих власти.

Одељење државне пропаганде је свакодневно извештавало, у похвалном тону, о успешном ангажовању Радио-Београда под немачком управом, без икаквог критичког осврта на садржај програма и његову очигледну прилагођеност потребама окупатора. Представници колаборационистичких власти, Одељења државне пропаганде, уредници листова и новинари су, и поред постојећих ограничења коју су српске емисије имале на Радио-Београду, максимално користили одобрену сатницу у свом пропагандном раду. Сви значајнији говори најављивани су претходно путем штампе, у којој су објављивани текстови предавања одржаних путем радио-преноса.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени историјски извори:

Војни архив

Група фондова: Српска влада Милана Недића (Недићева архива).

Група фондова: Немачка окупаторска војска (Немачка архива).

Збирка досијеа персоналних података официра, подофицира и војних чиновника Војске Краљевине Југославије.

Микротека: микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону.

Државни архив Србије

Фонд: Министарство просвете и вера 1941–1944. Одељење за високо образовање и народну културу.

Објављени историјски извори:

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије, том XII, књ. 1, Београд: 1973.

Николић, Коста, *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд: Завод за уџбенике, 2012.

Литература

Алексић, Драган. Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату, *Ослобођење Београда 1944. године*, Зборник радова, Београд: Институт за новију историју Србије, 2010.

Bernays, Edvard. *Propaganda*. New York: Horace Liveright, 1928.

- Blam, Mihailo. *Džez u Srbiji: 1927–1944*. Beograd: Stubovi kulture, 2010.
- Јокић, Мирослав. *Историја радиофоније у три епохе*, I, Београд: РТС Београд, 2004.
- Le Bon, Gustav. *Psihologija gomile*, Beograd:Algoritam, 2005.
- Lineberger, Paul. *Psychological Warfare*. Washington DC: Infantry Journal Press, 1948.
- Мраовић, Маријана. „Пропаганда домаће управе у Србији 1941–1944. године”. У: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године. Научни погледи*. Уредник др Вељко Ђурић, 123-159. Београд: Музеј жртва геноцида, 2017.
- Мраовић, Маријана. „Нова Србија у Новој Европи на страницама колаборационистичке штампе Владе народног спаса”. У: *Друштвене науке пред изазовима савременог друштва*, Уредник доц. др Гордана Ђигић, 127-150. Ниш: Универзитет у Нишу, 2017.
- Мраовић, Маријана. *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941–1944*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019.
- Мраовић, Маријана, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић. *Србија и Пожаревац у Другом светском рату – окупациона управа, избеглице и просвета*. Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2015.
- Marijana Mraovic, „Creation of an Alternate Reality: The Organization and Propaganda Activities of the Government of National Salvation from 1941 until 1944”, *Balkanica*, Vol. LIII (2022), 185-226.
- Овде Радио-Београд*, Зборник поводом педесетогодишњице, Београд: Радио-Београд, 1979.
- Ратко Парезанин, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*. Минхен: Искра Минхен, 1971.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*. I, приредио Стојановић Александар, Београд: Филип Вишњић, 2015.
- Vasiljević, Маја. „U mreži disciplinarnih i regulacionih mehanizama: Muzičari u Beogradu 1941–1944”. *Doktorska disertacija*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za sociologiju, 2019.

Штампа и периодика

1. Општинске новине
2. Наша борба
3. Ново време
4. Обнова

Dr. Marijana T. Mraović, Research Fellow,
Military Archive, Strategic Research Institute
University of Defense, Belgrade
E-mail: marijanamraovic@gmail.com

THE DISPERSION OF RADIO PROPAGANDA IN THE TERRITORY OF THE OCCUPIED SERBIA IN THE SECOND WORLD WAR

(Summary)

The paper reconstructs the actions of the Serbian Government of National Salvation in the field of the organization of the propaganda in the occupied Serbia during WWII. The occupation authorities intended to achieve the tightly controlled management of the national authorities' propaganda through the Serbian Propaganda Department of the Ministerial Council Presidency.

The Government of National Salvation made a great effort in the field of supervising publications, film screenings and radiophonic shows. The main points of activity of national authorities in the field of radio propaganda were subordinated to German interests.

The concept of radio propaganda was analyzed, as well as the German organization of the propaganda censorship apparatus and its influence on the work of the Serbian Propaganda Department in the field of radio propaganda. The content of the radio program and the activities of Radio Belgrade under German occupation were analyzed together with the example of the activities of the collaborationist authorities in the field of radio propaganda.

KEY WORDS: *Serbia, World War II, collaboration, Milan Nedić's Government, propaganda*

УДК: 94(497.1)"1941/1945"
94(493)"1940/1945"
COBISS.SR-ID 120999945
DOI број: 10.5937/vig2301089S

Језик рада: Српски
Примљен: 02. 03. 2023.
Прихваћен: 27. 06. 2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

Мср. Никола Станковић
Београд, Република Србија
E-mail: nikolastandza1994@gmail.com

УПОРЕДНА СТУДИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ И БЕЛГИЈСКОГ СТАТУСА ПОД ПАТРОНАТОМ ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ У ТОКУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: Проучавање југословенско-белгијских односа у току Другог светског рата има за циљ да компаративном анализом предочи положај два обездржављена емигрантска апарата у окриљу британске дипломатије – почевши од краткотрајних ратних операција и евакуације двеју структура у иностранство, питања златних резерви и краљевског питања, до политичког, војног и материјалног аспекта одређених веза у каснијем ратном периоду. Упоредно проматрање југословенског и белгијског искуства при суочавању са интересима Уједињеног Краљевства тежи демистификацији већ уврежених стереотипа по питању међународне позиције југословенске избегличке владе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, емигрантска влада Краљевине Југославије, Белгија, Велика Британија, краљ Петар II Карађорђевић, краљ Леополд III, златне резерве, Конго

Намера да се искуства избегличких влада Југославије и Белгије у току Другог светског рата сагледају из перспективе њиховог индивидуалног значаја за интересе британске империје, захтева нужно приказ генезе односа тих држава са Уједињеним Краљевством. Становишта енглеске дипломатије о наведеним земљама до

тог периода била су већ одавно профилисана, заснована на геостратешким и културним параметрима. Србија и Белгија појављују се као међународни субјекти у борби за самосталност готово у исто време на политичкој позорници Европе. Српски устанци од 1804. до 1815. године, закључно са тридесетим годинама, када је заокружен аутономни, вазално-трибутарни положај српске кнежевине, занимали су Велику Британију само у домену опстанка Османског царства на Балкану и евентуалног продора Русије на тај простор. Насупрот томе, прокламација белгијске независности, 4. октобра 1830, и рат са Холандијом који је отпочео наредне године, закупили су пуну пажњу британске политике. Томе су, осим геополитичких разлога, допринеле и династичке везе владајућих породица. Први белгијски краљ Леополд I Сакс-Кобург и Гота био је ујак енглеске краљице Викторије. Имајући изузетан утицај на њу, подстицао ју је да се залаже за добробит његовог краљевства. Штавише, Британија је била једна од великих сила, које су биле гаранتي белгијске независности и неутралности, установљене споразумом у Лондону 1839. године.¹ Иако је долазак британског представника у још неслободну кнежевину Србију и успостављање дипломатских односа, јуна 1837. године, означило помак за углед Србије, истинско усмерење ових поступака није било загонетка. Циљ је био сузбијање руског утицаја и антитурских покрета на Балкану. Компонента нескривене надмености и презира одражавала је културне предрасуде дипломата о српској елити и друштву; изузетак је било краткотрајно одушевљење личношћу краља Милана Обреновића, што је, у ствари, представљало само рефлексију његове антируске опредељености. Крваво збацивање последњих Обреновића са престола, 1903. године, довело је до трогодишњег прекида дипломатских односа и знатно допринело негативној перцепцији Србије и династије Карађорђевић у званичним круговима и јавном мњењу Велике Британије. Док су претензије Краљевине Србије за новим територијама, темељене на ослобођењу дела српског народа обесправљеног у феудалној Турској, посматране из Лондона са подозрењем, посезање краља Леополда II за поседима у Конгу, које је кулминирало оснивањем Слободне Државе Конго, 1885. године, и зва-

¹ Dr Vasilj Popović, *Istočno pitanje. Istorijски pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu* (Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika Sarajevo, 1965), 122–126, 128–130, 141; Mario Draper, *The Belgian Army and Society from Independence to the Great War* (Switzerland: Palgrave Macmillan, 2018), 13–43; Paula Bartley, *Queen Victoria* (London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2016), 57; Након смрти краљице Викторије, 1901. године, на престо ступа њен син Едвард VII, као баштиник наслеђа свога оца и представник династије Сакс-Кобург и Гота, што је умногоме прожело англо-белгијске везе.

ничном колонијалном експанзијом Белгије, оличеном у анексији тих подручја 1908, третирано је са одобравањем.²

Вихор Првог светског рата по први пут је Србију и Белгију ставио у ближи контекст. Сврстане у исти табор у борби против Централних сила, две земље проживљавале су идентичне изазове и имале изненађујуће много сличности. Наиме, германски завојевачи упутили су им наприхватљиве ултиматуме, а монарси су преузели ефективну команду над трупима на самом терену. Такође, битке које су вођене на рекама као линијама одбране остале су утиснуте у свести нација као симбол отпора (борбе на Дрини, Колубарска битка, бој и фронт на Изеру). Систематско и планско разарање популације и привреде, спровођено од окупационих снага, имало је сродну природу. Стремљење да се по сваку цену пружање отпора настави на матичном тлу и материјална зависност, пре свега од Француске, јесу још неке подударности. Став британске војске и дипломатије у вези са одбраном наведених држава био је видно несразмеран. Белгија је до избијања рата 1914. сматрана за грудобран Велике Британије на европском копну. Довођење у питање њеног будућег опстанка и неутралности посматрано је као угрожавање безбедности саме Енглеске, па је и немачки напад на Белгију био легитиман повод за улазак у светски сукоб. Очување њене независности било је неупитно. Војну помоћ Британије одликовала је подршка са Северног мора и материјална потпора, мада је до садејства дошло и у борбама против немачких одреда у источној Африци. С друге стране, Србија није уживала ни приближне симпатије поморске империје. Невољно учешће на подручју јужног фронта и погађање са српским окупираним територијама јесу видне манифестације такве оријентације.³

² Александар Растовић, *Велика Британија и Србија (1878–1889)* (Београд: Јавно предузеће Службени лист СРЈ, Историјски институт, 2000), 18–31, 135–144; Александар Растовић, *Велика Британија и Србија 1903–1914* (Београд: Историјски институт, 2005), 143–159, 191–203, 250–269; Ch. Didier Gondola, *The history of Congo* (Westport, Connecticut–London: Greenwood Press, 2002), 16–18.

³ Tom Simoons, „*Brave little Belgium. A neutral country among great powers*”, у: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић (Београд: Институт за стратегијска истраживања, Историјски институт, 2015), 137–150; John Keegan, *The First World War* (Canada: Vintage Canada, 2000), 8, 30–46, 78–89; Norman Stone, *World War One* (New York: Basic Books, 2009), 27–28; Peter Hart, *The Great War. A Combat History of the First World War* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2013), 29–38; Милош Ковић, *Једини пут. Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године* (Београд: Филип Вишњић, 2016), 85–95, 152–154; др Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009* (Београд: Институт за савремену историју, 2014), 94–95. Ради стицања свеобухватније представе о утицају Велике Британије на Србију, видети: *Jugoslovensko-britanski odnosi. Saopštenja sa okruglog stola, održanog 23–25. septembra 1987. godine u Kragujevcu, povodom 150 godina od dolaska prvog britanskog konzula u Srbiju*, urednik dr Petar Kačavenda (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1988).

По окончању Великог рата, повлашћени статус Белгије дошао је до изражаја на Конференцији мира. Делегација новоформиране Краљевине СХС, и поред свог настојања, није могла да се избори за сличне привилегије.⁴ Међуратна повезаност две државе имала је карактер обостране наклоности. Југословенски представник је, 1930. године, окатегорисао Белгију као „земљу мира и слободе“, а међудржавне односе кратко сумирао речима: „Наши односи са Белгијом били су у најбољем реду. У народу се чувало у свежој успомени како су Србија и Белгија биле две једине европске државе, које је брутална германска сила окупирала. Отуда је гајено велико пријатељство према нашем народу.”⁵ Дирљива почаст одата је убијеном краљу Александру I Карађорђевићу 1934. године. Посланик из Брисела надређенима је доставио податак да су парастосу, поред краљевског пара, присуствовали сви представници владе, сената, скупштине, судских и грађанских власти и официјерског кора.⁶ По избијању Другог светског рата, септембра 1939. године, Белгија се поново нашла растрзана између сукобљених страна, суочена са могућношћу да њена територија поново постане ратно попрште. Белгијски суверен краљ Леополд III и министар спољних послова Пол-Анри Спак (*Paul-Henri Spaak*) покушавали су да лавирају и очувају неутралност. Монарх је чак, у спрези са холандском краљицом Вилхелмином, тежио да се наметне за посредника приликом мировних преговора.⁷

Колапс белгијског отпора, први месеци у британском окриљу и одјек пораза у Београду

Нацистичка офанзива на Холандију, Белгију и Француску отпочела је 10. маја 1940. године. Крах отпора Холандије уследио је пет дана касније, убрзан одласком краљице Вилхелмине у Велику Британију. Белгијска војска пружала је жесток отпор, иако је константно потискивана ка француским линијама одбране. Сам краљ Леополд III, као врховни заповедник оружаних снага, сматрао је сваки

⁴ Душан М. Илијин, „Обнова железнице у Краљевини СХС (1919–1924)” (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2014), 119–125.

⁵ Др Милан Ђ. Милојевић, *Балканска равнотежа. Сећања краљевог дипломате*, приредили Милена Павловић, Милан Шећеровић (Београд: Signature, 1994), 230–231.

⁶ Архив Југославије (АЈ), фонд 392, Посланство Краљевине Југославије у Белгији – Брисел, фасцикла 1, архивска јединица 3, Ров. № 557.

⁷ Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1939. годину, књига X, приредила Јелена Ђуришић (Београд: Архив Југославије, 2015), 490–492, 438–441.

даљи отпор и крвопролиће узалудним. Свој став образлагао је чињеницом да је војска пред уништењем, да не постоје могућности да се оформе нове јединице, као и уверењем да је Белгија испунила своју дужност према силама заштитницама тиме што се на својој територији борила до крајњих граница. Краљ није био склон решењу које би подразумевало његово повлачење у Француску и преко ревао је своје министре због таквог предлога. Упозоравао их је да ће бити под француском контролом, што значи да није желео да доспе у сличан положај. Влада која се повукла у Француску покушавала је, нарочито у периоду од 25. до 27. маја, да убеди краља Леополда III да јој се придружи и настави отпор у иностранству. Међутим, монарх је још раније јасно истакао да уколико би влада у Француској наставила да се бори након потписаног примирја, престала би да буде краљевска влада и била би директно усмерена против њега. Желећи да предупреди неугодни расплет и спречи владу да се десолидарише са њим, покушао је да преко посредника изнуди њену оставку, не би ли образовао нови кабинет. Међутим, министри су једногласно одбили да предају власт. Настојећи да осигура бар ограничену независност Белгије под немачком управом и подели судбину свог народа, одлучио је да остане у земљи. Још један, не мање битан фактор при одлучивању, био је страх за опстанак династије на престолу. Краљ Леополд је веровао да се никада неће вратити у Белгију уколико је напусти. У својству врховног команданта, послао је опуномоћене изасланике у сусрет немачким трупима, 27. маја, затраживши склапање примирја. Услов са супротне стране био је само један – безусловна предаја! Капитулација је ступила на снагу већ сутрадан, 28. маја. Министри који су се налазили у Француској, рачунали су превасходно на свеже регруте који су били размештени на обуци у војним објектима јужне Француске, као и на свеопште ресурсе Конга и златне резерве похрањене у иностранству. У први мах, затечени поступком свог владара, морали су се оправдати пред домаћинима, који су капитулацију посматрали као личну издају њиховог суверена. На дан предаје, француски и енглески премијери огласили су се засебним саопштењима. Иако је Винстон Черчил (*Winston Churchill*) на почетку био знатно умеренији при осуди, на захтев француске дипломатије, недељу дана касније, преузео је исти наратив о „предаји без упозорења”. Белгијски премијер Хјуберт Пјерло (*Hubert Pierlot*), при свом обраћању преко париског радија, саобразно вољи савезника, дезавуисао је владаочево преговарање са непријатељем без сагласности владе, наводећи да је раскинуо своју везу са народом, те да је према 82. члану устава, краљ под непријатељском контролом онемогућен да влада. Поред тога, Пјер-

ло је нагласио да су сва војна и цивилна лица разрешена заклетве положене краљу. Драматичан растанак и околности које су га протиле, условиле су настанак „краљевског питања”, чија се суштина огледала у смислу владаоачеве одговорности и останка на трону, упркос сервилности према окупационом систему.

Поразом француске војске и примирјем, закљученим 22. јуна, белгијски министри остали су препуштени новоуспостављеном колаборантском режиму у Вишију. Нада о организацији регрута (око 200.000) коначно се угасила, па су се сви постепено враћали својим кућама. Исто је важило за већину избеглица која се стихијски повлачила испред немачке војске (преко милион људи). Ипак, белгијски фронт обезбедио је евакуацију британског експедиционог корпуса и дела француских снага код Данкерка (338.000). Уз њих се повукао изван број белгијских војних лица, касније ангажован углавном у британском ваздухопловству, и око 23.000 избеглица.⁸ Због дефетистичке атмосфере у вишијевској Француској, влада је одлучила да се врати у Белгију. Међутим, премијер Хјуберт Пјерло и министар иностраних послова Пол-Анри Спак су, после усиљене дебате, издејствовали сагласност осталих чланова владе да наставе свој пут у Лондон. Преосталих осам министара вратило се у земљу. Министар за колоније Алберт де Флешауер (*Albert de Vleeschauwer*) се већ током јула обрео у Португалији и у августу убеђивао двојицу чланова владе да му се придруже у Лондону. Али, они су по преласку шпанске границе боравили под присмотром. Успели су да уђу у Португалију и коначно у Лондон, 22. октобра 1940. године, где се уз министра за колоније (или администратора белгијског Конга) налазио и министар финансија Камил Гут (*Camille Gutt*). Стога је емигрантска влада почивала на произвољном залагању четворице министара и доступних чиновника. Целокупне златне резерве Белгије (686.000 килограма) плански су дислоциране из земље управо због ратне опасности. Три трећине распоређене су у Великој Британији, Сједињеним Америчким Државама и Француској. Део који је био у поседу француских власти транспортован је у западну Африку (Дакар), али је, на инсистирање Немачке, ипак допремљен назад и предат благајни Трећег Рајха. Будући да се Британија налазила у тешкој финансијској оскудици, фебруара 1941. затражила је позајмицу злата у висини од 25 милиона фунти стерлинга. Четвртог марта

⁸ Richard Overy, „The German wars”, у: *The Oxford Illustrated History of World War II*, edited by Richard Overy (Oxford: Oxford University Press, 2015), 113–116; Jean-Michel Veranneman de Watervliet, *Belgium in the Second World War* (Great Britain: Pen & Sword Military, 2014), 58–67, 69–77, 78–82; Jonathan A. Epstein, *Belgium's Dilemma. The formation of the Belgian Defense Policy 1932–1940* (Leiden, Boston: Brill, 2014), 245–260.

потписан је споразум по којем се белгијска влада сагласила да три четвртине злата складиштеног на острву, у вредности од око 60 милиона фунти, позајми банци Енглеске. Изнуђена позајмица била је последица страха да ће средства бити заплењена. Сматрало се и да ће се тим потезом белгијска структура рехабилитовати у очима Британије.

Огромни ресурси Конга представљали су врло интересантан сегмент англо-белгијских веза. Неограничени извор сировина, који се могао добити експлоатацијом колоније, несумњиво је био примањив за угрожену империју. Британска влада захтевала је девалвацију белгијске валуте (у висини од 30%), како би драгоцене ресурсе Конга, насушно потребне за успешан наставак рата, набављала по цени нижој него производе из сопствених колонија. Договор је постигнут, а британска војна интервенција и присвајање колоније су избегнути. Споразум су потписали министар Пол-Анри Спак и секретар за спољне послове Ентони Идн (*Anthony Eden*), 21. јануара 1941. године.⁹ Ехо минулих догађаја у југословенској престоници стекао је широки публицитет. Утисци су били подељени. Искусни дипломата и војник Радоје Јанковић забележио је да је поступак краља Леополда III био условљен „себичношћу плана савезника да се извуку под заштитом Белгијанаца“. Он је безрезервно критиковао погубне последице тог чина за савезничку ствар, опорим речима: „Било како било, данас се осећа поступак белгијског краља као ружан и недостојан поступак. Издаја за време битке је вечно осуђивани поступак. И савезници стекоше свога Вука Бранковића.”¹⁰

Избегличка влада Краљевине Југославије под покровитељством Велике Британије

Удружени напад земаља сила Осовине на Краљевину Југославију, предвођен нацистичком Немачком, 6. априла 1941. године, затекао је војне и политичке елите у раној фази припрема за рат. Слом југословенске војске на готово свим фронтовима и безнадежна ситуација у којој се обрео државни апарат, пресудно је утицала на одлуку о евакуацији из земље и наставку пружања отпора из ино-

⁹ Herman Van Der Wee, Monique Verbreyt, *A Small Nation in the Turmoil of the Second World War. Money, Finance and Occupation (Belgium, its Enemies, its Friends, 1939–1945)* (Leuven: Leuven University Press, 2009), 25–31, 61–65, 231–249.

¹⁰ Радоје М. Јанковић, *Како је убијана Краљевина Југославија*, приредила Даница Оташевић (Нови Сад, Чачак: Прометеј, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2021), 80–84.

странства заједно са британским савезницима. Краљ Петар II Карађорђевић, на препоруку генералитета, са својом ужом пратњом авионом се упутио у изгнанство, 14. априла, а његов пример следила је влада наредног дана. Капитулација је потписана 17. априла, у њиховом одсуству. Поред чињенице да је до одласка из земље владу напустило неколико министара, она се у емиграцију отисла у концентрационом саставу. Наиме, у њој су били сви чиниоци предратних политичких странака. Приближно 216 политичара и цивилних избеглица евакуисан је у Грчку. Било је предвиђено и да се пренесе део државне имовине (20 сандука или око 1.000 килограма злата) на југ. Пре рата влада је у САД депоновала 21.267.000 долара у новцу и 46.882.955 у злату, а у Бразилији је поседовала још 11.250.000 долара у новцу. Ваздухопловне јединице задужене за пратњу државног врха и пренос дела државне својине, биле су једине које су се плански повукле у сусрет грчким и енглеским саборцима. Остале разнородне трупе самоиницијативно су одлучиле да наставе борбу из иностранства, поучене искуством из Великог рата. На простору Блиског и Средњег истока, краљ и емигрантска влада боравили су под искључивом контролом британских органа власти, а измештањем седишта владе у Лондон надзор је формализован.¹¹

У првом периоду боравка на Блиском и Средњем истоку, влада се ослањала на око 300 килограма злата, сложених у пет сандука. На основу датог залога, потраживан је зајам у новцу потребан за издржавање избеглица. По директиви Ентонија Идна, спречена је продаја злата у Египту, како се због званичног курса не би изгубило 30% вредности. Златне резерве су зато одаслате у Јужну Африку, у филијалу Барклејс банке. Британска амбасада у Каиру потврдила је пријем пет запечаћених сандука, 26. априла, затим 15 џакова турских лира, укупно 7.500 комада (8. маја), као и две кесе аустријских талира, 250 великих и 1000 малих комада (13. јуна). Судећи према пропратном писму, све то тежило је укупно 346 килограма и 167 грама (турске лире 54 килограма и 425 грама, аустријски талири 7 килограма и 143 грама, а пет запечаћених сандука 284 килограма и 599 грама). Недоумица у вези са судбином два сандука злата које је

¹¹ Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1962), 10–11; Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti* (Beograd: Narodna knjiga, IRO „Svetozar Marković”, 1983), 16–17; Коста Ст. Павловић, „Југословенско-британски односи – 1941–1945. Први кораци краља и владе по доласку на Средњи исток”, Гласник Српског историјско-културног друштва „Његош” (даље: СИКД „Његош”), свеска четрдесет шеста – јуни 1981 (Чикаго: Српско историјско-културно друштво „Његош” у Америци, 1981), 94–95.

посланству у Каиру требало да преда генерал Боровоје Мирковић, или осам сандука које је из Грчке до Средњег истока испоручио посланик Александар Вукчевић, односно његов губитак два сандука у луци Пиреј и евентуална веза са случајем генерала Боровоја Мирковића, затим нестанак једног сандука, за који су били задужени ваздухопловци браћа Лозићи, и друге појединачне примопредаје и трансакције нису до краја расветљене. Према подацима Народне банке, из пећине Требјеса било је издвојено 20 сандука злата за транспорт у иностранство (брuto тежине 1.047.12815, нето тежине 963,21977 килограма).¹² Међутим, влада је имала на располагању само наведена средства, која су била скромна у поређењу са белгијским ресурсима.

Спорадични контакти обездржављених апарата и паралелизам искустава

Неупоредиве демографске и материјалне предности Белгијанаца у односу на Југословене, оличене у броју избеглица, златним резервама и неисцрпним ресурсима Конга, парадоксално нису означавале и морално-политичку надмоћ у погледу савезништва са Великом Британијом. Наиме, пуч од 27. марта 1941. године, збацивање кнеза намесника Павла и скори Априлски рат, били су свесно одабрани пут, како би се избегла судбина Белгије и вазални положај њеног владооца. Капитал пркоса Осовини био је утолико важнији што је потврдио наклоност једином преосталом савезнику у моменту када је Француска истиснута из рата, а Совјетски Савез прекинуо дипломатске односе са емигрантским владама Југославије и Белгије.¹³ Иницијално ангажовање југословенске и белгијске владе било је усредсређено на реорганизацију трупа у иностранству. Напори су уродили плодом само у мери која је била пожељна за интересе Велике Британије. Углавном се радило о ваздухопловству, али нису запостављени ни други родови. Највећи финансијски издаци били су намењени управо војсци. Чак је поводом снабдевања предложено југословенској влади да своја средства придода у заједничке саве-

¹² АЈ, фонд 103, Емигрантска влада Краљевине Југославије, фасцикла 89, архивска јединица 340; Војни архив, Архива емигрантска владе, кутија 348, Бр. Рег. 4/1-20, Извештај о злату које је емигрантска влада однела из Никшића, према документима нађеним у посланству у Каиру, 23. април 1946, 2.

¹³ Miloš Crnjanski, *Politički portreti* (Београд: Beletra, 1990), 389, 422; Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941* (Београд: Филип Вишњић, 2016), 417-418.

зничке залихе (common pool), што је био покушај да се манипулише њеним златним резервама.¹⁴

Прву белешку о сусрету са министром Полом-Анријем Спаком, 19. јануара 1942. године, начинио је помоћник министра иностраних дела и отправник послова у Лондону Владимир Милановић. Разговор се тицао управо непостојања дипломатског представника код белгијске владе. Владимир Милановић је истакао као једину препреку то што је формално наименовање захтевало пензионисање титуларног посланика Миодрага Лазаревића, који је остао у земљи. Пол-Анри Спак је, видно обрадован, само дискретно приметио да у том случају може бити постављен отправник послова.¹⁵ Сведочанство упућености југословенске владе у англо-белгијске финансијске аранжмане јесте копија уговора о набавци сировина из белгијског Конга, склопљеног јануара 1941, а обновљеног 4. јуна 1942.

¹⁴ Никола Станковић, *Југословенска војска ван отаџбине 1941–1948*. (Нови Сад: Прометеј, 2022), 32–47; Luc De Vos, „The Reconstruction of Belgian Military Forces in Britain, 1940–1945”, u: *Europe in Exile. European Exile Communities in Britain 1940–45*, edited by Martin Conway, José Gotovich (New York, Oxford: Berghahn Books, 2001), 81–93; Milan Grol, *Londonski dnevnik* (Београд: Филип Вишњић, 1990), 30.

¹⁵ Владимир Ј. Милановић (Смедерево, 21. јун 1896 – Лондон, 1972) завршио је осми разред Прве београдске гимназије 1914. године. Током Великог рата служио је као редов-железничар у Крушевцу, Скадру и на Крфу (1915–1917). Студије правног факултета у Паризу завршио је октобра 1918, а дипломирао јуна 1919. на *Ecole Libre des Sciences Politiques*. Течно је говорио француски и енглески језик, а служио се италијанским, немачким и руским. За писара I класе посланства у Лондону постављен је 23. новембра 1919, а у звање писара III класе унапређен је 14. септембра 1921. године. Решењем од 10. фебруара 1922, односно указом од 12. марта, премештен је у министарство иностраних дела у Београд. За секретера II класе посланства у Риму одређен је 25. јула 1923. године. Десетог марта 1924. постављен је за секретара II класе (преведен у шесту групу, прву категорију са 7.200 положајне плате), а за секретера посланства у Паризу наименован 15. октобра 1924, да би 28. новембра исте године враћен на претходну дужност у Рим. За секретара у министарство иностраних дела премештен је 2. фебруара 1927. Секретар V положајне групе у Паризу постаје 12. фебруара 1932, а 12. јуна бива премештен за саветника IV положајне групе осмог степена, посланства у Букурешту. Решењем од 7. децембра 1937. постављен је за шефа V одека политичког одељења министарства иностраних дела, а затим, 21. децембра исте године, премештен на место саветника IV положајне групе првог степена краљевског посланства у Лондону. За време одсуства посланика вршио је дужност отправника послова (29. децембра 1937 – 29. јануара 1938). Од 15. септембра 1939. био је на функцији посланика у Берну. Петог јануара 1940. одређен је за посланика у Софији. По нападу Осовине на југословенску краљевину, 6. априла 1941, особље посланства се из Бугарске евакуисало у сусрет влади. У Јерусалиму је, маја месеца, наименован за посланика у Каиру, али је тај указ преиначен 8. јуна 1941. када је произведен за помоћника министра иностраних послова Момчила Нинчића. Од 29. августа 1941. постаје и вршилац дужности посланика у Лондону, уместо Ивана Суботића. (АЈ, фонд 334, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Персонални одсек Управног одељења, фасцикла 172, архивска јединица 495); АЈ, 103–54–261.

године. Брошура са његовом садржином налази се у архиви југословенске владе. Размере експлоатације сировина биле су енормне.¹⁶ Оно што је повезивало две владе било је изразито непријатно заједничко искуство које се тицало неприкладне женидбе два монарха. Краљ Петар II упознао је грчку принцезу Александру у Лондону, априла 1942. године. За нешто више од месец дана било је речи о браку. Српски министри заступљени у влади изразито су се противили венчању за време трајања рата. И поред изричите намере монарха, воља политичара је превагнула па је склапање брака одложено до 20. марта 1944. године. Младићки занос и хировита природа деветнаестогодишњег краља, без обзира на подстицај енглеских домаћина и подршку краљице Марије, ипак су ограничени противљењем владе, бар за извесно време. Ситуација вишеструко старијег краља Леополда III, који се оженио под окупацијом, није се могла приписати младићкој брзоплетости. Наиме, он је 11. септембра 1941. ступио у морганатски брак са госпођицом Маријом Лилиан Балс (*Marie Liliane Baels*), којој је доделио титулу прицезе Рети (*Princesse de Rethy*).¹⁷

Генерални конзул Југославије у Марсеју Иван Герасимовић је, 18. јуна 1942. године, надлежнима послао извештај о стању у Белгији, о коме се обавестио у разговору са тамошњим белгијским конзулом. О утиску поводом женидбе известио је: „И оно мало симпатија што је становништво имало према краљу Леополду, изгубило се после његове скорашње женидбе. Са своје стране Немци дозвољавају сву кампању против краља, чак је тајно и помажу. У излозима бриселских радњи изложене су слике и бисте поч. краљице Астриде, чим се сазнало за краљево венчање. Разни летци о краљу протурани су несметано. У фламанском делу Белгије немачка пропаганда била је узела маха, па су Немци отуда регрутовали и своје помоћне агенте за рад са Гестапоом у другим деловима Белгије. И ово, као и други поступци и рад Немаца иду у првом реду да разједине Белгијанце међу собом и да створе још јачи јаз између краља и народа.”¹⁸ Јавни акт масовног негодовања популације поводом женидбе требало је да стави до знања краљу да је почивша краљица још увек непрежаљена и омиљена. Одијум у иностранству није био блажи, а белгијска колонија се поларизовала још у првим тренуцима пропасти. Посла-

¹⁶ АЈ, 103–54–261, Брошура са текстом споразума.

¹⁷ Др Бранислав Глигоријевић, *Краљ Петар II Карађорђевић у вртлогу британске политике или Како је укинута монархија у Југославији* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2001), 46–55; Коста Ст. Павловић, *Женидба краља Петра Другог према британским документима* (Београд: Откровење, 2002), 40, 125.

¹⁸ АЈ, 103–54–261, Пов. Бр. 282.

ник Милоје Смиљанић је из Каира, 30. октобра 1942. године, информисао владу о промени белгијског посланика у Египту: „Када је крајем маја 1940 год. капитулирала Белгија, њен Краљ био је у Француској и Енглеској оштро нападан као издајник. Један део овдашње белгијске колоније такође се подао за том пропагандом, нападао је Краља Леополда што није издржао у започетој борби поред Француза и Енглезе, и чак почео заступати републиканску идеју. Тадашњи белгијски посланик у Каиру г. Скутет де Терварин бранио је поступак свог Краља. Доцнији догађаји, капитулација Француске, држање Краља Леополда у заробљеништву, дали су за право г. Скутету, али је и даље остао утисак да је он у једном критичном моменту оправдао војничку капитулацију своје земље насупрот непомирљивог отпора који је продужила Енглеска. Приликом евакуације Крита г. Скутет се у једном индискретном друштву изрекао да Енглези имају једну прилику више да објаве једну нову победу у успешном повлачењу. То је дочекала и енглеска Врховна команда и није му ту несмотреност опростила. Г. Скутет је ипак био позват у Лондон, где је успео да се пред својом владом оправда од клевета своје колоније и приговора Енглезе, али је морао напустити своје место у Каиру и прећи у Министарство у Лондон.”¹⁹ Наведени став посланика није одступао од званичног става владе. Четворица министара су у току читавог ратног периода непрестано изјављивали да су одани краљу и проглашавали његово непопустљиво држање и немешање у политику за симбол пасивног отпора. На тај начин влада је тежила да заобиђе послератне последице изазване расколом са краљем Леополдом, пре свега уставну кризу. Премда одаљени од краља, који их је игнорисао, министри нису били ни приближно убеђени да њихова пропаганда одговара правом стању ствари у земљи. Међутим, пропаганда је остала на постојећем курсу, руковођена „државним разлогом”. Сам министар Пол-Анри Спак био је оптимиста, свестан да је исход рата ван домашаја изолованих избегличких номенклатура Белгије и Југославије.²⁰

Један од видова сарадње између две владе била је и просветна, која је имала посебно место у међусавезничким односима. Заједничке седнице министара просвете савезничких земаља одржаване су свака два месеца, а председавао је британски министар просвете. Акценат је био на будућем развоју интелектуалних веза са Енгле-

¹⁹ AJ, 103–55–264, Пов. бр. 621.

²⁰ Paul-Henri Spaak, *The Continuing Battle. Memoirs Of A European 1936–1966* (Boston, Toronto: Little, Brown and Company, 1971), 74; Коста Ст. Павловић, *Ратни дневник 1941–1945*. (Београд: Службени гласник, 2011), 138–139.

ском. Југословенски министар просвете Милош Трифуновић учио је нарочиту предузимљивост Белгијанаца у том домену.²¹ Присна југословенско-белгијска сарадња остварена је и ван Лондона. Конзул у Чикагу В. М. Вукмировић је, 19. априла 1943. године, рефери-сао Министарству иностраних дела да се сусрео са министром унутрашњих послова Белгије Аугустом де Шрајвером (*Auguste de Schrijver*), који се налазио у Сједињеним Државама са посебним задатком. Белгијски званичник кога је пре тога примио председник Френклин Д. Рузвелт (*Franklin D. Roosevelt*), интересовао се да ли и где на далматинској обали постоји терен погодан за искрцавање. Извесност предстојећег савезничког десанта у Далмацији и отварања новог фронта у Европи конзулу је звучала још убедљивије због чињенице да је пре њиховог сусрета белгијски министар посетио елитну војну школу (*School for Military Government Charlottesville, Va*), оставши у дугом разговору са једним америчким бригадним генералом. Истовремено је скренуо пажњу надређенима да је белгијска влада осигурала куповину десет милиона бушела канадске пшенице, по ценама које су важиле за 1939. годину.²²

Званично успостављање дипломатских односа и делатност новоизабраног посланика Владимира Милановића

За отправника послова при белгијској влади првобитно је био одређен Светозар Рашић. Као изасланик заступника министра иностраних послова Слободана Јовановића, он је, 21. јуна 1943, учинио прву службену посету министру иностраних дела Полу-Анрију Спаку и предао му акредитационо писмо. Сudeћи по његовим наводима, белгијски министар је исказао разумевање за обзир Слободана Јовановића према бившем посланику Миодрагу Лазаревићу, који је остао у окупираној Југославији. Очигледно је био задовољан намером владе да после дужег времена именује свог представника. Пол-Анри Спак је говорио о потреби сарадње између две владе, указујући „на солидарност дипломатско-политичких интереса Белгије и Југославије у моменту доношења основних решења, одмах по рату”. Такође, обећао је своју подршку за сваку иницијативу Југославије која може бити на корист два народа. Отправник послова посетио је још неколико белгијских чиновника. Један од њих био је и председ-

²¹ Милош Трифуновић, *Емигрантске успомене* (Земун: ЗИПС, 1998), 173–174, 184.

²² АЈ, 103–54–261, Пов. 86/43.

ник владе Хјуберт Пјерло са којим је дуго разговарао о ситуацији у Југославији и општим ратним приликама. Председник сената Роберт Гилон (*Robert Gillon*) изразио је забринутост у погледу људских жртава, због оскудице хране и подвојености према спољном и унутрашњем непријатељу. Светозар Рашић је посетио генералног секретара министарства иностраних послова Фернанда Ван Лангенховеа (*Fernand Van Langenhove*), шефа кабинета министра иностраних послова, шефа протокола, опуномоћеног министра Де Скутета (*De Schouteet*), а затим и помоћника генералног политичког директора Жана ван ден Боша (*Jean van den Bosch*). Белгијски посланик при југословенском двору Виконт Обер де Тиеузије (*Vicomte Obert de Thieusies*) био је привремено у Америци.²³ Образовањем владе Божицара Пурића, 10. августа 1943. године, престао је ангажман Светозара Рашића, будући да је он употпунио састав владе као министар пољопривреде, министар снабдевања и исхране и министар просвете.²⁴

Корелација југословенско-белгијских тешкоћа, у позној фази рата, била је изазвана његовим општим одликама. Владимир Милановић је са поверљивим извором унутар белгијске администрације, 31. маја 1944. године, дискутовао о низу питања. Поред организације цивилне управе по ослобођењу, централно место у разговору заузимао је савезничко бомбардовање градова и села. О белгијском незадовољству југословенски посланик је прибележио: „Разуме се не могу имати ништа против бомбардовања војних објеката, али због непрецизног гађања, каже, у ствари страдају и друге зграде и недужно становништво, често по 10 до 15 километара далеко од војних објеката. Овакво бомбардовање изазива велико незадовољство у Белгији. Белгијска влада, каже, уложила је формалан протест због овога.”²⁵ Савезнички некритички одабир циљева и сразмерне људске жртве проишле из нехатног дејства, постали су такође предмет бројних притужби југословенских званичних органа.²⁶ Што се тиче успостављања цивилне управе на тек ослобођеној територији, тежило се разоткривању модела поступања, не би ли се благовремено могао проучити и

²³ АЈ, 103–54–261, Извештај политичком одељењу министарства иностраних послова, од 1. јула 1943. године, 1 – 3.

²⁴ Др Коста Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945* (Београд: Институт за савремену историју, 2008), 195–196.

²⁵ Report on Belgium and Anglo-American agreement on civilian administration of Belgium during the liberation and after, Vladimir Milanović papers, box 11, folder 3, Hoover Institution Library & Archives.

²⁶ Dr Milan Terzić, „Jugoslovenska Kraljevska vlada, general Dragoljub Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji 1942–1944. godine”, *Tokovi istorije*, 1–2/2005 (Београд: Институт за нову историју Србије, 2005), 88, 96–97, 103–111.

применити исти принцип. Увид у споразум Белгијанаца са Англо-Американцима, остварен захваљујући предусретљивости белгијског посланика Виконта Обера (*Vicomte Obert*), омогућио је Милановићу да реферише о суштини, 2. јуна 1944. године. Документ је подразумевао две фазе. У току прве, главнокомандујући савезнички официр вршио би власт коју је свака окупаторска сила имала по међународном праву, с тим што је у погледу постављења локалних власти и државних чиновника морао консултовати белгијску владу. Одредбом о судству препозната је искључива надлежност владе над белгијским војницима, али не и над савезничким трупима. За доношење закона такође је било неопходно одобрење војног заповедника. Одржавање везе између савезника и локалних органа власти спадало је у делокруг рада белгијских официра, док трајање војног присуства није било унапред прецизирано. Друга фаза дефинисана је као етапа преласка власти на белгијске установе, у којој би војска задржала ингеренције само над пристаништима и железницом, уз право да спроводи реквизиције и буде изузета од царина.²⁷ Операције британских јединица у Белгији почеле су 2. септембра 1944. године, а ослобођење Брисела уследило је два дана касније. Формални пренос власти из иностранства и њено конституисање на домаћем тлу додатно је компликовала недоступност шефа државе. Наиме, краљ се повукао заједно са Немцима; нејасно је да ли својевољно или под присилом. Посредством војне управе, председник владе Хјуберт Пјерло је, заједно са читавим лондонским кабинетом, авионом пребачен у Брисел 11. септембра. Парламент је сазван 19. септембра, а наредног дана принц Шарл је изабран за регента. Тако је влада могла да преда оставку и да се преобликује у складу са приликама. Иако је остала претежно у истом саставу, употпунили су је чиниоци месних политичких група и експоненти покрета отпора.

Ипак, реконструисана влада није могла да делује без задршке. Бивајући без ослонца, пре свега оружане силе, а угрожена од добро наоружаног покрета отпора, који је садржао и радикалне комунистичке елементе, морала се у потпуности окренути споразуму и подршци стране војне управе. Распуштање покрета отпора издејствовано је британским наоружавањем полиције и жандармерије, као и појавом регуларних белгијских војних јединица у које су се могли сврставати чланови покрета отпора. Белгијске власти су, по налогу савезничке команде, 13. новембра издале указ о демобилизацији одреда покрета

²⁷ Report on Belgium and Anglo-American agreement on civilian administration of Belgium during the liberation and after, Vladimir Milanović papers, box 11, folder 3, Hoover Institution Library & Archives, 1–2.

отпора, према коме се очекивало да положи оружје до 18. новембра. Упркос протесту и оставци три комунистичка министра, предводника отпора, замисао је спроведена под претњом интервенције. До 6. децембра предато је око тридесет хиљада комада наоружања.²⁸ Још један од важних фактора утицаја британске политике на белгијску самосталност била је умешаност у одабир регента. Разочарани садржином политичког тестамент краља Леополда III, састављеног непосредно пре његовог одласка у Немачку јуна 1944. године, Хјуберт Пјерло и Пол-Анри Спак су, очигледно уз сагласност савезника, изабрали краљевог млађег брата. Политички тестамент краља Леополда III претио је да уруши углед владе и доведе у питање допринос Белгије у савезничком ратном напору. Правдајући сопствене одлуке, монарх је захтевао колективно извињење од министара. Било је јасно да није желео да превазиђе несугласице из 1940. године. Копија тестамент прослеђена је британским властима. Постојање документа третирано је као строго чувана тајна, на обострану корист. Наиме, обелоданити га значило је оптужити политичаре за узурпацију власти (из краљевске визуре). Принца Шарла одликовао је недостатак амбиција, али је имао англофилску репутацију. Препоручивала га је и одлука да остане у Белгији, за разлику од старијег брата.²⁹ У доба одсудног превирања у Белгији, пензионисан је посланик Владимир Милановић, 12. октобра 1944. године. Председник владе Иван Шубашић, као присталица пакта са комунистичким народноослободилачким покретом, сматрао га је чиновником реакционарног усмерења и разрешио дужности.³⁰

Југословенски погледи на исход белгијске кризе

Спровођење белгијског модела у Југославији било је немогуће. На супрот белгијском примеру, где је захваљујући војном присуству Уједињеног Краљевства разоружан устанички покрет, расплет југословенског грађанског рата попримио је другачији изглед управо услед систематског наоружавања партизанског покрета. Подршка британске дипломатије политици споразума између краљевске владе, отелотворене у др Ивану Шубашићу, и комунистичке гериле, коју је пред-

²⁸ F. S. V. Donnison, *Civil Affairs and Military Government. North-west Europe, 1944–1946* (London: Her Majesty's Stationery Office, 1961), 113–119.

²⁹ Martin Conway, *The Sorrows of Belgium. Liberation and Political Reconstruction, 1944–1947* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 65–66.

³⁰ *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945*, priredili: Komnen Pijevac, Dušan Jončić (Beograd: Službeni list SCG, 2004), 459.

стављао њен вођа Јосип Броз Тито, правдана је чисто војним разлозима и борбом за интересне сфере са Совјетским Савезом.³¹ Али, постојала је аналогија са наметнутим регентством. Без обзира на опирање краља Петра II, 29. јануара 1945. године издејствован је пренос његових суверенских овлашћења на трочлано намесништво, до одлуке уставотворне скупштине о државном уређењу. Монарх је безуспешно тежио да за једног од намесника одреди генерала Душана Симовића или чак Милана Грола.³² Унутар лондонског ројалистичког миљеа, фебруара 1945. године, гајена је нада да ће генерал Душан Симовић, у складу са енглеским интересима, учествовати у организацији регуларне војске у Југославији, што се убрзо испоставило као заблуда.³³ Дневничке забелешке Косте Ст. Павловића, настале током јуна и јула 1945. године, сведоче да је „краљевско питање” у Белгији било важно као феномен самоидентификације југословенских изгнанника (са позиција одржања монархистичког начела у Европи).³⁴

Закључак

Упоредна анализа положаја обездржављених емигрантских влада Југославије и Белгије у сенци британске империјалне политике, као и сагледавање спорадичних контаката два изгнана апарата, има за циљ контекстуализацију свих заједничких аспеката унутрашње политике (бекства из земље, питања златних резерви, војске у иностранству, вишезначног краљевског питања), указујући да се не ради о било каквим особеностима југословенског случаја, већ о свеprisутним карактеристикама епохе. Самим тим, доприноси се објективнијем посматрању учинка избегличке владе, негирајући притом неосновано, пежоративно и стереотипно мишљење о њеном статусу, које је широко распрострањено у домаћој науци и публицистици. Поред материјалних и демографских погодности,

³¹ Милан В. Терзић, *Борба за информације. Радио-везе и депеше Југословенске краљевске владе и Драже Михаиловића 1941–1944* (Београд: Службени гласник, Државни Архив Србије, 2022), 377–388; Heather Williams, *Parachutes, Patriots and Partisans. The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945* (London: Hurst & Company, 2003), 190–218.

³² Elisabeth Barker, *British Policy in South-East Europe in the Second World War* (London and Basingstoke: The Macmillan Press Ltd, 1976), 164, 168, 170–172; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945*, Dokumenti, priredio Branko Petranović (Beograd, Zagreb: Arhiv Jugoslavije, Globus, 1981), 419–426.

³³ Слободан Јовановић у *емиграцији. Разговори и записи*, приредио Коста Ст. Павловић (Београд: Службени лист СРЈ, Досије, 1993), 79.

³⁴ Коста Павловић, *Лондонски дневник 1945–1946* (Београд: Историјски архив Београда, 2017), 171, 186–187, 191, 193, 196–197, 200.

кључна предност Белгије, чини се, била је њена географска и културолошка припадност западноевропском простору, што ју је чинило делом интересне сфере Велике Британије, чија је војска умарширала у земљу, док је у Југославију ушла Црвена армија.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије:

Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945 (103).

Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Персонални одсек Управног одељења (334).

Посланство Краљевине Југославије у Белгији – Брисел (392).

Војни архив:

Архива емигрантске владе.

Hoover Institution Library & Archives:

Vladimir Milanović papers.

Објављени извори

Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1939. годину, књига Х, приредила Јелена Ђуришић. Београд: Архив Југославије, 2015.

Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945, Dokumenti, priredio Branko Petranović. Београд, Загреб: Архив Југославије, Globus, 1981.

Zapishnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945, priredili: Komnen Pijevac, Dušan Jončić. Београд: Službeni glasnik SCG, 2004.

Мемоари/Дневници

Crnjanski, Miloš. *Politički portreti*. Београд: Beletra, 1990.

Grol, Milan. *Londonski dnevnik*. Београд: Filip Višnjić, 1990.

Јанковић, Радоје М. *Како је убијана Краљевина Југославија*, приредила Даница Оташевић. Нови Сад, Чачак: Прометеј, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2021.

Милојевић, др Милан Ђ. *Балканска равнотежа. Сећања краљевог дипломате*, приредили Милена Павловић, Милан Шећеровић. Београд: Signature, 1994.

Павловић, Коста Ст. *Ратни дневник 1941–1945*. Београд: Службени гласник, 2011.

Павловић, Коста. *Лондонски дневник 1945–1946*. Београд: Историјски архив Београда, 2017.

Слободан Јовановић у емиграцији. Разговори и записи, приредио Коста Ст. Павловић. Београд: Службени лист СРЈ, Досије, 1993.

Spaak, Paul-Henri. *The Continuing Battle. Memoirs of A European 1936–1966*. Boston, Toronto: Little Brown and Company, 1971.

Трифунковић, Милош. *Емигрантске успомене*. Земун: ЗИПС, 1998.

Литература

Barker, Elisabeth. *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. London and Basingstoke: The Macmillan Press Ltd, 1976.

Bartley, Paula. *Queen Victoria*. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2016.

Conway, Martin. *The Sorrows of Belgium. Liberation and Political Reconstruction, 1944–1947*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

De Vos, Luc. „*The Reconstruction of Belgian Military Forces in Britain, 1941–1945*”, *Europe in Exile. European Exile Communities in Britain 1940–45*, edited by Martin Conway, José Gotovich. New York, Oxford: Berghahn Books, 2001.

Dider Gondola, Ch. *The history of Congo*. Westport, Connecticut – London: Greenwood Press, 2002.

Donnison, F. S. V. *Civil Affairs and Military Government. North-west Europe, 1944–1946*. London: Her Majesty's Stationery Office, 1961.

Draper, Mario. *The Belgian Army and Society from Independence to the Great War*. Switzerland: Palgrave Macmillan, 2018.

Ђурећ, Веселин. *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivvrječnosti*. Beograd: Narodna knjiga, IRO „Svetozar Marković”, 1983.

Epstein, Jonathan A. *Belgium's Dilemma. The formation of the Belgian Defense Policy 1932–1940*. Leiden, Boston: Brill, 2014.

Глигоријевић, Др Бранислав. *Краљ Петар II Карађорђевић у вртлогу британске политике или Како је укинута монархија у Југославију*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2001.

Hart, Peter. *The Great War. A Combat History of the First World War*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2013.

Илијин, Душан М. „*Обнова железнице у Краљевини СХС (1919–1924)*”, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2014).

Jugoslovensko-britanski odnosi. Saopštenja sa okruglog stola, održanog 23-25. septembra 1987. godine u Kragujevcu, povodom 150 godina od dolaska prvog britanskog konzula u Srbiju, urednik dr Petar Kačavenda. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1988.

Keegan, John. *The First World War*. Canada: Vintage Canada, 2000.

Ковић, Милош. *Једини пут. Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*. Београд: Филип Вишњић, 2016.

Николић, Др Коста. *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*. Београд: Институт за савремену историју, 2008.

Overy, Richard. *„The German Wars”, The Oxford Illustrated History of World War II*, edited by Richard Overy. Oxford: Oxford University Press, 2015.

Павловић, Коста Ст. *„Југословенско-британски односи – 1941–1945. Први кораци краља и владе по доласку на Средњи исток”, Гласник Српског историјско-културног друштва „Његош”, свеска четрдесет шеста – јуни 1981. Чикаго: Српско историјско-културно друштво „Његош”, у Америци, 1981).*

Павловић, Коста Ст. *Женидба краља Петра Другог према британским документима*. Београд: Откровење, 2002.

Plenča, Dušan. *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1962.

Popović, Dr Vasilj. *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika Sarajevo, 1965.

Растовић, Александар. *Велика Британија и Србија (1878–1889)*. Београд: Јавно предузеће Службени лист СРЈ, Историјски институт, 2000.

Растовић, Александар. *Велика Британија и Србија 1903–1914*. Београд: Историјски институт, 2005.

Simoens, Tom. *„Brave little Belgium. A neutral country among great powers”, Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић*. Београд: Институт за стратегијска истраживања, Историјски институт, 2015.

Станковић, Никола. *Југословенска војска ван отаџбине 1941–1948*. Нови Сад: Прометеј, 2022.

Stone, Norman. *World War One*. New York: Basic Books, 2009.

Шаренац, Др Данило. *Топ, војник, сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009*. Београд: Институт за савремену историју, 2014.

Terzić, dr Milan. *„Jugoslovenska Kraljevska vlada, general Dragoljub Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji 1942–1944. godine”, Tokovi istorije, 1–2/2005*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.

Терзић, Милан В. *Борба за информације. Радио-везе и депеше Југословенске краљевске владе и Драже Михаиловића 1941–1944*. Београд: Службени гласник, Државни архив Србије, 2022.

Van Der Wee, Herman, Monique Varbreyt. *A Small Nation in the Turmoil of the Second World War. Money, Finance and Occupation (Belgium, its Enemies, its Friends 1939–1945*. Leuven: Leuven University Press, 2009.

Veranneman de Watervliet, Jean-Michael. *Belgium in the Second World War*. Great Britain: Pen & Sword Military, 2014.

Животић, Александар. *Југословенско-совјетски односи 1939–1941*. Београд: Филип Вишњић, 2016.

Williams, Heather. *Parachutes, Patriots and Partisans. The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945*. London: Hurst & Company, 2003.

Ma Nikola Stanković

Belgrade, Republic of Serbia

E-mail: nikolastandza1994@gmail.com

A SIMULTANEOUS STUDY OF THE YUGOSLAV AND BELGIAN STATUS UNDER THE PATRONAGE OF GREAT BRITAIN DURING THE SECOND WORLD WAR

(Summary)

The study of the Yugoslav-Belgian relations during the Second World War aims to present the position of two de-estated emigrant apparatuses under the auspices of the British diplomacy through a comparative analysis, starting from short-term war operations and the evacuation of two structures abroad, the issue of gold reserves and the royal issue, to the political, military and material aspect of the given relations in the later war period. The parallel consideration of the Yugoslav and Belgian experience in dealing with the interests of the United Kingdom tends to demystify the stereotypes already established regarding the international position of the Yugoslav Government in exile.

KEY WORDS: *World War II, Yugoslav Royal Government in Exile, Belgium, Great Britain, King Peter II, King Leopold III, Gold reserves, Congo*

Документи

УДК: 344.3:343.15(497.1)"1944"(093.2)	Језик рада: Српски
341.322.5(497.1)"1944"(093.2)	Примљен: 04. 05. 2023.
COBISS.SR-ID 121039369	Прихваћен: 30. 05. 2023.
DOI број: 10.5937/vig2301113A	Тип рада: Критичко издање научне грађе

Др Снежана Алексић, асистент
Универзитет МБ у Београду
E-mail: snezanaaleksic3@gmail.com

ПРЕСУДЕ ВОЈНОГ СУДА НОВ-а У ЈУГОИСТОЧНОМ СРЕМУ 1944. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У раду је публикована архивска грађа – пресуде Војног суда Народноослободилачке војске, који је деловао на простору југоисточног Срема 1944. године. Пресуде су изречене у кривичним поступцима који су вођени против осамнаесторице Срба, завичајаца Срема, који су оптужени за сарадњу са „четничким покретом Драже Михаиловића”. Документа су похрањена у Историјском архиву Београда. До сада нису изворно публикована, те стога њихов садржај у савремену историографију уноси ново светло, које потиरे уврежено мишљење да је источни Срем био изразито партизански. Уједно, садржина оригиналне архивске грађе отвара дилему: да ли су одлуке Војног суда биле оправдане и правичне? Циљ рада је да прошири знања из историје развоја војног судства, као и сазнања у вези са конкретним догађајима током 1944. године у делу окупираних Краљевине Југославије – југоисточном Срему.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Војни суд, НОВ, пресуда, четник, Дража Михаиловић, ЈВуО, Срем

Са избијањем Другог светског рата у Краљевини Југославији, географску регију Сrema окупирале су Немачка и Независна Држава Хрватска (НДХ). Почетком рата, југоисточни део Сrema, који су чинили део Старопазовачког среза, град Земун и цео Земун-

ски срез,¹ нашао се под окупацијом Немачке, која је потом, у октобру 1941. године, цео овај простор уступила НДХ. Међутим, током година рата које су уследиле, у југоисточном Срему су између две окупаторске стране постојале нетрпељивост и отворене тежње за превласт.²

Пре рата, већинско становништво у Старопазовачком и Земунском срезу чинили су Срби,³ а „слику састава становништва у Земунском срезу из времена окупације даје једна усташка статистика према којој је било (око): Срба 27.800, Хрвата 900, Немаца 3.900, Мађара 300, Словака 2.100, осталих 600.”⁴ Демографска слика у југоисточном Срему била је разлог да НДХ „националну равнотежу постигне путем полицијских, судских и војничких мера. [...] Практично, то је значило да слањем српског становништва у логоре, стрељањем путем суда или као талаца, униште или барем смање српско православно становништво у Срему на одговарајућу меру.”⁵ Ова политика вођена је током свих година рата. О историји рата и револуције у Срему до данас су написана бројна ауторска дела.⁶

*

У Историјском архиву Београда, фонд 34 „Народни одбор среза земунског – Земун”,⁷ кутија 8 (даље: ИАБ – ф. 34 НОС Земун – к. 8), у несређеној грађи похрањене су четири пресуде⁸ Војног суда Народ-

¹ Непосредно пред рат, Земунски срез чинило је 17 општина – места: Ашања, Батајница, Бечмен, Бежанија, Бољевци, Деч, Добановци, Јаково, Карловчић, Крњешевци, Купиново, Обреж, Петровчић, Прогар, Сурчин, Угриновци, Шимановци. Седиште Среза Земун био је град Земун, који није улазио у састав Среза, већ се од 1934. налазио у саставу Управе града Београда, која је, почев од 1931. године, била у статусу засебне територијалне јединице.

² Више видети: Снежана Алексић, Историјски срез Земун (1941–1945): у архивској грађи и изворима (Нови Сад, Архив Војводине, 2022). 5, 131–224.

³ Општа државна статистика, Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. 3. 1931, књ. 2, (Београд, Краљевина Југославија, 1938).

⁴ Жарко Атанацковић, *Земун и околина у рату и револуцији* (Београд, Нолит, 1962), 10.

⁵ Душан Лазић – Гојко, *Сремско крваво лето 1942.* (Ср. Митровица, НИРО Ср. Митровица, 1982), 124.

⁶ Уз овде цитирана дела, још и: Срета Савић, *Борбе у Срему: 1941–1944.* (Нови Сад: СУБНОР СР Србије за Војводину, 1967); Жарко Атанацковић, *Срем у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији* (Шимановци: Месна заједница, Месни одбор СУБНОР-а, 1968); исти, *Војводина у борби 1941–1945.* (Нови Сад: Форум, 1959); Раденко – Ђуро Ливада, *Романтичне лозинке* (Београд: ОО ССРН Сурчин, 1962); Новак Петровић – Маре, *Прогарци* (Земун: СО Земун, СУБНОР Земун, МЗ Прогар, 1987) и др.

⁷ Априла 1943. формиран је илегално у Шимановцима. До ослобођења Земуна 1944. није имао одређено седиште, а по ослобођењу седиште му је у Земуну и обухвата: Ашању, Батајницу, Бежанију, Бечмен, Бољевце, Деч, Добановце, Јаково, Карловчић, Крњешевце, Купиново, Обреж, Петровчић, Прогар, Сурчин, Угриновце и Шимановце.

⁸ У Историјском архиву Београда, уз ове четири пресуде, налазе се још три пресуде којима је на казну смрти због сарадње са усташама, Гестапоом и Шилц-полицијом осуђено још 9 лица, већином Словака.

ноослободилачке војске (даље: НОВ) из периода од 27. V до 10. VIII 1944 године⁹ (даље: Грађа). Из њих се сазнаје да је у кривичним предметима које је Војни суд НОВ водио против лица оптужених за сарадњу са четничким покретом Драже Михаиловића¹⁰ на смртну казну осуђено 18 мушкараца Срба,¹¹ завичајаца југоисточног Срема.

Како данас нема јасних сазнања о деловању „четничке организације Драже Михаиловића”, односно ЈВуО у Срему,¹² приређена документа пружају податке о овој још неистраженој теми. Уједно, овде приређена грађа отвара дилему – ако, према званичној историографији, у Срему није постојала четничка организација, односно организација која је помагала ЈВуО, зашто су људи ликвидирани под оптужбом да су учествовали у покрету Драже Михаиловића?¹³

Из садржаја пресуда јасно се уочава да у поступцима које је у југоисточном Срему водио Војни суд по наредби Врховног штаба НОВ од 7. II 1944, оптужени нису имали браниоца (адвоката), да су оптужбе које су им стављене на терет углавном изречене конспиративно, без нарочитих доказа, односно да је као потврда оптужби при изрицању пресуде узимано признање оптужених. Дакле, кључни фактор у изрицању пресуда била је идеологија коју је пропагирала КПЈ, што се јасно ишчитава из завршног дела пресуде од 31. V 1944. године (*Документ: 1*). Ова чињеница буди сумњу да оне нису биле оправдане и правичне, пошто се из њихове садржине стиче утисак да је мотив за изречену казну био идеолошког карактера. Уз то, дискутабилан је и легитимитет Војног суда који је ове пресуде изрицао, нарочито ако се сагледа чињеница да је Срем, у тренутку доношења и спровођења пресуда, фактички био окупирани део терито-

⁹ Пресуде су донете конспиративно, без података о сведоцима, поротницима или судији.

¹⁰ У оригиналним пресудама уместо Михаиловић пише Михајловић. Уз то, у пресудама „четнички покрет Дража Михајловић” наводи се пежоративно. Фактички, у тренутку доношења све четири пресуде армијски генерал Драгољуб Дража Михаиловић се не налази на челу „четничког покрета” већ је начелник штаба Врховне команде Југословенске војске у Отаџбини (даље: ЈВуО).

¹¹ Просечна старосна доб ових људи била је 39 година (у Петровцима 30,5, у Купинову 44, у Бољевцима 37,6, у Карловчићу 44). Након ликвидације за њима је остало укупно 43 сирочади.

¹² Окружни народноослободилачки одбор за источни Срем, након формирања 1943, доноси Упутство бр. 36/43: „за формирање обавештајне службе зарад борбе против дражиноваца и пете колоне”. Податак упућује на претпоставку да је покрет Драже Михаиловића у Срему постојао пре, или је настао када и ОНОО. Упор.: ИАБ-34-НОС, кут. 8, док. ОНОО, бр. 121/44 од 12. II 1944.

¹³ Осим грађе похрањене у ИАБ, пресуде завичајцима југоисточног Срема, због сарадње или учешћа у четничкој организацији „Дража Михаиловић”, у много већем броју су похрањене у Архиву Војводине, фонд 183.

рије Краљевине Југославије, на коме је доминацију прогласила Независна Држава Хрватска, која је тада била међународно призната.

Познато је да се послератна историографија, као и поратно законодавство, позива на одлуке које су донете на заседањима АВНОЈ-а. Пошто је дискутабилно да ли су Сремци на тим заседањима имали свог изабраног представника,¹⁴ под знаком питања су и све одлуке које су донете на авнојевским темељима „у име народа“, односно у име и за рачун свих завичајаца Срема. Отуда, спорно је и питање легитимитета одлука Врховне команде НОВ о формирању Војног суда, па тако и пресуде које је овај суд изрицао и спроводио у југоисточном Срему.

Из пресуда се јасно ишчитава да су људи осуђени на казне смрти зато што су били организовани у „четничке одборе“, где су „плаћали чланарину“, те давали прилог у новцу и натури,¹⁵ а на терет им се ставља ширење „четничке пропаганде“ и дистрибуција летака „Глас Београда“ и „Равна Гора“.¹⁶ Уз то, оптужени су и за дела „издаје, шпијунаже.“ Све оптужбе изнете су конспиративно, а пресуде су донете на основу признања оптужених.

Пресуде Војног суда из 1944. године сведоче да је организација која је подржавала ЈВуО у Срему постојала. Иако нема јасних доказа о томе да је ЈВуО у Срему присутна у смислу стално стациониране војне формације, мрежа активиста за које се из пресуда сазнаје, а који су радили организовано у Петровцима, Купинову, Бољевцима, Карловчићу и у Михаљевцима, свакако оспорава тврдњу из послератне литературе која инсистира на томе да је Срем био „искључиво партизански“.

Бројни хроничари¹⁷ Другог светског рата у времену СФРЈ углавном су износили тезу да су сви припадници НОВ-а били присталице КПЈ. Осим живог сећања на догађаје из Другог светског рата, предложена грађа употпуњује став да Срби Сремци јесу били антифашисти, али да нису сви били присталице комунистичке идеје. Овој тврдњи

¹⁴ Ако је заседању присуствовало лице из Срема, конспиративно делегирано, оно је могло бити само делегат оне групе људи која га је упутила, а не демократски изабрани представник народа.

¹⁵ У селима Срема сакупљана је помоћ у новцу и роби за ЈВуО. Више видети: Снежана Алексић, Југоисточни Срем средином XX века у документима Историјског архива Београда – Добровољно силом натерано, ИК (Нови Сад : Прометеј, Архив Војводине, 2020).

¹⁶ Сасвим је сигурно да је лист „Равна Гора“ дистрибуиран на простору југоисточног Срема. Податак не треба да чуди, ако се зна да је шеф прес-бироа Драже Михаиловића био Гаврило М. Великић, родом из Крњешеваца. Више видети: Снежана Алексић, Крњешевци, село у Срему (Нови Сад : ИК Прометеј, 2022). Извесно је да је Великић, са својим рођачким и пријатељским везама у Срему, имао добру основу за дистрибуцију „четничког“ материјала.

¹⁷ Жарко Атанацковић, Срета Савић, Раденко – Ђуро Ливада, Новак Петровић – Маре.

иде у прилог податак да је Карловчић, током већег дела рата, био „слободна територија”,¹⁸ али не слободна територија искључиво комуниста, већ свих антифашиста, међу којима је било и присталица Драже Михаиловића, односно ЈВуО. Да политичке идеје КПЈ није подржавало целокупно становништво овог места, већ да је било и другог политичког мишљења, односно да је 1944. године у Карловчићу постојала четничка организација, потврђује пресуда Војног суда од 10.8.1944. године (Документ 4).

*

Документа су ради публикавања у овом раду нумерисана арапским бројевима од 1 до 4. Приређена су хронолошким редом према датумима доношења пресуда. На тексту су исправљене само очигледне штампарске (словне) грешке, рачунајући и презиме Михаиловић, које је у оригиналу погрешно написано Михајловић. Идеолошке поруке – пароле КПЈ, које се налазе на крају пресуда, у оригиналу су писане великим словима, те су, идентично извору, написане и у овом раду. Додатна појашњења налазе се у напоменама.

*

Документ: 1.
ИАБ – 34 – НОС Земун, кут. 8

ПРЕСУДА

Војни суд састављен у смислу наредбе Врховног штаба од 7. II 44, у кривичном предмету против Ж.С, Ј.Б, и С.М, сви из Петроваца, након одржаног усменог главног претреса дана 31-V-44, донео је ову

ПРЕСУДУ:

I Окривљени Живко Сурдучки из Петроваца,¹⁹ ратар, ?7²⁰ година, ожењен, отац 3 деце, неосуђиван.

II Окривљени Бранко Јекић из Петроваца, ратар, стар 32 године, ожењен, отац 3 деце, неосуђиван.

III Окривљени Стеван Матин из Петроваца, ратар, стар 29 година, ожењен, отац 1 детета, неосуђиван.

Криви су:

I 1. Окривљени Живко Сурдучки што је 22-V-44. по налогу претпостављених четничких бандита /имена се чувају у тајности у интересу истраге/ организовао издајнички четнички одбор у селу Петровцима, био његов функционер и духовни вођ.

¹⁸ Више видети: Жарко Атанацковић, Земун и околина у рату и револуцији (Београд: Нолит, 1962).

¹⁹ Срез Рума.

²⁰ Први број у години живота у оригиналу је нечитак.

2. Што је као организатор имао задатак да окупи нове чланове и што је врбовао многе мештане у циљу организовања у четничку организацију, али су исти као одани искрени родољуби то одбили.

3. Што је пред тим родољубима иступао против Н.О. покрета, да друг Тито није више Маршал, већ да је то сада изрод нашег народа Дража Михаиловић, да ће четничке банде у сарадњи са злочиначким немачким окупатором „очистити” Срем од партизана и да ће потом четници примити власт у Срему. Да савезници бацају оружје како партизанима тако и четницима и да ће све наше руководиоце побити.

II 1. Окривљени Бранко Јекић што је био организовани члан издајничког четничког одбора у селу Петровцима.

2. Што је пред више мештана села Петроваца харангирао²¹ народноослободилачку борбу.

III 1. Окривљени Стеван Матин што је био организовани члан издајничког четничког одбора у селу Петровцима.

2. Што је пред више мештана села Петроваца харангирао народноослободилачку борбу.

Тим својим поступцима сви окривљени су учинили кривична дела издаје према народима Југославије и харангертва, чиме су се грубо огрешили о циљеве НОБ И НОВ.

Услед тога сви окривљени се кажњавају казном смрти која се има стрељањем извршити.

Имовина окривљеног Живка Сурдучког препушта се његовој невиној породици на слободно располагање, јер је иста сиромашног стања.

Имовина окривљеног Бранка Јекића заплењује се у висини 1/5 % од целокупне непокретне и покретне имовине.

Имовина окривљеног Стевана Матина заплењује се у висини од 1/3 % од његове целокупне непокретне и покретне имовине, све у корист НОВ-а.

Разлози

Окривљени Живко Сурдучки у целости признаје своја дела а исто тако и дела која су починили окривљени Б. и С. Осим тога њихове кривице доказане су и преслушањем сведока чија се имена не објављују из конспиративних разлога.

Окривљени Бранко Јекић и Стеван Матин једино признају да им је приступио окривљени Живко у циљу организовања у издајнички четнички одбор, али они ово нису пријавили партизанским властима иако су знали да је Живко организатор и духовни вођ, а разлог је био

²¹ Харангирати – подговарати, хушкати.

наводно страх од освете четника. Признају да су знали какав је непријатељ нашег народа издајнички покрет Драже Михаиловића.

Наш народ већ 3 године води свети ослободилачки рат незапамћен у историји признат од свих поштених и родољубивих демократских народа целог света.

Бивши југословенски режими 20 година угњетавали су радне народе Југославије и живели од њиховог зноја. Сада када су ови исти народи са оружјем у руци успели да створе тековине на којима се већ изграђују темељи нове слободне и федеративне демократске Југославије, неки мрачни типови и сарадници злочиначких окупатора, покушавају да својом издајничком работом наставе и поново зајаше на леђа наших народа не би ли поново наставили са корупцијом и зеленашењем. Како је овај светски империјалистички рат ушао у фазу трабантизма и налази се у смртном ропцу, ови издајници под фирмом „слободних ослободилаца“ покушавају да унесу пометњу у наше редове, са циљем да раздвоје нашу позадину од јуначке НОВ. Наш народ са његовом НОВ неће дозволити да му овакве банде руше темеље његове будуће куће и у заједници уништаваће коров који је изникао као чир на здравом телу као да никада није ни постојао. У здравом телу, здрав дух. У тој новој кући неће више уживати мрачњаци²², коцкари, зеленаши и лопови, као што су ова 3 осуђена бандита.

СМРТ КРВАВОМ ОКУПАТОРУ И ЊЕГОВИМ ПЕРЈАШИМА – ЖИВЕЛА ЈУНАЧКА ПОЗАДИНА И ЊЕНО ЧЕДО НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА ВОЈСКА – ЖИВЕЛА ДЕМОКРАТСКА И ФЕДЕРАТИВНА ЈУГОСЛАВИЈА – ЖИВЕЛА ОСЛОБОДИЛАЧКА ЦРВЕНА АРМИЈА – ЖИВЕО НАШ ВОЂ МАРШАЛ ТИТО – ОРГАНИЗАТОР ПОБЕДЕ НАД ФАШИЗМОМ СТАЉИН – ЖИВЕЛИ НАШИ САВЕЗНИЦИ С.С.С.Р, ЕНГЛЕСКА И АМЕРИКА.

*

Документ: 2.²³
ИАБ – 34 – НОС Земун, кут. 8

ПРЕСУДА

Војни суд састављен у смислу наредбе Врховног штаба од 7.II 44, у кривичном предмету против Милутиновић Пере /Мозера/, Ћирић Вукашина, Милутиновић Николе, Џоје Тривуна, Турак Ђорђа, Турак

²² Пренето верно оригиналу.

²³ У овој пресуди, под редним бројем VII, на смртну казну је осуђена особа Х.М женског пола, из Купинова, оптужена за „сарадњу“ (полне односе) са усташама. Како се рад односи само на осуђене због сарадње са четничком организацијом „Дража Михаиловић“, део оптужнице и пресуде који се односи на Х.М. је изостављен.

Ђорђа, Славнић Крсте и Хавран Маре сви из Купинова, након одржаног главног претреса дана 29. VI. 1944 год. донео је следећу:

ПРЕСУДУ

I Окр. Милутиновић Петар /Мозер/, ратар из Купинова, ст. 48 год, ожењен, отац 1 детета, вере православне, Србин, поседује кућу и 100 јутара земље, неосуђиван.

II Окр. Ђирић Вукашин, трговац из Купинова ст. 43 год. ожењен, без деце, вере православне, Србин, поседује кућу са трговачком радњом и 2 јутра земље, неосуђиван.

III Окр. Милутиновић Никола, трговац из Купинова ст. 40 год. вере православне, Србин, ожењен, без деце, поседује кућу са трговачком радњом /шпечерај/ и 7 јутара земље, неосуђиван.

IV Окр. Џоје Тривун, родом из Обрежи /живи у Купинову/ ст. 27 год. вере православне, Србин, ожењен, без деце, поседује 3 јутра земље, неосуђиван.

V Окр. Турак Ђорђе, опанчар из Купинова, ст. 57 год. вере православне, Србин, ожењен, отац 11 деце, поседује кућу и 17 јутара земље и вршаћу машину, неосуђиван.

VI Окр. Славнић Крста, ратар из Купинова, ст. 49 год. ожењен, отац 3 деце, вере православне, Србин, поседује кућу и 15 јутара земље, неосуђиван.

Криви су:

I Окр. Милутиновић Петар /Мозер/

1. Што је као главни организатор и одборник издајничке четничке организације у Купинову која је одржала тесну везу са издајницима четницима Драже Михаиловића у Србији преко курира чије се име из конспиративних разлога овде не биљежи, и фашистичким бандитима у Руми и осталим местима преко курира чије се име овде из конспиративних разлога не бележи, учествовао на састанцима ове издајничке четничке организације на којима су читани разни летци донети из Србије и у којима се је пропагирало против Народноослободилачког покрета и НОБ на којима су најзад донешене одлуке које су спровођене и у дело против Народноослободилачког покрета а и НОБ.

2. Што је као главни организатор и одборник издајничке четничке организације Драже Михаиловића у Купинову увукао у ову организацију 6 /шест/ мештана села Купинова чија се имена из конспиративних разлога не бележе.

3. Што је дозволио да се у његовој кући и подруму у Купинову одржавају састанци поменуте издајничке четничке организације у месту.

4. Што је прикупљао податке о раду одговорних другова у селу, бројном стању и кретању партизана, те преко горе поменутих курира извештавао даље фашистичке бандите.

5. Што је за издајничку четничку организацију у месту плаћао стално месечну чланарину и прилог у новцу и тиме и материјално помагао ову издајничку четничку организацију, која је као и све остале четничке издајничке организације помагала крвавог окупатора нашег народа у његовој зликовачкој тежњи за поробљавањем и уништавањем нашег народа.

6. Што је и поред тога, што му је од стране НОО-а у Купинову забрањен одлазак без пропусница из села, ипак одлазио у Обреж и тамо се састајао са фашистичким бандитима, тако исто и у Руму где се састајао са познатим зликовцем, паликућом и убицом нашег народа Бауером,²⁴ те овим отворено показивао да је окорели непријатељ нашег народно ослободилачког покрета и наше народноослободилачке борбе, а сарадник највећег непријатеља нашег народа немачког фашизма.

II Окр.Тирић Вукашин

1. Што је као одборник издајничке четничке организације Драже Михаиловића у Купинову учествовао на свим састанцима ове издајничке четничке организације, на којима је заједно са осталим учесницима доносио одлуке о раду против Народноослободилачког покрета и исте одлуке спроводио у дела.

2. Што је заједно са осталим члановима ове издајничке четничке организације организовао у јесен 1943. год. прелаз и дочек четника²⁵ издајника Драже Михаиловића, који су тада прешли преко Саве из Србије на Купинову. У моменту када су ови народни издајници у Срем прелазили у Купинову у његовој кући налазио се један издајник-четник из Обреновца који је био поручник бивше југословенске војске /чије се име овде из конспиративних разлога не бележи/.

3. Што је као одборник поменуте четничке организације у месту пратио рад одговорних другова у месту, бројно стање и кретање партизана и о томе извештавао I окр. издајника Мозера, који је даље извештавао, односно, преносио преко везе извештај за Србији.

²⁴ Антон Бауер, фолксдојчер из Руме, предратни жандарм, ратни злочинац. Више видети: Јован Бабић (предговор), Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944. – Срем. књ. 2, св. 1 (Нови Сад, ИК Прометеј, Архив Војводине, 2020).

²⁵ О доласку ЈВуО у Купиново видети: „Извештај команданта Срема од 12. октобра 1943. Врховној команди ЈВуО о борбама против I Сремског НОП одреда код Купинова“, који је објављен као документ бр. 13 у: Trgo Fabjan (odg. urednik), Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knj. 3 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1983), 35-46.

4. Што је материјално помагао ову издајничку четничку организацију као и четнике издајнике у Србији, шаљући им преко курира дуван, цигарете, новац и др.

III Окр. Милутиновић Никола

1. Што је као члан издајничке четничке организације у месту давао добровољне преиллоге у новцу и плаћао месечну чланарину и тиме материјално помагао ову издајничку четничку организацију, која тесно сарађује са крвавим окупатором нашег народа издајницима – четницима Драже Михаиловића у Србији.

2. Што је као организовани члан ове издајничке четничке организације, а по налогу исте прилазио људима, позивао их у ову организацију и харангирао против народно ослободилачког покрета и народно – ослободилачке борбе.

IV Окр. Џоје Тривун

1. Што је био главни одржавач везе, односно курир између издајничке четничке организације у Обрежи и издајничке четничке организације у Купинову и као такав преносио дописе и разни пропагандни материјал од окр.издајника М., а који је овај доносио из Србије.

2. Што је као чиновник фабрике Икарус у Земуну прелазио у Београд и састајао се са организованим четником Драже Михаиловића једним жандармеријским наредником из Београда /чије се име из конспиративних разлога не бележи/ и по директивама овога издао фашистима 32 друга у фабрици Икарус који су били организовани у народно ослободилачком покрету, а за коју издају је примио по 5000 куна за једно лице.

3. Што је као организовани четник прилазио људима и харангирао против народноослободилачког покрета, а хвалио и величао издајника Дражу Михаиловића, говорећи како ће он створити Југославију онакву каква је и била и да је у бившој Југославији било добро, све у намери да заведе народ који је позвао и иде правим путем ка својој слободи, организован у свом народно ослободилачком покрету.

V Окр. Турак Ђорђе

1. Што је као организовани члан издајничке четничке организације у месту давао добровољни прилог у новцу и плаћао месечну чланарину за исту и тиме материјално помагао ову издајничку четничку

организацију, која тесно сарађује са крвавим окупатором нашег народа и издајницима четницима Драже Михаиловића у Србији.

2. Што је као организовани члан ове издајничке четничке организације присуствовао на састанцима конференцијама исте на којима су донешена решења и одлуке, да се на све могуће начине ради и ровари против Народно ослободилачке власти у месту и народно ослободилачког покрета уопште. Тако је он имао специјално за задатак да у селу харангира против одговорних другова, што је он и учинио, ружећи их и омаловажавајући их пред народом.

3. Што је као организовани четник имао нарочито тесне односе са главним организатором ове четничке издајничке организације I окр. издајником Мозером.

VI Окр. Славнић Крста

1. Што је као организовани члан издајничке четничке организације у месту давао добровољне прилоге у новцу и плаћао месечну чланарину за исту, и тиме материјално помагао ову издајничку четничку организацију, која тесно сарађује са крвавим окупатором нашег народа и издајницима четницима Драже Михаиловића у Србији.

2. Што је као организовани члан издајничке четничке организације у месту присуствовао разним сатанцима, а на којима су донешене одлуке о успостављању веза са фашистичким бандитима у околици и издајницима у Србији, затим одлуке о роварењу против Народно ослободилачких власти у месту, народно ослободилачког покрета и народно ослободилачке борбе, и најзад читани разни летци.

3. Што је по задатку који је добио од ове издајничке четничке организације, отворено харангирао против народноослободилачких власти у месту и најбаналнијим речима се изражавао против народно ослободилачких власти, односно одговорних другова у месту.

Разлози

Окривљени су признали да су починили горе наведена дела, па их је суд на основу признања и на основу других проверених података прогласио кривим, а за горе наведене злочине, казнио смртном казном, која се према величини и тежини ових злочина против нашег народа, указује примереном.

СМРТ ФАШИЗМУ СЛОБОДА НАРОДУ!

*

Документ: 3.
ИАБ – 34 – НОС Земун, кут. 8

ПРЕСУДА

Војни суд састављен у смислу наредбе Врховног штаба од 7. II. 44, у кривичном предмету против окривљених Станковић Бранка /Звонара/, Вукотић Јове, Воркапић Јоце, Ванка Владимира и Мрконић Стевана сви из Бољеваца, након одржаног главног претреса 30. VII. 1944 донео је следећу:

ПРЕСУДУ

I Окр. Станковић Бранко /Звонар/, земљорадник, стар 35 год. родом из Бољеваца вере православне, Србин, ожењен, отац 2 деце, власник куће и 20 јут. земље, неосуђиван.

II Окр. Вукотић Јова из Бољеваца, земљорадник, стар 36 г. вере православне, Србин, ожењен, отац 4 деце, поседује кућу и 18 јут. земље, неосуђиван.

III Окр. Воркапић Јоца из Бољеваца, земљорадник, ст. 34 г. вере православне, Србин, ожењен, отац 1 детета, без иметка, неосуђиван.

IV Окр. Ванка Владимир из Бољеваца /родом из Прогара/ бивши југословенски подбележник, вере православне, Србин, ожењен, отац 2 деце, ст. 42 г. Поседује кући и 3 јут. Земље, неосуђиван.

V Окр. Мрконић Стеван из Бољеваца, земљорадник, ст. 41 год. вере православне, Србин, ожењен, отац 4 деце, поседује кућу и 4 јут. земље, неосуђиван.

КРИВИ СУ

I Окр. Станковић Бранко /Звонар/

1. Што је према упутству познатог народног издајника Бранка Брзака из Михаљеваца у јесен 1943. г. организовао издајнички четнички покрет Драже Михаиловића у Бољевцима и сам примио се дужности секретара издајничке четничке организације.

2. Што је као главни организатор и секретар издајничке четничке организације Драже Михаиловића у Бољевцима одржавао тесну везу са поменутих издајником Бранком Брзаком, који живи у Београду и један је од виших функционера издајничког четничког покрета. Тако је од истог поред директива за рад своје четничке организације примао од поменутог изрода нашег народа и разне издајничке четничке летке и то: „Глас Београда“, „Равна Гора“ и др. и овај издајнички пропагандни материјал на потајним састанцима са осталим саучесницима и народним изродима читао и ширио даље у масама.

3. Што је као секретар издајничке четничке организације, као и остали одборници пратио кретање партизана у месту као и рад одговорних другова и слао о томе извештаје поменутом издајнику четнику Бранку Брзаку у Земун, односно у Београд, који је у тесној вези са крвавим окупатором нашега народа, те је овај ове извештаје предавао фашистима.

4. Што је са осталим саучесницима и члановима ове издајничке четничке организације у Бољевцима донео одлуку, на потајним састанцима ове издајничке четничке организације да се дочекују и разоружавају оружани другови, како би они на тај начин дошли до оружја и у датом моменту с тим оружјем преузели власт у селу, убијајући партизана и одговорне другове у месту.

5. Што је давао прилог у новцу и тиме материјално помагао оне који раме уз раме са крвавим окупатором нашег народа иду против свог сопственог народа.

II Окр. Вукотић Јова

1. Што је као претседник издајничке четничке организације Драже Михаиловића у Бољевцима, учествовао на свим потајним састанцима одбора ове издајничке четничке организације и доносио одлуке са осталим саучесницима о раду против народноослободилачког покрета у месту и народно ослободилачке борбе уопште. Тако је нарочито упућивао остале одборнике да свим силама настоје придобити људе и то што више за издајнички четнички покрет и увлачити их у издајничку четничку организацију у месту. Сам је увукао у ову издајничку организацију двојицу мештана из Бољеваца, као и једну особу из Бежаније.

2. Што је као претседник четничке организације у Бољевцима одлазио у Земун где се састајао са изродом четником Бранком Брзаком, који је давао потребне директиве за даљи рад – и у Бежанију код једне особе са којом је организовао у Бежанији издајнички четнички покрет Драже Михаиловића, највећег издајника и изрода нашег народа.

3. Што је давао прилоге у новцу за ову издајничку четничку ствар и тиме и материјално помагао ове који сарађују са крвавим окупатором нашег народа и боре се против свог сопственог народа.

4. Што је заједно са I окривљеним Станковић Бранком припремао се извршити атентан на једну другарицу и једног друга обоје из места, пошто су ове сматрали за најодговорније у месту.

III Окр. Воркапић Јова

1. Што је ушао у издајничку четничку организацију Драже Михаиловић у Бољевцима, примивши се дужности благајника ове издајничке четничке организације, учествовао у потајним састанцима одбора и са осталим доносио одлуке о раду против народноослободилачког покрета и народно ослободилачке борбе уопште.

2. Што је као благајник ове издајничке четничке организације, а која је преко поменутог издајника четника Бранка Брзака тесно сарађивала са крвавим окупатором нашег народа, примао сакупљени прилог у новцу и исти слао поменутом четнику у Бежанију, а овај даље издајничкој четничкој организацији у Земун односно у Београд.

3. Што је и сам давао добровољни прилог у новцу и тиме материјално помагао оне, који сарађују са крвавим окупатором нашег народа и боре се против свог сопственог народа.

IV Окр. Ванка Владимир

1. Што је као заменик секретара ове издајничке четничке организације Драже Михаиловића учествовао на свим потајним састанцима исте на којима је са осталим саучесницима – издајницима доносио одлуке о раду против народно ослободилачког покрета и народно ослободилачке борбе уопште. Тако је као најученији примио се специјалног задатка да у масама пропагира за овај издајнички четнички покрет, а харангира против народноослободилачког покрета и народноослободилачке борбе.

2. Што је приликом прелаза четника – издајника из Србије половином месеца јула о.г. отишао намерно у тзв. „Зидине“ и тамо се састао са неким издајником званим „Батом“.

3. Што је по налогу издајничке четничке организације у месту, пратио рад одговорних другова у месту, бројно стање и кретање партизана у месту, и о томе извештавао председника ове издајничке четничке организације Јову Вукотића а овај даље преко везе извештавао срески четнички одбор, који је тесно везан са крвавим окупатором нашег народа.

4. Што је давао прилог у новцу и тиме материјално помагао оне који заједно са крвавим окупатором нашег народа боре се против свог сопственог народа.

V Окр. Мрконић Стеван

1. Што је као члан издајничке четничке организације учествовао на потајним састанцима исте, доносио одлуке са осталим саучесницима о раду против народноослободилачког покрета у месту и народноослободилачке борбе уопште. Тако је примио се задатка да харангира по селу против народно ослободилачког покрета, пратио рад одго-

ворних другова у селу, бројно стање и кретање пратизана и о томе као и остали чланови ове издајничке четничке организације извештавао II Окр. Вукотић Јову који је даље ове извештаје слао фашистима.

2. Што је као организовани четник дозволио да се у његовој кући у месецу фебруару о.г. одржи састанак одбора издајничке четничке организације у месту.

3. Што је давао прилог у новцу и тиме материјално помагао оне који раме уз раме са крвавим окупатором иду против свога сопственог народа.

Овим својим поступцима окривљени су починили злочине: издаје, шпијунаже и харангерства против нашег народа, и тиме се грубо огрешили о народно ослободилачку борбу и њене циљеве, те их је суд за ова огавна дела која су починили против свог сопственог народа, прогласио кривим и казнио смртном казном, која се има извршити стрељањем.

РАЗЛОЗИ:

Сви окривљени су у целости признали да су починили горе наведена дела, док су за Вукотић Јову кривице доказане изјавом осталих окривљених и основу других проверених података, те их је суд прогласио кривим за дела: издаје, шпијунаже и харангерства и казнио смртном казном, која потпуно одговара величини и тежини почињених дела.

СМРТ ФАШИЗМУ + СЛОБОДА НАРОДУ!

Документ: 4.
ИАБ – 34 – НОС Земун, кут. 8

ПРЕСУДА

Војни суд састављен у смислу наредбе Врховног штаба од 7.II 44, у кривичном предмету против окривљених Петошевић Жике, Гарашанин Пере, Рајновић Николе и Јефтић Срете из Карловчића, након одржаног главног претреса дана 10. 8. 1944 донео је следећу:

ПРЕСУДУ

I Окр. Петошевић Жика из Карловчића, земљорадник, ст. 45. год. вере православне, Србин, ожењен, отац 2 деце, поседује кућу и 20 јут. земље, неосуђиван.

II Окр. Гарашанин Пера из Карловчића, земљорадник, ст. 45. г. вере православне, Србин, ожењен, отац 3 деце, поседује кућу и 10. јут. земље, неосуђиван.

III Окр. Рајновић Никола, родом из Мокра Поља, срез Книн /сада живи у Карловчићу/ ст. 49 г. трговац, вере православне, Србин, ожењен, отац 3 деце, поседује кућу и 1 јутро земље.

IV Окр. Јефтић Срете из Карловчића, земљорадник, ст. 37 год. вере православне, Србин, ожењен, без деце, поседује кућу и 12 јут. земље, неосуђиван.

Криви су:

I Окр. Петошевић Жика

1. Што је као секретар издајничке четничке организације Драже Михаиловића у Карловчићу, заједно са осталим саучесницима учествовао на потајним састанцима ове издајничке организације и доносио одлуке о раду против народноослободилачког покрета и народно ослободилачке борбе уопште.

2. Што је као секретар ове издајничке четничке организације, која одржава тесне веза са бившим претседником Воркапић Миланом, који је побегао фашистима у Земун и тамо с њима тесно сарађује, а по задатку који је добио као и остали чланови одбора, прикупљао податке о раду одговорних другова у месту, бројном стању и кретању партизана у месту и о томе преко везе извештавао фашисте и крвавог окупатора нашег народа који је према тим подацима, упадао у место и ту убијао, пљачкао и палио куће оних мештана, за које је преко ове издајничке клике сазнавао.

3. Што је као секретар ове издајничке организације Драже Михаиловића у Карловчићу, спремао се као и остали изроди и издајници, дочекати четничке издајнике Драже Михаиловића из Србије и у том моменту са оружјем у руци које су требали добити од четника издајника и народног издајника мајора Чеде Деврње²⁶ напасти и поубијати одговорне другове у селу, тиме уништити народноослободилачки покрет у месту и преузети власт.

4. Што је као секретар ове издајничке четничке организације, а по задатку који је добио од исте одржавао везу са издајничком четничком организацијом у Михаљевцима и то преко познатог издајника и организованог члана ове организације Лазе Ранисављевића који је недавно за издају и прљава дела против свог сопственог народа искусио заслужену казну.

²⁶ Према Ж. Михаиловићу, завичајцу Купинова и сведоку ратних догађаја, мајор Ч. Деврња је био родом из Карловчића. Живојин Михајловић, Хроника Купинова (необјављен рукопис, примерак у ПДФ-у у поседу аутора). Чедомир Деврња од оца Петра и мајке Љубице (рођ. Максимовић), рођен 25.9.1903. у Карловчићу. У 1934. год. занимање: инж. наредник водник III кл (у рату мајор). Ожењен – ИАБ – Управа града Београда, Картотека житеља, претрага: Чедомир Деврња.

5. Што је скупљао прилог и давао прилог у новцу, и материјално помагао оне који како је то познато целом свету, раме уз раме иду с крвавим окупатором нашега народа против свог сопственог народа.

II окр. Гарашанин Петар

1. Што је као благајник издајничке четничке организације Драже Михаиловића у Карловчићу, а која је организација како је горе поменуто, сарађивала са фашистима у Земуну преко свога бившег претседника издајника Милана Воркапића и одржавала везе са изродом и издајником мајором Чедом Деврњом у Србији, учествовао на свим састанцима ове организације и сложио се са осталим издајницима са одлукама о раду против народно ослободилачког покрета у месту и народно ослободилачке борбе уопште.

2. Што је као благајник ове издајничке четничке организације, а по задатку који је добио од исте пратио рад одговорних другова у месту, бројно стање и кретање партизана у месту, и о овоме извештавао претседника ове издајничке четничке организације, који је ове извештаје слао даље фашистичким зликовцима у Земун.

3. Што је као благајник ове издајничке четничке организације у месту, примао сакупљени прилог у новцу и сам давао овај прилог и даље предавао претседнику ове издајничке четничке организације, а овај даље слао овај прилог у Земун.

4. Што је заједно са осталим члановима ове издајничке четничке организације спремао се дочекати издајнике четнике Драже Михаиловића из Србије, и у моменту њиховог доласка са оружјем које су требали добити од поменутог издајника четника Чеди Деврње из Србије, поубијати најодговорније другове у селу, тиме уништити народно ослободилачки покрет у месту и преузети власт.

III окр. Рајовић Никола

1. Што је као члан одбора издајничке четничке организације Драже Михаиловића у Карловчићу, учествовао на свим потајним састанцима ове издајничке четничке организације и са осталим изродима и издајницима доносио одлуке и договарао се како да се ради и шта да се предузме да би се што више нашкодило или коначно уништио народно ослободилачки покрет у месту, и тиме ослабила народно ослободилачка борба уопште.

2. Што је као члан ове издајничке четничке организације, а као и отали чланови, по задатку који је добио од исте, мотрио рад партизана у месту и о томе извештавао претседника, а овај ове извештаје даље слао у Земун, поменутом изроду и издајнику Воркапић Милану и Цвеји, који пак тамо тесно сарађује са крвавим окупатором нашег народа, у чије су упориште побегли, бојећи се одговорности пред народним судом за своја злодела почињења против свог сопственог народа.

3. Што је као члан одбора ове издајничке четничке организације у месту уживао нарочито поверење ове издајничке четничке организације. Тако му је иста поверила нарочити задатак да одржава одвојено састанке са неколицином чланова ове четничке организације, извештавао их о раду и о одлукама одбора и издавао им директиве и упутства за рад против народно ослободилачког покрета и народно ослободилачке борбе.

4. Што је давао прилог у новцу за ову издајничку четничку организацију у месту и тиме и материјално помагао ове који сарађују са крвавим окупатором нашег народа и иду проти свог сопственог народа.

IV окр. Јефтић Срета

1. Што је као организовани члан издајничке четничке организације Драже Михаиловића у Карловчићу учествовао на састанцима исте и са осталим сагласно се и доносио одлуке о раду против народноослободилачког покрета у месту и народно ослободилачке борбе уопште.

2. Што је као организовани члан ове издајничке четничке организације избегавао позив у народноослободилачку војску, јер му је тако било наређено од стране одбора ове издајничке четничке организације у месту.

3. Што је као члан ове издајничке четничке организације одржавао везу између исте и издајничке четничке организације у Михаљевцима. Тако је, по задатку који је добио од ове издајничке четничке организације одлазио са писмима у Михаљевце код познатог издајника Жике Бежановића, док је овај још био жив, а овај је преко њега слао писам четничкој организацији у Карловчић.

4. Што је за ову издајничку четничку организацију у месту давао добровољни прилог у новцу, и тиме и материјално помагао народне изроде четнике који у сарадњи са крвавим окупатором нашег народа боре се против свог сопственог народа.

Овим својим поступцима окривљени су причинили дела: издаје, шпијунаже материјалног помагања издајника – четника, а тиме и крвавог окупатора нашег народа, чиме су се грубо огрешили о народно ослободилачку борбу и њене циљеве, те их је суд за ова огавна дела почињена против свог сопственог народа, огласио кривим и казнио смртном казном, која се има извршити стрељањем.

РАЗЛОЗИ

Окривљени су у целости признали да су починили горе наведене злочине против свог сопственог народа те их је суд на основу признања и на основу других проверених података огласио кривим и казнио смртном казном, која се казна с обзиром на величину и тежину почињених дела указује примереном.

СМРТ ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ!

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ БЕОГРАДА (ИАБ), фонд: НАРОДНИ ОДБОР СРЕЗА ЗЕМУНСКОГ, ЗЕМУН (НОС Земун), кутија 8, документа: Пресуда од 31.5.1944; Пресуда од 29.6.1944; Пресуда од 30.7.1944; Пресуда од 10.8.1944.

Приватна збирка Петра Одобашића: Михајловић Живојин, Хроника Купинова, необјављен рукопис, примерак у ПДФ-у у поседу аутора.

Објављени извори

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ БЕОГРАДА (ИАБ), фонд: НАРОДНИ ОДБОР СРЕЗА ЗЕМУНСКОГ, ЗЕМУН (НОС Земун), кутија 8, Упутство 36/43 ОНОО, бр. 121/44 од 12.II 1944.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ БЕОГРАДА (ИАБ), фонд: УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА, Картотека житеља, претрага: Чедомир Деврња.

Књиге

Алексић Снежана, *Југоисточни Срем средином XX века у документима Историјског архива Београда – Добровољно силом натерано*, Нови Сад: ИК Прометеј, Архив Војводине, 2020.

Алексић Снежана, *Крњешевци, село у Срему*, Нови Сад: ИК Прометеј, Нови Сад, 2022.

Алексић Снежана, *Историјски срез Земун (1941–1945) у архивској грађи и изворима*, Нови Сад: Архив Војводине, 2022.

Атанацковић Жако, *Земун и околина у рату и револуцији*, Београд: Нолит, 1962.

Атанацковић Жарко, *Срем у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*, Шимановци: Месна заједница, Месни одбор СУБНОР-а, 1968.

Атанацковић Жарко, *Војводина у борби 1941–1945*, Нови Сад: Форум, 1959.

Бабић Јован (предговор), *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944. – Срем*. књ. 2, св. 1, Нови Сад: ИК Прометеј, Архив Војводине, 2020.

Савић Срета, *Борбе у Срему : 1941–1944*, Нови Сад: СУБНОР СР Србије за Војводину, 1967.

Ливада Раденко – Ђуро, *Романтичне лозинке*, Београд: ОО ССРН Сурчин, 1962.

Петровић Новак – Маре, *Прогарци*, Земун: СО Земун, СУБНОР Земун, МЗ Прогар, 1987.

Trgo Fabjan (odg. urednik), *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knj. 3, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1983.

Snežana Aleksić, Phd, assistant
MB University in Belgrade
E-mail: snezanaaleksic3@gmail.com

THE JUDGMENTS PASSED BY THE MILITARY COURT NOV IN THE SOUTHEASTERN SREM IN 1944

(Summary)

The paper publishes archival material – verdicts of the Military Court of the People's Liberation Army, which operated in the area of southeastern Srem in 1944. The verdicts were handed down in criminal proceedings against eighteen Serbs, natives of Srem, who were accused of collaborating with the „Chetnik movement of Draža Mihailović“. The documents are stored in the Historical Archive of Belgrade. They have not been originally published until now, and therefore, their content brings new light to contemporary historiography, which dispels the prevailing opinion that eastern Srem was strongly partisan. At the same time, the content of the original archival material opens up a dilemma in the field of legal science: were the decisions of the Military Court justified and fair? The objective of the paper is to deepen knowledge from the history of the development of military justice, as well as knowledge regarding specific events during 1944 in the part of the occupied Kingdom of Yugoslavia – southeastern Srem.

KEY WORDS: Military Court, NOV, verdict, Chetnik, Draža Mihailović, YAF, Srem

УДК: 355.401(497.11)"1945"
COBISS.SR-ID 121042953
DOI број: 10.5937/vig2301133Z

Језик рада: Српски
Примљен: 09. 05. 2023.
Прихваћен: 30. 05. 2023.
Тип рада: Критичко издање научне грађе

Проф. др Александар Животић
Катедра за историју Југославије
Филозофски факултет у Београду
E-mail: aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

ПРЕДЛОГ МИРНОДОПСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈНЕ ОБАВЕШТАЈНЕ СЛУЖБЕ ИЗ АПРИЛА 1945. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У раду се представља и анализира елаборат који је, за потребе организације југословенске послератне војне обавештајне службе, израдио пуковник Фране Биочић. Објашњене су околности у којима је настала и деловала партизанска обавештајна служба током Другог светског рата и потреба да у новонасталим мирнодопским условима на њеној основи и ратним искуствима, уз совјетску помоћ, буде устројена нова војна обавештајна служба, која би одговарала реалним потребама социјалистичке Југославије. Публиковани елаборат садржи анализу кадровских и организационих могућности југословенске обавештајне службе на крају Другог светског рата и предлоге за мирнодопску организацију, развој кадрова, сарадњу са савезничким земљама и координацију рада са осталим војним и државним структурама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Други светски рат, генералштаб, војна обавештајна служба, Совјетски Савез, кадрови, школовање, агентурни рад, извиђање, војни аташе

Слом Краљевине Југославије и њене оружане силе, у априлу 1941. године, означио је и дисконтинуитет у развоју југословенске војне обавештајне службе. Революционарне промене које су

уследиле по завршетку рата, као последица победе партизанских снага у рату против фашизма и грађанском рату који је текао упоредо с њим на просторима југословенске државе, условиле су низ друштвених, социјалних и економских промена. У таквим околностима стварана је нова војска с новим идеолошким обележјима, традицијама и схватањима. Новонастале друштвене и политичке околности условиле су да војна обавештајна служба социјалистичке Југославије настане на темељима обавештајне службе партизанских снага у Другом светском рату. Првом значајнијом реорганизацијом војно-стручног дела Врховног штаба Народноослободилачке војске, крајем 1942. године установљен је Обавештајни одсек Врховног штаба који је у свом саставу имао две секције. Прва секција била је задужена за обавештајни рад на ослобођеној, а друга на неослобођеној територији. Уз мање измене, таква организација партизанске обавештајне службе је остала до средине 1944, када је, услед наглог јачања покрета и припрема за преношење главнине операција на тло Србије, а самим тим и сусрета са савезничком Црвеном армијом, Обавештајни одсек реорганизован. У његовом саставу биле су две секције, при чему је једна била задужена за прикупљање података о непријатељу, а друга за контрашпијунажу. Формирањем Генералштаба Југословенске армије, 1. марта 1945, у његовом саставу је образовано Обавештајно одељење коме је додељена функција потпуног руковођења војном обавештајном службом. Новоформирано Обавештајно одељење било је устројено превасходно на принципима и искуствима из дотадашњег функционисања партизанске обавештајне службе. У свом саставу је имало информативни, агентурни и извиђачки одсек. Последњих дана рата рад Обавештајног одељења је био тежишно усмерен на прикупљање, обраду и коришћење података о непријатељским снагама и њиховим намерама с тежиштем на њихове активности на самом фронту и у непосредном захвату ратних операција. Тако конципирано и устројено, Обавештајно одељење Генералштаба је функционисало све до темељне реорганизације Југословенске армије, 1947. године, када је по совјетском обрасцу прерасло у Другу управу Генералштаба.¹

Последњих дана Другог светског рата, у моментима кад су се завршне операције за ослобођење Југославије приближавале свом за-

¹ О настанку и развоју партизанске обавештајне службе током Другог светског рата и њеном прерастању у обавештајну службу Југословенске армије, видети опширније: Milovan Dželebdžić, *Obaveštajna služba u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945* (Београд: Војноисторијски институт, 1987); *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 13 (Vojnoobaveštajna služba)*, (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1990), 9-98; *Војнообавештајна служба у Србији* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2012, 58-64)

вршетку, а обриси будућег хладног рата и послератних савезништава постајали све јаснији, пред југословенским генералштабом се наметала потреба за моделовањем мирнодопске оружане силе. Важан сегмент у изградњи будућих оружаних снага представљало је и осмишљавање организације и метода рада војне обавештајне службе. До тадашња ратна искуства, махом заснована на наслеђу герилских војних операција које је партизански покрет водио током ослободилачког и грађанског рата, само су делимично могла бити искоришћена у процесу мирнодопске изградње војне обавештајне службе. Због тога је требало створити нов модел који је подразумевао ослањање на домаћа искуства, првенствено обавештајне службе Војске Краљевине Југославије у периоду који је непосредно претходио избијању Другог светског рата и искуства савезничких армија, посебно совјетске Црвене армије у ратном сукобу који се ближио крају.

Елаборат о организацији послератне војне обавештајне службе с тежиштем на организацију, делокруг рада и кадрове Обавештајног одељења Генералштаба Југословенске армије израдио је пуковник Фране Биочић² који је од формирања Генералштаба Југословенске

² Фране Биочић (Каштел Сућурац, Сињ, 23. март 1906). Завршио је 50. класу Ниже школе Војне академије (1922–1924) као 198. у рангу од 355 питомаца те класе који су унапређени у чин потпоручника. По завршетку школовања био је командир вода у 38. пешадијском пуку Зетске дивизијске области у Подгорици (1924–1929), вршилац дужности командира чете у 51. пешадијском пуку (1929–1933), слушаца Пешадијске официрске школе у Сарајеву и Калиновику (1933), поново вршилац дужности командира чете у 51. пешадијском пуку Потиске дивизијске области у Сомбору (1933–1935), командир 9. чете 7. пешадијског пука Потиске дивизијске области у истом гарнизону (1935–1937), вршилац дужности командира 3. митраљеске чете у истом пуку (1937–1940), на служби у Генералштабу Команде Друге армијске области у Сарајеву (1940), командант активираниог 3. батаљона Пешадијског пука Команде Шибеника (мај–децембар 1940), а затим, до почетка Априлског рата 1941, на дужности у Генералштабу Команде Друге армијске области у Сарајеву. У Априлском рату је био командант батаљона у 15. пешадијском пуку Босанске дивизије. У чин поручника је унапређен 1928, капетана друге класе 1934, капетана прве класе 1937. и мајора 1940. године. Током службе у Војсци Краљевине Југославије, 1932. је кажњен с два месеца удаљења од службе због „дисциплинског преступа тежег значаја” и одликован Златном медаљом за ревносну службу 1929, Медаљом за војничке врлине 1933. и 1936. године, као и Орденом југословенске круне петог реда 1940. године (ВА, Досијеи персоналних података официра Војске Краљевине Југославије, кутија 42, досије 1439, *Биочић Луке Фрањо*). По ослобођењу из немачког ратног заробљеништва ступио је у Домобранство Независне Државе Хрватске, 26. априла 1941, где је био командант привремене посаде у Зеници (1. мај – 10. август 1941), „главар Регистарског одјела Тузланског попунидбеног окружја (10. август – 23. септембар 1941), командант 1. бојне (батаљона) 1. пјешачке пуковније (25. септембар 1941 – 25. мај 1942) у Бјеловару и командант докнадне бојне (допунског батаљона) у оснивању 3. пјешачке пуковније (26. мај 1942 – мај 1943) у Карловцу. Током служба у домобранству посебно се истакао у борби с устаничким снагама на Трбуку 6. децембра 1941.

армије, 1. марта 1945. године, заступао начелника Обавештајног одељења, јер је дотадашњи начелник Обавештајног одељења Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије генерал-мајор Вјекослав Клишанић³ постављен на другу дужност. Пуковник

Везу с партизанским покретом је успоставио 1942, а у мају 1943. је измакавши хапшење пребегао у Народноослободилачку војску Југославије". (Хрватски државни архив, фонд 487 – Министарство оружаних снага НДХ, Матични лист Биочић Фрањо); Nikica Barić, *Ustroj Kopnene vojske Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 2003, 70-78). По преласку у партизанае био је већник Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Хрватске, наставник Официрске школе при Главном штабу Народноослободилачке војске и партизанских одреда Хрватске, штабни официр у команди Првог хрватског корпуса, начелник Оперативног штаба за Далмацију, начелник штаба 20. далматинске дивизије, командант Шибенског војног подручја, на служби у штабу 8. корпуса, члан Комисије ЗАВНОХ-а за утврђивање ратних злочина и заступник начелника Обавештајног одељења Генералштаба. По завршетку рата обављао је дужност војног аташеа у Пољској (1945–1946). Демобилисан је 1947. године. До пензионисања, 1956. године, био је руководиоца организације угоститељства и туризма у Хрватској (Josip Broz Tito, *Sabrana djela. Tom 17* (Beograd: Izdavački centar „Komunist“, 1984, 407)

³ Вјекослав Клишанић (Петрово село, Оточац, 4. април 1897 – Београд, 31. март 1980). Завршио је школу за резервне официре пешадије Аустроугарске армије у Ријеци 1916, 26. класу Више школе Војне академије (1924–1926), Пешадијску школу гађања у Сарајеву 1922, генералштабну припрему у Војсци Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1927–1930) и курс француског језика у Паризу 1936. године. У Првом светском рату био је командир митраљеског вода и чете у 16. пуку аустроугарске војске на фронтима у Галицији и Италији. У Војску Краљевине СХС примљен је септембра 1919. у чину потпоручника. У чин поручника је унапређен 1923, капетана друге класе 1927, капетана прве класе 1930, мајора 1933. и потпуковника 1937. године. Обављао је дужности командира пешадијског и митраљеског вода у Бјеловарском и 42. пешадијском пуку Осјечке дивизијске области (1918–1921), командира митраљеског вода у 47. пешадијском пуку (1921), командира митраљеског вода у 42. пешадијском пуку Осјечке дивизијске области (1921–1924), командира 5. пешадијске чете у 2. пешадијском пуку Дунавске дивизијске области у Београду, ађутанта 2. батаљона и пуковског иследника у истом пуку (1926–1927). Од фебруара 1930. до јула 1936. био је на служби у Обавештајном одељењу Главног Генералштаба и на дужности заступника шефа 1. одсека (1930–1935). Затим је био помоћник начелника штаба Дринске дивизијске области у Ваљеву (1936) и командант 2. батаљона у 5. пешадијском пуку Дринске дивизијске области у Ваљеву (1936–1937), начелник штаба Дринске дивизијске области (1937–1939), на служби у штабу Пете армијске области у Нишу (1939–1941) и шеф одсека у Материјалном одељењу Главног Генералштаба (март 1941). Био је и хонорарни професор тактике на Нишкој школи Војне академије (1930–1934). У Априлском рату, непосредно по активирању од 31. марта 1941. на служби је у штабу Треће групе армија у Алексинцу, а од 5. априла до капитулације Војске Краљевине Југославије на служби у штабу Треће армијске области у Скопљу (ВА, Досијеи персоналних података официра Војске Краљевине Југославије, кутија 734, досије 715, *Клишанић Јакова Вјекослав*). Након капитулације Војске Краљевине Југославије ослобођен је из немачког заробљеништва и ступио у хрватско домобранство, 30. априла 1941, где је обављао дужности начелника штаба Босанске дивизијске области у Сарајеву (2–20. маја 1941) и Јадранске дивизијске области (21. мај – 31. октобар 1941) и 6. пјешачке дивизије у Мостару (1. јануар 1942 – 11. сеп-

Биочић је био професионални официр који током службе у Војсци Краљевине Југославије није радио на пословима обавештајне природе, нити је имао највише војно образовање, за разлику од свог претходника генерала Клишанића. Обојица су после слома Војске Краљевине Југославије у Априлском рату ступили у новоформирано хрватско домобранство. Биочић, за кога су његови службени биографи тврдили да је од 1942. био у блиској вези с Комунистичком партијом Југославије, приступио је партизанском покрету маја 1943. године. На другој страни, Клишанић, који се у домобранству налазио на врло високој штабној дужности, ступио је у партизанске редове по заробљавању од стране партизана.

Елаборат пуковника Биочића носио је бремене идеолошког и геополитичког амбијента у коме је настао. Писан при крају рата, у условима апсолутног тријумфа партизанског покрета под вођством комуниста над окупационим, квислиншким и ривалским антифашистичким снагама у ослободилачком и грађанском рату, садржао је нескривену глорификацију партизанског ратног наслеђа, као и негацију вредности искустава предратне југословенске обавештајне службе, чија стручна вредност није само негирана, већ је проглашавана и апсолутно неупотребљивом услед отворених оптужби на рачун професионализма и патриотизма њених официра и сарадника. С друге стране, апсолутно у складу с политиком блиског ратног савезништва с Црвеном армијом и пројектованом послератном сарадњом фиксираном Уговором о пријатељству и сарадњи између

тембар 1942), начелника Оперативног одељења у штабу 1. домобранског збора у Сиску (12. септембар – 17. октобар 1942) и начелника штаба 1. домобранског збора (1. новембар 1942– 30. април 1943). У чин главностожерног пуковника Домобранства Независне Државе Хрватске унапређен је 1942. године. Након што су га партизани заробили прешао је у НОВЈ 29. маја 1943. године. Због преласка у партизанске редове, 27. јула 1944. је „избрисан из редова дјелатних чистника и тиме изгубио чин као и сва стечена права у оружаним снагама НДХ” (Хрватски државни архив, фонд 487 – Министарство оружаних снага НДХ, Матични лист Клишанић Вјекослав); Nikića Barić, *Ustroj Kopnene vojske Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 2003, 65,66,68). Од 11. јуна 1944. до 28. фебруара 1945. године био је на дужности начелника Обавештајног одељења Врховног штаба НОВЈ. До пензионисања, 1958. године, био је начелник одељења у Генералштабу, наставник војне географије и начелник катедре на Вишој Војној академији. У Аустроугарској армији је одликован Сребрном колајном за храброст, у Војсци Краљевине Југославије два пута Медаљом за војничке врлине, Златном медаљом за ревносну службу, Орденом Белог орла 5. реда и Орденом југословенске круне 5. реда, док је у Независној Држави Хрватској одликован Редом Круне краља Звонимира Трећег са границом храстовог лишћа „за одлучно, храбро и неуморно вршење службе као главар стојера бившег Јадранског дивизијског подручја у борби против побуњеника лети 1941. у источној Херцеговини” (Хрватски државни архив, фонд 487 – Министарство оружаних снага НДХ, Матични лист Клишанић Вјекослав)

Југославије и Совјетског Савеза, од 11. априла 1945, форсирано је усклађивање са совјетским обавештајним моделом. Ослањало се на совјетска ратна искуства, тражена је совјетска помоћ у обуци и школовању обавештајног кадра и планирана блиска сарадња по војнообавештајној линији између југословенског и совјетског генералштаба.⁴ Такође, у тренуцима када је послератно савезништво са Совјетским Савезом било утврђено на међународном плану, јасно је наговештена и линија по којој би, у предстојећем супротстављању западним силама, југословенска војна обавештајна служба могла бити од помоћи совјетској, посебно на правцима деловања где су се уочавале југословенске компаративне предности, попут бројне економске емиграције у земљама где је совјетско присуство било слабо уочљиво.⁵

Упркос чврсто конципираној шеми сарадње између Обавештајног одељења Генералштаба и других државних и војних органа, није јасно одређен однос војне обавештајне службе и Одељења заштите народа као службе безбедности.⁶ Исто тако, с обзиром на то да се очекивао даљи наставак сукоба с остацима поражених војних групација и након завршетка рата, Обавештајно одељење је требало да настави и рад по линији „унутрашње обавештајне службе” до завршетка активности одметнутих група у односу на нову власт.⁷ У том смислу, ОЗН-а је преко свог Трећег одсека, који је био задужен за рад у војсци све до 13. марта 1946, када је формирана Контраобаве-

⁴ О југословенско-совјетској војној сарадњи током Другог светског рата и првих послератних година, видети опширније: Bojan B. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije 1945–1958* (Beograd: Službeni list SCG, 2005); Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006); Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014); Марко Б. Милетић, *Политика одбране Југославије 1945–1959* (Београд: Институт за савремену историју и Медија центар „Одбрана”, 2022); Nikola B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu 1941–1945* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1988); Александар Животић, *Југословенско-совјетске војне супротности 1947–1957. Искушења савезништва* (Београд: Архипелаг и Институт за новију историју Србије, 2015)

⁵ Војни архив (даље: ВА), фонд ГШ-3, кутија (даље: к) 46, фасцикла (даље: ф) 1, п.б. 1/1, *Referat o problemima obaveštajnog odeljenja Generalštaba*.

⁶ О раду Одељења за заштиту народа (ОЗН), видети опширније: Коста Николић, *Мач револуције. ОЗНА у Југославији 1944–1946* (Београд: Службени гласник, 2016); Дмитар Тасић, *Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2021); *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 12 (Vojna bezbednost)*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986), 11–58; Светко Ковач и Ирена Поповић Григоров, *Војна служба безбедности у Србију* (Медија центар „Одбрана”, 2012, 57–69)

⁷ ВА, фонд ГШ-3, к. 46, ф. 1, п.б. 1/1, *Referat o problemima obaveštajnog odeljenja Generalštaba*.

штајна служба у Југословенској армији, обављала контраобавештајне и безбедносне послове у војној надлежности. Истовремено је Обавештајно одељење Генералштаба, у складу с представљеном замисли, све до образовања Контраобавештајне службе и јасног разграничења делокруга рада између две службе, пратило „деловање реакције и остатака плаћеника окупатора”.⁸ Такође, први мирнодопски дани су наговештавали и својеврсни ривалитет између војне обавештајне службе и ОЗН-е у погледу избора и попуне расположивим кадровима, при чему се ОЗН-а налазила у апсолутно недостижној предности, јер је успела да пре војне обавештајне службе у потпуности попуни своје редове људством које је током рата радило на пословима обавештајне природе.⁹

Обавештајно одељење Генералштаба је у првим послератним данима реорганизовано и устројено углавном у складу с идејама изнетим у елаборату пуковника Биочића, док се на плану изградње кадровске базе обавештајне службе чврсто следила линија блиског ослонаца на Совјетски Савез.¹⁰

REFERAT

О problemima obaveštajnog odeljenja jugoslovenskog Generalštaba

OBAVEŠTAJNA SLUŽBA U NOR DO DANAS:

Обавештајна служба у Народно-ослободилачком рату, која је започела са скромним сrestвима, имала је срећу да су руководиоци борбе били истодобно и руководиоци обавештајне службе. Овакви руководиоци имају свестан увид у надолazeће проблеме, правилно су развили и уздизали обавештајну службу, не пропустивши ништа да попуне обавештајну мрежу свим сrestвима, која су се могла прибавити на ослобођеној и окупираној територији.

⁸ ВА, фонд ГШ-3, к. 46, ф. 3, п.б. 1/7, *Pregled odmetničkih bandi za vreme od oslobođenja do 31. jula 1946. g. od 9. X 1946;* ВА, фонд ГШ-3, к. 46, ф. 4, п.б. 2/10, *Izveštaj o odmetničkim bandama na teritoriji Jugoslavije za mesec april 1946. g. od 10. maja 1946;* ВА, фонд ГШ-3, к. 46, ф. 4, п.б. 3/10, *Izveštaj o odmetničkim bandama za mesec juli 1946. g. od 19. VIII 1946;* ВА, фонд ГШ-3, к. 46, ф. 4, п.б. 4/8, *Izveštaj o stanju odmetničkih bandi na teritoriji Jugoslavije za mesec avgust 1946. g. od 19. IX 1946;* ВА, фонд ГШ-3, к. 46, ф. 4, п.б. 5/11, *Izveštaj o stanju odmetničkih bandi na teritoriji Jugoslavije za mesec septembar 1946. g. od 14. X 1946;* ВА, фонд ГШ-3, к. 46, ф. 3, п.б. 2/13, *Izveštaj o stanju odmetničkih bandi na teritoriji Jugoslavije za mesec oktobar 1946. g. od 19. XI 1946;* ВА, фонд ГШ-3, к. 46, ф. 3, п.б. 3/10, *Izveštaj o stanju odmetničkih bandi na teritoriji Jugoslavije za mesec novembar 1946. g. od 17. XII 1946.*

⁹ ВА, фонд ГШ-3, к. 46, ф. 1, п.б. 1/1, *Referat o problemima obaveštajnog odeljenja Generalštaba.*

¹⁰ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 13 (Vojnoobaveštajna služba)*, (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1990), 95-98.

Partizanska obaveštajna služba bila je neobično uporna ne žaleći žrtve, prodirala je čak i u neprijateljske rovove. Jedan način veze, zamjenjivao je drugi bolji. Jednu prekinutu vezu, zamjenjivale su tri nove dobrovoljne veze.

Partizanska obaveštajna služba pobedila je neprijateljsku. Ona je prisilila Nemce i Talijane da od straha pred partizanskom obaveštajnom službom, bez dovoljno uputstva jedinicama – naročito kvislinškim – vrše svoje operacije.

1945. godine pred opštu proljetnu ofenzivu jugoslovenskih armija – obaveštajna mreža na nacionalnoj jugoslovenskoj teritoriji i pored majstorske konspirativnosti Nemaca, kao rukovodećeg neprijatelja – raspolagala je dobrim obaveštajnim podacima. Sve naše operativne jedinice imale su jasan uvid u stanje kod neprijatelja.

NOVI PROBLEMI NAŠE VOJNO-OBAVEŠTAJNE SLUŽBE

Naša vojno-obaveštajna služba nije još orjentisana ka organizaciji posleratne obaveštajne službe. Potrebna je potpora i saradnja nadležnih faktora da bi se ona postavila na zdrave temelje i uputila pravilnim putem.

Mi nemamo utrvene puteve u inostranstvu za našu vojno-obaveštajnu službu niti se možemo služiti vojno-obaveštajnom mrežom bivše Kraljevine Jugoslavije, jer:

- 1./ Ta mreža nije dala koristi ni bivšoj jugoslovenskoj vojsci.
- 2./ Vojno-obaveštajna mreža je u kraljevskoj Jugoslaviji i suviše bazirala na vojno-studiskom radu /kabinetskom/, a na uštrb agenturnog terenskog rada.
- 3./ Obaveštajna služba je usled podmitljivosti i nesavesnosti rukovodioca i agenata bila i engleska i njemačka, i svačija pre nego jugoslovenska.
- 4./ Vojno-obaveštajnoj mreži je nedostajala prodornost, smionost i požrtvovanost. Nije tražila nove puteve, niti uočavala razvoj vojne tehnike. Otud je i poteklo pogrešno kvalificiranje država po vojnoj moći i izdržljivosti. Na prvo mesto su jugoslovenski generali stavljali Francusku, zatim redom: Englesku, Japan, Ameriku, Njemačku, SSSR.¹¹

¹¹ O организацији и активностима обавештајне службе Војске Краљевине Југославије, видети опширније: Mile S. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935* (Beograd: Institut za povijeu istoriju Srbije, 1994); Далибор Денда, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2010), 22-42; Далибор Денда, „Обавештајна сарадња Краљевине Југославије са западним савезницима 1939–1941”, у: Други светски рат – 75 година касније. Том 1, Уредници Далибор Денда, Бојан Димитријевић, Димитар Тасић, (Београд–Бањалука: Институт за савремену историју, Институт за новију историју Србије, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет у Бањалуци, 2021), 97-112; Александар Животић, *Московски гамбит. Југославија, СССР и продор Трећег рајха на Балкан 1938–1941* (Београд: Clio, 2020); Угљеша Поповић, *Deseti po redu. Tajna vojnoobaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941* (Beograd: U. Popović, 1976).

Našim obaveštajnim organima mora biti poznata spoljna politika nove Jugoslavije, da bi mogla paralelno sa istom djelovati. Nije na obaveštajnim organima da procenjuje hoće li ili neće biti rata, ali oni moraju raditi kao da rat preстоји.

Naši vjerovatni neprijatelji sutrašnjice poznati su, kao što su poznate i vodeće države neprijateljskog bloka u eventualnom ratu.

Naša država nije velika, ali ima preduslove da doprinese svoj udeo u prikupljanju podataka za rat. Bez obzira što će savezničke zemlje uz pomoć naprednog elementa protivničkog bloka uspostaviti obaveštajnu mrežu, dužna je Jugoslavija organizovati vlastitu, samostalnu mrežu.

Pored normalnih obaveštajnih srestava za prikupljanje podataka Jugoslavija može koristiti i svoju brojnu radničku emigraciju u obim Amerikama, Australiji, Južnoj Africi, Novoj Zelandiji, Egiptu, Turskoj i.t.d.

U tom pogledu smo u pogodnijem položaju od SSSR-a.

Dužni smo uspostaviti vojno-obaveštajnu mrežu, koja će doneti korist našem Generalštabu i Generalštabu naših saveznika.

Pošto se vojno-obaveštajna služba bavi pronalaženjem istine o neprijateljskom ratnom potencijalu, to i obaveštajni rad se još u mirno vreme usmerava uglavnom ka verovatnim budućim neprijateljskim zemljama, ne zanemarujući prikupljanje potrebnih podataka i o ostalim državama.

NEPOSREDNI ZADACI OBAVEŠTAJNE SLUŽBE:

Zadaci obaveštajne službe, koje treba izvršiti u bliskoj i daljnjoj budućnosti su mnogobrojni. Između njih postoje neki zadaci, čijem se rešavanju mora odmah pristupiti, a to su:

- 1./ Izbor kadra
- 2./ Izobrazba kadra
- 3./ Popuna otseka obaveštajnog odeljenja Generalštaba.
- 4./ Uloga nadležnih državnih organa po problemima vojno-obaveštajne službe.

IZBOR KADRA

Stalni obaveštajni kadar

Sama naša borba izgradila je ratni obaveštajni kadar. Specijalan položaj naših jedinica, koje su bile neprestano u blizini neprijatelja, - diktirao je partizanskim rukovodiocima da za obaveštajce biraju inteligentne, hrabre i dovtljive drugove, kod kojih se u borbi razvila osobina požrtvovanosti i odanosti, koji su kroz borbu naučili razlikovati bitno od sporednog, a osim toga su radeći sa neprijateljima i raznim vrstama saveznika, izveštili se u opreznosti.

Bilo bi pravilno obaveštajni kadar regrutovati iz gornjih redova.

Обавештајног особља по нашим јединицама, а који су на oficirskim обавештајним дужностима има по прилици 600. Квалитет обавештајног кадра забележио је минус, услед тога што је ОЗН-а попунила добар део свог основног кадра од ваљаних обавештајца разних јединица.

Обавештајни кадар војних јединица у мирно доба много је мањи од обавештајног кадра у рату.

У настајућем мирnodopskom стању, довољно је да штабови армија и пограничних дивизија имају своје обавештајне органе, а сво остало обавештајно особље армија, дивизија и бригада, као и другови на илегалном раду, су на располагању, те се могу употребити:

1./ За попуну обавештајног оделенја Генералштаба, који се мора потпуно формациски попити.

2./ За агентурну службу и

3./ За обавештајни курс.

Уколико би преостало још обавештајног кадра, могао би се исти уступити ОЗН-и, а корисно би било по војно-обавештајну службу у иностранству да ОЗН-а, уколико располаже са друговима, који су погодни за спољно-обавештајни рад, исте стави на располагање војно-обавештајној служби.

У месецу априлу затражено је од свих јединица Ј.А. да до 20. маја доставе податке о обавештајном људству, тако да ће се знати таčan број обавештајца са њиховим карактеристикама.¹²

Повремени обавештајни кадар

Овај кадар није сталан, а није ни руководећи, него је повремен и има извршну улогу, а треба га користити.

Састоји се:

1./ Од наших симпатизера било по националној, било по политичкој линији, који по својој професији немају посла са обавештајном граном, али су по индустријским, привредним, научним и осталим везама у могућности да са знају што о разним стварима.

2./ Од плаћеника, било страних поданика, било наших сународњака који живе у иностранству, а по својим политичким и моралним особинама не могу се употребити, него као плаћеници.

3./ Од политички свесних и организованих другова, стручњака разних професија, који нису у сталној обавештајној служби, али им се може, када за треба поверити специјалан ограничѐн задатак, који захтева стручњака.

¹² О кадровској и образовној структури официра Југословенске армије на крају Другог светског рата, видети опширније: Војан В. Димитријевић, *Југословенска армија 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje* (Београд: Институт за савремену историју, 2006); Војан В. Димитријевић, *Југословенска народна армија 1945–1959* (Београд: Институт за савремену историју, 2014); Марко Б. Милетић, *Политика одбране Југославије 1945–1959* (Београд: Институт за савремену историју и Медија центар „Одбрана”, 2022)

IZOBRAZBA OBAVEŠTAJNOG KADRA

Našim obaveštajcima neće nedostajati smionosti za izvršenje obaveštajnih zadataka, ali će im više ili manje nedostajati teorna znanja, opšta i stručna, te se ova znanja moraju nadopuniti.

Potrebno je otvoriti kurseve, na kojima će se izabrani slušaoci moći izučiti i onome što im nedostaje.

U tu svrhu treba otvoriti obaveštajni kurs i kurs za strane jezike.

Za realizaciju ovoga nude nam se tri rešenja:

- a/ Uputiti kursiste u SSSR na obaveštajni kurs¹³
- b/ Otvoriti kurs u zemlji, a kao instruktori da budu sovjetski obaveštajci
- c/ Otvoriti kurs u Jugoslaviji, na kome bi nastavnici bili pripadnici J.A. bilo da su već predavali na obaveštajnim kursevima, koje su održavali Glavni štabovi Hrvatske i Slovenije, bilo da nisu bili kod nas nastavnici, ali su svršili stručne kurseve u bivšoj Jugoslaviji.

Vreme trajanja kursa smatram da bi bilo od 10 do 12 meseci.¹⁴

U slučaju da se pretpostavi otvaranje kurseva u zemlji, onda bi bilo potrebno da naša vojna misija u SSSR-u ishodi plan, program i udžbenike po kojima bi se radilo.

Ovo obaveštajno odeljenje ima za sada od sovjetskih udžbenika:¹⁵

Koje imamo prevedene na naš jezik, no sve ove tri knjige odnose se samo na obuku izviđačkih jedinica.

POPUNA OBAVEŠTAJNOG ODELENJA GENERALŠTABA

U ovom odeljenju je predviđeno šest otseka. Dosadašnji rad sveo se u glavnom na prikupljanje i studiju podataka o neprijatelju, te je funkcionisao samo informativno otek, što je odgovaralo dosadašnjim potrebama naše armije.

¹³ Током 1945. и 1946. за потребе рада у војним изасланствима у Вишој војнообавештајној академији у Москви је школовано 7 виших официра (*Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 13 (Vojnoobaveštajna služba)*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1990), 218

¹⁴ Кадровску основу Обавештајног одељења Генералштаба и обавештајних одељења команди армија и војних области чинили су официри из рата који су, по завршеном училишту у земљи или Совјетском Савезу, пролазили двомесечни обавештајни курс који је, 1946. године, организовало Обавештајно одељење Генералштаба. Похађале су га и две групе официра који су у току 1945. и 1946. године завршили курсеве у совјетским обавештајним школама. У Совјетском Савезу је у том периоду школовање завршило „око 50“ југословенских обавештајних официра. Курс у Совјетском Савезу трајао је 7,5 месеци и састојао се од два циклуса – током првог који је трајао 2,5 месеца изучавана је војна топографија и општевојна проблематика од нивоа чете до пука, док је у други циклус, у трајању од 5 месеци, био посвећен обавештајном раду, односно обавештајном обезбеђењу дивизије, корпуса и армије (*Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 13 (Vojnoobaveštajna služba)*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1990), 107-108, 218

¹⁵ Недостају наслови уџбеника.

Sada se težište obaveštajne službe prenosi na organizaciju i funkcionisanje obaveštajne službe u inostranstvu.

Treba shvatiti da za izvođenje ovog zamašnog zadatka celom obaveštajnom aparatu nedostaje stručne spreme i iskustva.

Javlja se potreba da se za ovo odeljenje izdejstvuje 2 do 3 sovjetska stručnjaka, koji bi svojim iskustvom mogli preduprediti eventualne organizacione poteškoće i nepravilnosti.

Potrebno je popuniti formaciskim osobljem obaveštajno odeljenje – svega 31 lice. Nema sumnje da ovo odeljenje neće odmah punim zamašom raditi, ali će biti dužno da se u dogledno vreme osposobi da može obavljati svoj zadatak.

ZADACI DRŽAVNIH ORGANA PO OVOM REFERATU

Vojna misija u SSSR-u

Nastoji omogućiti ostvarenje kursa za jugoslovenske obaveštajce po svima granama moderne obaveštajne službe, a ako to nije moguće, onda nastoji izdejstvovati sovjetske oficire, stručnjake po svim obaveštajnim granama, koji bi došli kao nastavnici u Jugoslaviju. Nastoji izdejstvovati 2-3 sovjetska stručnjaka, koji bi pomogli u samoj organizaciji obaveštajnog odeljenja. Osim toga treba nabaviti plan, program i udžbenik z a obaveštajne kurseve.¹⁶

Vojni atašei:

Sastavlja plan za organizaciju vojno-obaveštajne službe u državi gde je prideljen i u susednim zemljama, u kojima nema naših predstavnika, ako se naredi.

Uočava potrebu i traži potreban broj pomoćnika obaveštajaca od Generalštaba, iste raspoređuje i daje im zadatke.

Uočava potrebu i traži sredstva za vezu od Generalštaba.

Uočava potrebu i traži potreban novac za vojno-obaveštajnu mrežu.

Lično ili preko svojih pomoćnika uspostavlja obaveštajnu mrežu u stranoj zemlji i kanale za vezu sa zemljom.

Stupa u vezu sa OZN-om za Jugoslaviju za organizacionu pomoć.

¹⁶ Према споразуму са совјетском страном, у Југославији се при Обавештајном одељењу, а касније Другој управи Генералштаба, налазио један совјетски официр у својству саветника за војну обавештајну службу (Дипломатски архив Министарства иностраних послова Републике Србије (ДАСМИП), Политичка архива – строго поверљиво (ПА – строго поверљиво), 1947, фасцикла IV, документ 270, *Писмо генерал-лајтнанта Бранка Пољанца, начелника Војне мисије Југословенске армије у СССР-у, помоћнику начелника Генералштаба Оружаних снага СССР-а генерал-лајтнанту Славину*, од 11. марта 1947; ДАСМИП ПА, 1954, ф. 33, 419084, *Совјетски инструктори и саветници у ЈНА*)

Odgovoran je za celokupnu vojno-obaveštajnu službu i dužan je da iskoristi sve obaveštajne izvore za upoznavanje ratnog potencijala dodeljene države.¹⁷

Obaveštajno odeljenje Generalštaba

Oformljava samo obaveštajno odeljenje sa svim osecima:

1./informativnim, 2./ Za obaveštajnu službu, 3./ Za radio obaveštajnu službu, 4./ Šifrantskim, 5./Agenturnim i 6./Tehničkim.

Organizuje i rukovodi radom svih oteka.

Održava vezu sa stranim vojnim misijama i atašesima.

Kao organ Generalštaba stara se za izbor kadra, vodi evidenciju kadra. Stara se za stručnu izobrazbu kadra.

Uočava potrebe po obaveštajnoj grani i izveštava Generalštab.

Podnosi predloge Generalštabu u cilju poboljšanja obaveštajne službe.

Personalno odeljenje, saobraćajno i odeljenje za vezu:

Po prestavci obaveštajnog odeljenja dužni su da u granicama mogućnosti zadovolje potrebe obaveštajnog odeljenja.

OZN-a za Jugoslaviju

Podupire vojne atašee u postavljanju obaveštajne mreže.

Pomaže obaveštajno odeljenje, po mogućnosti s kadrom.

¹⁷ Све до 1947. године војна изасланства су били органи југословенског генералштаба задужени за развијање односа и одржавање контаката са оружаним снагама земаља у којима су се налазили. Тек током друге половине 1947. војна изасланства су укључена у процес прикупљања обавештајних података. Тај посао су у почетку обављали само поједини официри који су били на служби у војним изасланствима. Са избијањем сукоба између Југославије и земаља ИНФОРМБИРО-а и повећањем потреба за квалитетнијим обавештајним радом, војна изасланства су у потпуности укључена у оперативно-обавештајни рад. Прве генерације послератних војних изасланика биле су карактеристичне по томе што је за највећи део њих то била сасвим нова делатност, пошто се није радило о професионалним обавештајцима, па ни школованим војним старешинама, већ о ратницима који су стекли одређена искуства из ратне праксе и, евентуално, са појединих кратких курсева. У том периоду војна изасланства су најчешће чинили изасланик, 1 до 3 његова помоћника, секретар, шифрант/телеграфиста и возач. Како су основни задаци војне обавештајне службе произишљали из војно-политичке ситуације створене на крају Другог светског рата, све до 1949. полазило се са становишта да Југославија може бити угрожена само од капиталистичких земаља Запада, првенствено од САД и Велике Британије. На тој основи је почело и формирање првих војних изасланстава трансформисањем постојећих мисија НОВЈ у земаљама ратних савезника и успостављањем нових војних изасланстава. До краја 1949. године образовано је 14 војних изасланстава, од којих 12 на европском тлу. У току 1945. и 1946. године настала су војна изасланства у Француској, СССР-у, Великој Британији, Бугарској, Мађарској, Пољској, Румунији и САД, 1947. године у Чехословачкој, Турској, Италији, Швајцарској и Белгији и 1949. године у Канади. Војно изасланство у Швајцарској је затворено 1947, а у Канади 1951, док је војно изасланство у Грчкој почело с радом 1951. године (*Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 13 (Vojnoobaveštajna služba)*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1990), 217-220

Načelnik Generalštaba

Rešava sa resornim ministrima: narodne odbrane, financia i spoljnih poslova, važna pitanja po obaveštajnoj grani i daje zadatke vojnim atašeima.

Moli sve nadležne rukovodioce da se u punoj meri zainteresuju za izvesne probleme i da tvore jedan snažan i koristan aparat, koji može jednoga dana stotruko vratiti sve što je uloženo u njega.

UNUTRAŠNJA OBAVEŠTAJNA SLUŽBA

Dok se naše operativne jedinice budu upotrebljavale za uništavanje reakcije i ostataka plaćenika okupatora, obaveštajno odeljenje se ne sme dezinteresovati unutrašnjom obaveštajnom službom, te po tom pitanju prilaže se zaseban referat i uput.

Smrt fašizmu – sloboda narodu!

14. maja 1945. g.

Pukovnik
Biočić Frane

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори:

Војни архив:

Досијеи персоналних података официра Војске Краљевине Југославије

Архив ЈНА, фондови ГШ-2 и ГШ-3.

Дипломатски архив Министарства спољних послова

Политичка архива

Политичка архива – строго поверљиво

Хрватски државни архив

Фонд 487 – Министарство оружаних снага НДХ

Објављени архивски извори:

Broz Josip, Tito. *Sabrana djela. Tom 17.* Beograd: Izdavački centar „Komunist“, 1984.

Литература:

Barić, Nikica. *Ustroj Kopnene vojske Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945.* Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 2003.

Bjelajac, Mile S. *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.

Војнообавештајна служба у Србији. Београд: Медија центар „Одбрана“, 2012.

Денда, Далибор. „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941“. *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2010), 22–42.

Денда, Далибор. „Обавештајна сарадња Краљевине Југославије са западним савезницима 1939–1941“. у: *Други светски рат – 75 година касније*. Том 1, Уредници: Далибор Денда, Бојан Димитријевић, Дмитар Тасић, 97–112. Београд–Бањалука: Институт за савремену историју, Институт за новију историју Србије, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет у Бањалуци, 2021.

Dimitrijević, Bojan B. *Od Staljina do Atlantskog pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije 1945–1958*. Beograd: Službeni list SCG, 2005.

Dimitrijević, Bojan B. *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Dimitrijević, Bojan B. *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014.

Dželebdžić, Milovan. *Obaveštajna služba u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*. Beograd: Voјnoistorijski institut, 1987.

Животић, Александар. *Југословенско-совјетске војне супротности 1947–1957. Искушења савезништва*. Београд: Архипелаг и Институт за новију историју Србије, 2015.

Животић, Александар. *Московски гамбит. Југославија, СССР и продор Трећег рајха на Балкан 1938–1941*. Београд: Clío, 2020.

Ковач Светко и Ирена Поповић Григоров. *Војна служба безбедности у Србији*. Медија центар „Одбрана“, 2012.

Милетић, Марко, Б. *Политика одбране Југославије 1945–1959*. Београд: Институт за савремену историју и Медија центар „Одбрана“, 2022.

Николић, Коста. *Мач револуције. ОЗНА у Југославији 1944–1946*. Београд: Службени гласник, 2016.

Popović, Uglješa. *Deseti po redu. Tajna voјnoobaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941*. Beograd: U. Popović, 1976.

Popović, Nikola B. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu 1941–1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1988.

Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 12 (Voјna bezbednost). Beograd: Voјnoizdavački i novinski centar, 1986.

Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, knjiga 13 (Voјnoobaveštajna služba). Beograd: Voјnoizdavački i novinski centar, 1990.

Тасић, Дмитар. *Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2021.

Dr. Aleksandar Zivotic, Full Professor
Chair of History of Yugoslavia
Faculty of Philosophy,
University of Belgrade, Serbia
E-mail: aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

THE PROPOSAL OF A PEACETIME ORGANIZATION OF THE YUGOSLAV MILITARY INTELLIGENCE FROM APRIL 1945

(Summary)

In the last days of the Second World War, in the moments when the final operations for the liberation of Yugoslavia were coming to an end, and the outlines of the future Cold War and post-war alliances were becoming clearer, the need to establish a peacetime armed force was imposed in front of the Yugoslav General Staff. An important segment in the establishment of the future armed forces was the organization and work methods of the military intelligence service. Previous war experiences, mostly based on the legacy of guerrilla military operations conducted by the partisan movement during the liberation and civil wars, could only be partially used in the process of peacetime formation of the military intelligence service. That is why it was necessary to create a new model that involved relying on national experiences, primarily the intelligence services of the Army of the Kingdom of Yugoslavia in the period immediately preceding the outbreak of the Second World War and the experience of the allied armies, especially the Soviet Red Army in the war conflict that was coming to an end. The study on the organization of the post-war military intelligence service with emphasis on the organization, scope of work and personnel of the Intelligence Department of the General Staff of the Yugoslav Army was prepared by Colonel Frane Biočić. Colonel Biočić's report contained the burden of the ideological and geopolitical environment in which it was written. Written near the end of the war in the conditions of the absolute triumph of the partisan movement under the leadership of the communists over the occupying, Quisling and rival anti-fascist forces in the liberation and civil war, it contained the undisguised glorification of the partisan war heritage, as well as the negation of the value of the experiences of the pre-war Yugoslav intelligence service, whose professional value was not only denied, but was already declared absolutely unusable due to open accusations against the professionalism and patriotism of its officers and associates. On the other hand, absolutely in accordance with the policy of close wartime alliance with the Red Army and projected post-war cooperation, harmonization with the Soviet intelligence model was forced, reliance on the Soviet war experiences, the Soviet assistance in training and education of intelligence personnel was requested, and close cooperation along military intelligence lines was planned between the Yugoslav and Soviet General Staff.

KEY WORDS: *Yugoslavia, World War II, General Staff, military intelligence, Soviet Union, personnel, education, agency work, reconnaissance, military attachés*

Музеографија

УДК: 929.6/9:355(497.11)"18/19"
355.48(497.11)"18/19"
COBISS.SR-ID 121047305
DOI број: 10.5937/vig2301151I

Језик рада: Српски
Примљен: 04. 05. 2023.
Прихваћен: 27. 06. 2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

др Бојана Илић, виши кустос
Војни музеј
Београд, Република Србија
E-mail: bojana.ilic@mod.gov.rs

ВОЈНА ЗАСТАВА – СВЕДОК ПОЛИТИЧКИХ ТУРБУЛЕНЦИЈА У СРБИЈИ КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

АПСТРАКТ: У раду су представљани резултати истраживања једине две очуване војне заставе српске војске, израђене према Уредби о заставама из 1904. године. На основу детаља на једној застави, који су остали непримећени у досадашњој стручној литератури, откривено је да је она састављена од платна војне заставе VII пешадијског пука за коју се тврдило да је уништена у Мајском преврату 1903. године. Утврђено је да је то и једина очувана застава израђена према Уредби из 1884. година, првој уредби којом је дефинисан изглед војних застав у Краљевини Србији. Заставе израђиване на основу ове Уредбе биле су коришћене у политички турбулентном периоду крајем 19. и почетком 20. века. У раду се анализирају елементи заставе који су били прихватљиви за обе династије и идентификују они који су настојали да се измене новим уредбама из 1904. и 1906. године. Сагледавана су значења која су овим заставама додељивана у време Обреновића, као и након доласка на власт Карђорђевића.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: војне заставе, српска војска, Краљевина Србија, Обреновићи, Карађорђевићи, Мајски преврат, Војни музеј

Династички преврат који се збио у Србији 1903. године иницирао је акцију брисања сећања на династију Обреновић.¹ Предводници су били официри који су погазили заклетву дату краљу и који су убиством краља омогућили династички преврат. Забежено је да је коњички поручник Антоније Антић, један од извршилаца државног удара, по изласку из Двора, пред грађанима који су се окупили, скинуо кокарду са монограмом краља Александра са шапке и бацио је на земљу.² Након Мајског преврата, прва одлука министра војног била је да се официрске кокарде са монограмом убијеног краља замене кокардама без монограма, до даљњег.³ Војска је имала и друге симболе, попут застава, којима се исказивала оданост династији Обреновић. Остало је непознато шта се десило са заставама на чијим платнима су била извезена имена Обреновића.

Војне заставе српске краљевске војске и култ Обреновића

У време Мајског преврата војска је имала заставе које су јој додељене 1886. године. То су биле прве заставе након проглашења Краљевине Србије. Биле су израђене према *Уредби о заставама* из 1884. године. Сматра се да ниједна није сачувана.⁴ Захваљујући *Уредби* којом је нормиран изглед застава, познати су њени основни елементи (платно, копље, трака) и њихове карактеристике.⁵ Имале су непро-

¹ О различитим акцијама предузетим ради брисања сећања на династију Обреновић в. Владимир Јовановић, „Избрисана сећања. Уништавање и ретуширање слике о несталој династији Обреновића”, *Годишњак за друштвену историју*, Год. 14, бр. 1/3 (2007, шт 2008), 31-46, доступно на: http://udi.rs/wp-content/uploads/2020/03/02.v.jovanovic_2007.pdf (приступљено 20.4.2023). Дејан Вукелић, „Аукцијски Заборав: Питање Отуђене и Експатрисане Заоставштине Династије Обреновић.” *Зборник*, Бр. 13, (2017), 9-21, доступно на: http://mru.rs/zbornik/pdf/zbornik_13/4.pdf (приступљено 20.4.2023), Мирослав Тимотијевић, *Таковски устанак – Српске Цвети* (Београд: Историјски музеј Србије: Филозофски факултет, 2012), 129-185.

² Драгиша Васић, *Двесто трећа. Мајски преврат* (Београд: Штампарија „Туцовић”, 1925), 115, 116.

³ *Службени војни лист* (даље : *СВЛ*), Год. XXIII, 1. јун 1903, 442.

⁴ Драгана Самарџић, *Старе заставе у Војном музеју, каталог збирке и изложбе* (Београд: Војни музеј, 1993), 7.

⁵ „Чл. 5 Платно је двоструко, пурпурно црвено, 90 см. у квадрату има и лице на обема странама. Спољне ивице заставе опточене су код пешадије златним, а код коњице сребрним ресама 5 см. дугачким. На средини обе стране платна стоји бели орао са штитом на прсима и једном круном на обема главама. Висок је 45 см. а сразмерне ширине. Изнад грба стоји старом српском кирилицом исписан натпис: 'За веру, Краља и отачество,' а испод истог назив дотичног активног пука, дивизи-

менљиве делове – платно и копље, док су тробојне траке биле променљиви део. Траке су садржале годину установљења јединице која је била исписана испод венцем овенчаног монограма актуелног владара. Владар је траке додељивао заставама на дан када ступа на власт, а старе траке су се давале на чување у Војни музеј.

Слика 1 – Добра Ђорђевић, Застава Гардијског пука 1898.,
акварел, инв. бр. 26019, Војни музеј, Београд

она или ескадрона. Чл. 6. Трака је тробојна, од тешке свиле, исте каквоће као и платно, дугачко код пешадије 130 см. а код коњице 115 см. На крајевима опточена је код пешадије златним, а код коњице сребрним ресама 10 см. дугачким. Над ресама за 10 см. а у средини траке извезен је златом венац од 16 см. ширине и у њему код пешадије златом а код коњице сребром монограм Краљев. Испод венца и монограма стоји у истом правцу година установљења пука и година ступања Краљевог на престо. Чл. 7. Копље је од дрвета, 2 м. дугачко и 3 см. дебело. Обојадисано је плаво, па полирано. Горе је врх копља металан, 10 см. дугачак и сразмерно широк. Испод врха копља утврђена је метална гривна.” „Уредба о заставама наше војске”, *Српске новине*, Год. LI, Бр. 177, 12. августа 1884.

Поред писаних, постоје и малобројни визуелни извори на којима се уочавају заставе додељене војсци 1886. године. Међутим, они нам, нажалост, не откривају много о изгледу застава, јер оне нису главни мотив. Наиме, најчешће их заставници држе тако да платно није развијено, па је немогуће у потпуности сагледати ликовне детаље и натписе.

Изглед војних застава из 1884. године пратио је крупне организацијске промене које су наступиле у војсци, након доношења *Закона о устројству војске* 1883. године, којим је укинута народна војска и уведен мешовити систем у којем се стални кадар развијао обученом резервом до ратне формације.⁶ Раскинуто је са дотадашњом традицијом тробојног платна војних застава. Уведено је платно пурпурно црвене боје, чиме је направљена и јасна разлика између војне и државне заставе, која је била српска тробојка. Успостављено је разликовање пешачких од коњичких застава према боји реса, величини платна и траке, што је одговарало тежњама за креирањем идентитета професионалне војне силе.⁷ Осим наведеног, укинута је и традиционална представа светитеља на платну војних застава, а двоглави орао, „амблем царског величанства”,⁸ који је био део новог државног грба Краљевине Србије,⁹ постављен је на обе стране платна, чиме је исказана „нова вера у оружану силу Србије; ратне успехе који се постижу поуздањем у сопствене снаге, као и сакрализацију националне мисије, те обнову средњовековне српске славе.”¹⁰

Заставе су истицале значајну улогу династије Обреновића у националном програму Србије. Тако је свечана примопредаја ових застава уприличена на празник Цвети, 6. априла 1886. године.¹¹ У Краљевини Србији, Цвети су биле празноване као један од најважнијих државних празника, а током 19. века имале су карактер празника династије Обреновић.¹² Празник је установљен како би се меморисао Та-

⁶ О војној реорганизацији Србије 1883. године, видети: Славица Б. Ратковић Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*. (Београд: Војноисторијски институт, 2007)

⁷ Бојана Илић, „Визуелна култура у служби Војске Кнежевине и Краљевине Србије 1878–1913” (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 2020) 99–102.

⁸ Александар Соловјев, *Историја српског грба и други хералдички радови*, прир. Александар Палавистра. (Београд: Правни факултет Универзитета: Досије: БМГ, 2000), 66.

⁹ Две године пре доношења *Уредбе о заставама* (1884), донет је *Закон о државном грбу* (1882), којим је модерна Краљевина Србија добила хералдичка обележја, која су била укључена и у визуелно решење застава српске краљевске војске.

¹⁰ Детаљније о мултиплицирању двоглавог орла на платну војних застава из 1884. године видети: Бојана Илић, н.д., 99–102.

¹¹ *СВЛ*, Год. VI, Бр. 13, 8. април 1886, 269–274.

¹² Цвети нису слављене као празник за време кнеза Александра Карађорђевића, а укинуте су и доласком Петра I Карађорђевића на власт. Видети: Мирослав Тимотијевић, н.д., 129–185; 424–435.

ковски устанак, популарно називан Српске Цвети, који је био посвећен успомени на дан када је кнез Милош Обреновић развијањем свог барјака означио почетак Другог српског устанка 1815. године.

Слика 2 – Гардијски официри на дан свечане доделе нових застава, 6. април 1886, фотографија Николе Лекића, инв. бр. R-7936, Војни музеј, Београд

Доделом војних застава на Српске Цвети, 1886. године, државна политика настојала је да створи симболичку везу између нових војних застава и Таковског барјака.¹³ Осим што су заставе додељене на обреновићевски празник, платна застава су, према *Уредби* из 1884, требало да садрже и имена пукова који су били названи према владарима из династије Обреновић. Два дана пре него што је донета *Уредба о заставама*, на рођендан краља Милана 1884. године, донето је наређење о новим именовањима батаљона, односно пукова, према владарима из династи-

¹³ На симболичке везе између Таковског барјака и војних застава додељених војсци 1886. године указао је Мирослав Тимотијевић, н.д., 345. где је издвојена и симболичка интерпретација овог догађаја у Нишким новинама, год. II, бр. 31, 17. април 1886: „Овај је приказ, тако живим примером претстављао онај епохални час, кад је војвода руднички, наш славни Кнез Милош, на Такову 1815 године развио у бојну заставу и предао свом верном заставнику Паштрмцу.”

је Обреновић.¹⁴ Годину дана раније, 1883, поводом свечаног уписа престолонаследника Александра у VII пешадијски батаљон сталног кадра, овај батаљон је понео име краљевића – престолонаследника Александра.¹⁵ Тако је, у тренутку доделе застава, 6. априла 1886. године, I активни пешадијски пук носио име „Књаза Милоша“, II активни пешадијски пук „Књаза Михаила“, V активни пешадијски пук „Краља Милана“, а VII пешадијски пук „Краљевића – престолонаследника Александра“. Дана 22. фебруара 1889. године, наредбом краља Милана Обреновића, VII батаљон и пук „Краљевића – престолонаследника Александра“ преименовани су у VII батаљон и пук „Краља Александра I“.¹⁶ Дана 14. маја 1893. године, Моравски артиљеријски пук и III коњички пук понели су име краља Александра I, а XI пук назван је по краљици Наталији.¹⁷ Након венчања краља Александра и Драге Машин, VIII пешадијски пук сталног кадра (1900), а затим и IV коњички пук Краљеве гарде (1901) названи су, у част краљице Драге, пуковима „Краљице Драге“.¹⁸

Настављена је пракса именовања војних јединица према знаменитим личностима из династије Обреновић и када је у војно уређење Србије номинално враћена народна војска 1890. године, па су 1899. године три пешадијска пука народне војске I позива (VI, VIII, X) добила имена по господару Јеврему, кнегињи Љубици и господару Јовану. То значи да су и заставе народне војске на свом платну имале имена владара према којима су јединице назване, јер су заставе народне војске у свему биле исте као заставе редовне војске, изузев што нису имале ресе, а заставе коњице народне војске биле су за 10 цм у квадрату мање од застава коњице редовне војске.¹⁹

Уредба о заставама српске краљевске војске била је донета 1884. године, али су заставе додељене војсци тек две године касније, 6. априла 1886. године, као морални импулс српској војсци након неуспеха у Српско-бугарском рату који се окончао потписивањем мировног споразума, 17. фебруара 1886. године. За разлику од застава под којима се српска војска борила у српско-турским ратовима и у рату против Бугара, заставе додељене 1886. године нису задобиле онај значај који су имале заставе „попрскане крвљу и куршумима изрешетане.“²⁰ Заставе из

¹⁴ *Српске новине*, Год. LI, Бр. 176, 10. август 1884.

¹⁵ *Српске новине*, Год. L, Бр. 167, 2. август 1883.

¹⁶ *СВЛ*, Год. IX, Бр. 8, 23. фебруар 1889, 255, 256.

¹⁷ *СВЛ*, Год. XIII, Бр. 20 и 21, 20. мај 1893, 529-532.

¹⁸ *СВЛ*, Год. XX, ванредни број, 23. јул 1900, 611,612; *СВЛ*, Год. XXI, Бр. 25, 3. јун 1901, 529, 530, Уп. Милић Милићевић, „Имена српских пукова“, *Гласник*, Бр. 33, (1999), 116, 117.

¹⁹ Уредба о заставама народне војске, *СВЛ*, Год. XI, Бр. 22. и 23, 17. јун 1891, 681-684.

²⁰ Антрополошка истраживања упућују на закључак да је крвна жртва појачавала моћ заставе. Видети: Robert Snaafelt, „The Nature of Flag Power: How Flags Entail Dominance, Subordination, and Social Solidarity“, *Politics and the Life Sciences*, Vol. 27, No. 2 (Sep., 2008), pp. 13-27. <https://www.jstor.org/stable/40072953> (приступљено 23.04.2023).

1886. године биле су заставе мирнодопског периода. Међутим, на ликовним представама Српско-бугарског рата приказана је застава краљевске војске која је војсци била додељена после рата. Убедљивост ликовних представа је, вероватно, утицала на то да се и у савременој популарној литератури ове заставе доведу у контекст Српско-бугарског рата упркос неспорној чињеници да су додељене војсци након рата.²¹

Слика 3 – Никола Милојевић (?), Бугарска војска напада 4. нов. 1885. изјутра – изгубљени утврђени положај и кулу, и одступа са велик. губитком истог дана увече, олеографија, издање трговине Јефте М. Павловића и компаније, Београд, инв. бр. 11246, Војни музеј, Београд

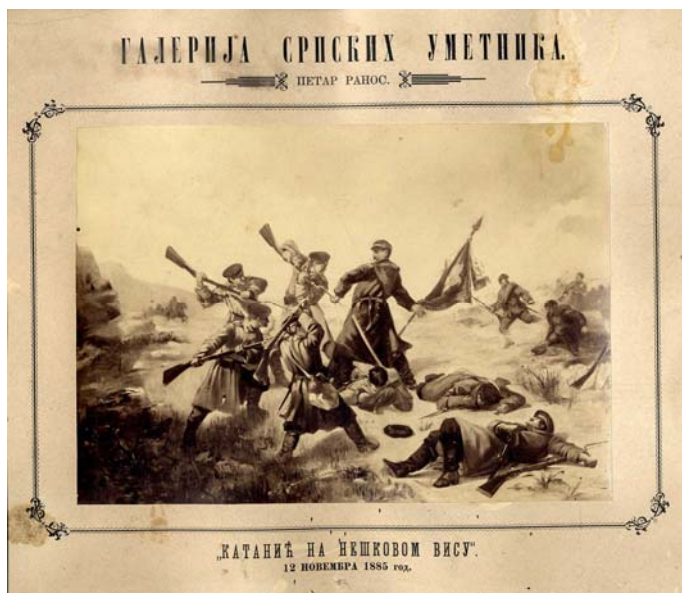
Такав приказ заставе садржи и иконична представа овог ратног окршаја, под називом *Катанић на Нешковом вису*,²² сликара официра Петра Раносовића Раноса.²³ Оригинално дело Раносовића, које је

²¹ Душан Бабац. *Српска војска у рату са Бугарском 1885–1886* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2015), 135–140. На стр. 136 објављена је фотографија из Музеја града Београда: Дашчани кладенац, 7. батаљон са пуковском заставом, детаљ, на којем се види мотка заставе које је осликана као тробојка, док је *Уредба о заставима* из 1884. године предвиђала једнобојну мотку.

²² Капетан Михаило Катанић (1840–1887) истакао се у рату са Бугарима. Његов подвиг спасавања српске заставе изазвао је одушевљење и код Бугара.

²³ Академски сликар Петар Раносовић, први официр – уметник, који је за своје школовање на академији ликовних уметности у Минхену добио стипендију Министарства војног, представио је овај подвиг капетана Катанића на Нешковом вису. Видети: Љиљана Симић Константиновић, „Петар Раносовић – Ранос”, *Зборник Народног музеја*, V, Св. 5 (1967), 435–448.

настало 1896. године, није сачувано, а изглед нам је познат захваљујући фото-репродукцијама слике. О популарности дела довољно говори чињеница да се слика нашла на разгледницама, а војни ауторитети су јој приписали значајну историјску вредност, јер је била изложена у Официрском дому у Београду све до 1918. године, када је нестала.²⁴ Дело Петра Раносовића било је објављено и као пример врлине и љубави према застави, у војном приручнику *Коњичка служба* из 1907. године.²⁵

Слика 4 – Катанић на Нешковом вису, фоторепродукција слике Петра Раносовића – Раноса, инв. бр. L2793, Историјски музеј Србије

За разлику од Раносовићеве слике, заставе једнобојног платна, представа окршаја на Нешковом вису бугарског уметника Димитрија Грожденова, а коју је Национални војноисторијски музеј Бугарске примио од Штаба бугарске армије 1935. године, приказује српску тробојку као заставу коју је капетан Катанић спасавао,²⁶ што и одговара историјским изворима.

²⁴ Љиљана Симић Константиновић, н.д., 441, фуснота бр. 33.

²⁵ Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба* (Београд: Штампарија Д. Димитријевића, 1907), 29.

²⁶ *Бој на Нешковом врху*, уље на платну, аутора Димитра Гјуџенова (Димитър Гюдженов), 1935, инв. бр. 012 IVA335, доступно на: <https://militarymuseum.bg/kolektsii/hudozhestveni-proizvedenia/> приступљено 22. 04. 2023. године

На основу представа Српско-бугарског рата, може се закључити да је, у званичној репрезентативној политици Краљевине Србије, заставама краљевске војске из 1886. године накнадно приписивана вредност ратних реликвија из 1885. године.²⁷ Тако је слика првог рата Краљевине Србије, у којем је први пут учествовала српска краљевска војска под командом краља Милана Обреновића, садржала и војни симбол који је био утврђен као симбол краљевске војске.

Слика 5 – Димитр Гуџенов (Димитър Гюдженов), *Бој на Нешковом врху*, уље на платну, 1935, инв. бр. 012 IVA335, Национални војноисторијски музеј Бугарске, преузето: <https://militarymuseum.bg/koleksii/hudozhestveni-proizvedenia/>

Војне заставе након Мајског преврата

Године 1898. формирана је комисија за израду пројекта и нацрта нових војних застава²⁸ што је било условљено, пре свега, Законом о изменама и допунама Закона о војном устројству Србије од те године.²⁹ Међутим, нова уредба о заставама донета је тек 1904. године.³⁰ Претпоставља се да заставе, према *Уредби* из 1904. године, заправо, никада нису биле додељене војсци, јер је врло брзо, већ 1906. године, била донета

²⁷ То није била неуобичајена пракса. Подсетимо се само изгледа Таковског барјака на ликовним представама Таковског устанка из времена Кнежевине и Краљевине Србије (нпр представа Таковског устанка аутора Стеве Тодоровића, Винцеца Кацлера, или Паје Јовановића). Све представе садрже различиту слику Таковског барјака, а ниједна не одговара изгледу војводског барјака Милоша Обреновића, који је он могао развити на Цвети 1815. године. Разлог лежи у чињеници да се симболичка улога војводског барјака пројектовала на друге заставе, што је више одговарало тренутним политичким околностима. О овој теми видети: Мирослав Тимотијевић, н. д., 335-347.

²⁸ Драгана Самарџић, *Војне заставе Срба до 1918.* (Београд: Војни музеј, 1983), 112.

²⁹ *Српске новине*, Бр. 156, 19. јул 1898.

³⁰ *СВЛ*, Год. XXIV, Бр. 6, 10. фебруар 1904, 116-118.

нова уредба о заставама.³¹ Осим тога, Драгана Самарџић, која је прва изнела ову тезу, као аргумент је навела и натписе у новинама из новембра 1904. године, у којима се наводи употреба застава старог прописа и њихово изузетно лоше стање: „Уколико се сећам, старе ратне заставе које су куршумима изрешетане у последња наша три рата³² и поцепане услед ратних штрапаца, замењене су новим на свечан начин у горњем београдском граду 1887. године,³³ а у присуству почившег краља Милана. Ове исте заставе видим приликом смене дворске страже, да су поцепане тако, да од њих висе на копљу само по неколико парчета, што чини врло непријатан утисак на посматраоце, а нарочито на странце. Да ли су ове заставе поцепане зато што се о њима слабо водило рачуна, или зато што су израђене од слабог материјала, то ми није познато.”³⁴

Слика 6 – Предња страна заставе Краљеве гарде из 1904, инв. бр. 3916, Војни музеј, Београд, фотографија Сања Вељковић

³¹ СБЛ, Год. 26, Бр. 32, 2. децембар 1906, 683-688. Уп. Драгана Самарџић, н. д., 114.

³² Мисли се на Први српско-турски рат, Други српско-турски рат и Српско-бугарски рат.

³³ Аутор текста греша када се присећа да је додела била 1887. године, јер су заставе, као што је већ наведено у тексту, додељене годину дана раније – 1886. године.

³⁴ Драгана Самарџић, н.д., 115.

Слика 7 – Задња страна заставе Краљеве гарде из 1904, инв. бр. 3916, Војни музеј, Београд, фотографија Сања Вељковић

Закључено је да су једине две очуване заставе израђене према *Уредби* из 1904. године – застава Краљеве гарде и застава IV коњичког пука, а које се чувају у Војном музеју, у ствари прототипови застава за српску војску.³⁵ Чини се да нове заставе нису биле израђене ни према новој *Уредби* донетој две године касније, 1906. године, јер су одређене одредбе *Уредбе* изазвале реакцију у јавности, те су већ 1908. године биле донете измене и допуне *Уредбе* из 1906. године.³⁶ Коначно, овим изменама и допунама из 1908. године био је дефинисан изглед нових војних застава које ће српској војсци бити додељене уочи балканских ратова, на Бањици 1911. године.³⁷

³⁵ Исто, 113.

³⁶ СВЛ, Год. 28, Бр. 14, 26. мај 1908, 283. Реакција на *Уредбу* из 1906. године односила се на изостављање „За веру” у геслу који се исписивао на платну заставу. Изменом су враћени верски елементи на платну заставу, али у другачијем значењу „С вером у Бога”. О реакцијама у јавности видети: Драгана Самарџић, н.д., 115. О тумачењу фактора који су условили појаву новог натписа „С вером у Бога” видети: Бојана Илић, н.д., 106-108.

³⁷ СВЛ, Год. 31, Бр. 14, 26. јун 1911, 354.

Слика 8 – Предња страна заставе IV коњичког пука из 1904, инв. бр. 3916,
Војни музеј, Београд, фоторгафија Сања Вељковић

Ако је војска добила нове заставе тек 1911. године, то значи да су до тог времена коришћени непроменљиви делови заставе (платно, копље) према *Уредби* из 1884. године. Ступањем краља Петра I Карађорђевића на власт, заставе су добиле нове тробојне траке са монограмом новог владара, што је било и предвиђено *Уредбом* из 1884. године. Међутим, немогуће је да су коришћена иста платна заставица, јер је једна од првих одлука Владе, одмах након убиства краљевског пара Обреновић, 31. маја 1903. године, била да се укину имена пукова, односно батаљона названих према краљици Драгој³⁸ и краљу Алексан-

³⁸ Незадовољство због именовања IV коњичког пука у част краљице Драге било је тема и једне расправе која је вођена преко штампе 1908. године. Радикални лист „Самоуправа“ је сматрала „нечасном и полтронском“ историју оснивања овог пука, јер је „народ“ био принуђен да даје „добровољне прилоге“ како би се пук формирао, а „највећу полтронију“ је сматрао именовање овог пука по краљици Драги. Пук „Краљице Драге“, *Правда*, Год. V, Бр. 114, 26. април 1908.

дру.³⁹ Дана 5. јуна 1903, XI пешадијски пук изгубио је некадашњи почасни назив по краљици Наталији, и надаље носио „само свој бројни назив”.⁴⁰ Неколико дана касније, 9. јуна 1903. године, Влада је донела одлуку и да VI пешадијски пук, који је до тада носио име румунског владара „Краљ Карол I”, носи само бројни назив.⁴¹ Сасвим је извесно да су заставе таквих јединица изузете, и да су тада биле или преправљене, или су биле израђене нове, слично као што су официри морали да скину кокарде са монограмом бившег краља и да, у прво време, носе кокарде без монограма, до израде кокарди са монограмом новог краља.

Слика 9 – Задња страна заставе IV коњичког пука из 1904, инв. бр. 3916, Војни музеј, Београд, фотографија Сања Вељковић

³⁹ СВЛ, Год. XXIII, Бр. 23, 8. јун 1903, 453, 454. Уп. Милић Милићевић, н.д., 118 где се наводи следеће: „Но, насупротив очекиваном, промена имена пукова није била тако ригорозна, (...) Нова династија ипак није могла заборавити војне заслуге оне старе. Имена кнеза Милоша, кнеза Михаила и краља Милана, остаће и даље у званичним називима I, II и V пешадијског пука.”

⁴⁰ СВЛ, Год. XXIII, Бр. 23, 8. јуна 1903, 457.

⁴¹ СВЛ, Год. XXIII, Бр. 24, 12. јун 1903, 478.

У детаљном извештају војног аташеа Аустроугарске са ревија трупa поводом устоличења новог краља, који је био организован 13. јуна 1903. године, примећено је да недостају две заставе – VI и VII пешадијског пука, за које се наводи и да су уништене у Мајском преврату.⁴² Пажња војног аташеа Аустроугарске је, вероватно, била усмерена на појаву ова два пука, због њихове активне улоге у Мајском преврату.⁴³ Скоро три месеца након свечаног устоличења краља Петра, 27. августа 1903. године, издате су наредбе којима је VII пешадијски пук добио име по новом краљу Петру I Карађорђевићу, а VI по краљевићу Александру Карађорђевићу. Некадашњи VIII пешадијски пук „Краљице Драге” преименован је у VIII пешадијски пук „Књаза Александра”. Истога дана, нова имена су додељена и XVIII пешадијском пуку по тадашњем престолонаследнику краљевићу Ђорђу, а XI пук је назван „Карађорђе”.⁴⁴ Измена имена требало је да значи и измену платна застава тих пукова.

Војна застава као палимпсест

Сумњу у наводе војног аташеа Аустроугарске да је уништена застава VII пешадијског пука у Мајском преврату изазвао је детаљ који смо учили на прототипској застави Краљеве гарде из 1904. године, који није био видљив на раније објављеним фотографијама ове заставе, а није био ни обрађен у стручној литератури. Ради се о траговима натписа који се налазе на аверсној страни платна, испод представе Св. Димитрија Солунског: *VII. ПЕШАДИЈСКИ ПУК КРАЉА АЛЕКСАНДРА I*.⁴⁵ На основу трагова некада изведеног натписа, готово са сигурношћу се може тврдити да је платно заставе Краљеве гарде из 1904. године преправљено платно заставе VII пешадијског пука „Краља Александра I”. Ову тезу потврђује још неколико детаља чија анализа је, такође, пропуштена приликом раније стручне обраде.

⁴² Андрија Раденић, сабрао и уредио, *Аустро-Угарска и Србија 1903–1918. Документи из бечких архива*, I, 1903, (Београд: Историјски институт, 1973), 121. Уп. Драгана Самарџић, н. д., 112.

⁴³ „У завери су учествовали три батаљона VI пука, цео VII пук, једна артиљеријска батерија, један ескадрон коњице” Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, Књ. 2 (1897–1903) (Београд: Г. Кон, 1931), 353; Драгиша Васић, н. д.

⁴⁴ *СВЛ*, Год. XXIII, ванредни број, 27. августа 1903, 667–670. Истога дана, 27. августа 1903, нова имена су добили и пукови који раније нису имали имена по знаменитим личностима.

⁴⁵ „79-80. Застава краљеве гарде 1904, Од дуплог рипса, с тракама, симболима и натпис везен концем и срмом, застава: 90 x 80; трака: 122 x 17, Војни музеј, инв. бр. 3916”, Драгана Самарџић, н. д., кат. бр. 79-80, 174.

Слика 10 – Детаљ са платна заставе Краљеве гарде из 1904, инв. бр. 3916, Војни музеј, Београд, фотографија Сања Вељковић

Драгана Самарџић је уочила декоративни вез који се налази у угловима платна – „стилизоване љиљани, са делом српског грба (само крст на оцилима)” (сл. 6, 7). Међутим, она је само констатовала да се ради о детаљу који није био прописан *Уредбом* из 1904. године.⁴⁶ Овај детаљ није био наведен ни у *Уредби о заставима* из 1884. године, али захваљујући визуелним изворима, тј. фотографији на којој је приказана Пешадијска чета Краљеве гарде са заставом на смотри Београдског гарнизона на Бањици, поводом устоличења краља Петра, 13. јуна 1903. године, види се да су платна заставе, по тада важећем пропису из 1884. године, садржала и ове детаље. Основни мотив детаља који се овде помиње је, заправо, крунисани српски грб – крст са оцилима, који се налази на овалном хералдичком штиту. Ради се о делу династичког грба Обреновића. Црвени штит је у династичком грбу, за разлику од државног, био овалан као последица прилагођавања династичког грба Обреновића новој државној хералдици након проглашења Краљевине Србије. Мотив уробороса који је, почев од кнеза Михаила, био део династичког грба, представљао се око штита са крстом и оцилима, као посебан мотив. У Краљевини Србији је уроборос постао део штита услед чега је штит и добио овални облик. Такав облик штита је и део грба Краљевине Србије који се налазио на пафтама официрских ешарпи,⁴⁷ као и на посебним издањима Службеног војног листа и пре и после 1903. године.

⁴⁶ Драгана Самарџић, н.д., 114.

⁴⁷ Драгомир Ацовић, *Хералдика и Срби* (Београд: Завод за уџбенике, 2008), 587, в. слике на стр. 590.

Слика 11 – Пешадијска чета Краљеве Гарде са заставом на смотри Београдског гарнизона на Бањици, поводом устоличења краља Петра, 13. јуна 1903. године, фотографија, преузето: Бабац, Душан, Васић, Чедомир. Гарда у Србији. Београд: Завод за уџбенике, 2009, 131

Драгана Самарџић је, приликом обраде заставе, констатовала различите димензије платна квадратног облика једине две очуване заставе израђене према *Уредби* из 1904. године (заставе Краљеве гарде и заставе IV коњичког пука). Међутим, чак ни ова разлика није била препозната као могућност да се закључи да се ради о платнима израђеним према различитим нормативним актима. Док је платно заставе IV коњичког пука димензија 70x70 цм, што је пропи-

сано *Уредбом* из 1904. године,⁴⁸ платно заставе Краљеве гарде из 1904. године има димензије које су биле прописане за платна заставе старијег прописа (*Уредба* из 1884). На основу димензије платна, може се, такође, тврдити да је за платно заставе Краљеве гарде искоришћено платно некадашње заставе VII пешадијског пука „Краља Александра I”. Различитост димензија платна условила је и различите димензије крунисаног двоглавог орла. Тако крунисани двоглави орао на застави Краљеве гарде из 1904. године има висину од 45 цм, каква је управо била прописана за ову представу на платнима заставе према *Уредби* из 1884. године. Трећи аргумент на основу којег можемо тврдити да је платно заставе Краљеве гарде преправљено платно заставе VII пешадијског пука „Краља Александра I”, лежи у чињеници да се платна заставе разликују и по ликовним решењима крунисаног двоглавог орла, односно по представи грба Краљевине Србије (упореди сл. 7 и сл. 9).

Употребе платна старих застав била је могућа јер су решења заставе према *Уредби* из 1884. и према *Уредби* из 1904. године имала доста заједничких карактеристика. Наиме, обе уредбе су прописивале исту црвенопурпурну боју платна и државни грб на платну, с тим што су заставе према *Уредби* из 1884. године имале са обе стране државни грб, док се, према *Уредби* из 1904, државни грб налазио на само једној страни. Платна заставе и по пропису из 1884, и по пропису из 1904. године, садржала су једнако гесло – „За вјеру, Краља и Отачество”, исписано „старом српском ћирилицом”. Управо због истоветности појединих елемената заставе, према пропису из 1884. и 1904, било је и могуће да се платно заставе преправља и користи за израду нове заставе. Преправка је извршена тако што је уклоњена представа грба са аверса платна заставе VII пешадијског пука „Краља Александра I” и, уместо њега, нашивена представа светитеља. Могуће је да је овакво решење било узроковано потребом за ефикаснијом заменом старих застав новим. Таква врста прагматичности није била страна у моменту када је требало обележја старе династије што пре заменити обележјима нове. Тако је министар унутрашњих послова одлучио да се за опремање канцеларија и других службених просторија прихвати слика краља Петра Карађорђевића, коју је израдио сликар Влахо Буковац, а умножио трговац Стеван Лукачевић, јер се она, поред осталог, уклапала у старе рамове у којима је некада стајала слика бившег краља Александра Обреновића.⁴⁹ С тим у вези, може се претпоставити да су, одмах након преврата, биле изузете заставе

⁴⁸ *Уредбом* из 1904. било је прописано да коњичке и пешадијске јединице имају исте димензије платна: 70 x 70 цм.

⁴⁹ Владимир Јовановић, н. д., 41.

оних јединица на чијим платнима су била имена бившег краља и краљице, каква је била застава VII пешадијског пука „Краља Александра I”, чији је изостанак са смотре Београдског гарнизона, 13. јуна 1903. године, и био примећен. Уочено је и да је недостајала застава VI пешадијског пука, који, такође, неколико дана пре смотре, више није носио назив VI пешадијски пук „Краља Карола I”.

Детаљном анализом материјалних карактеристика заставе IV коњичког пука из 1904. године, а која је данас изложена у сталној поставци Војног музеја, може се закључити да је једино она од две очуване прототипске заставе оригинално изведена према *Уредби о војним застavaма* из 1904. године, јер њене карактеристике одговарају пропису из те године. Платно старе заставе IV коњичког пука није било искоришћено за израду нове заставе. Године 1906, у једном новинском чланку, у којем су најављене нове заставе за српску војску, каже се да IV коњички пук није до тада имао своју заставу.⁵⁰ Врло је могуће да нова застава није израђена после Мајског преврата, када је овај пук престао да носи име краљице Драге. Могуће да је то и разлог за израду прототипске коњичке заставе баш за IV коњички пук према *Уредби* из 1904. године, донетој 20. јануара 1904. године. Нешто више од месец дана пре него што је озваничена нова *Уредба о застavaма* 1904. године, застава IV коњичког пука се помиње као учесник свечаности у наредби министра војног, од 4. децембра 1903. године, поводом ступања у редове српске војске краљевића Александра Карађорђевића.⁵¹ Није познато која застава је била на свечаности, застава према *Уредби* из 1884. године, али без натписа старог назива пука (одшивен натпис са старог платна?) или је коришћена нова прототипска застава.

Разлог за комбиновање старих са новим елементима застава вероватно је била намера да се нове заставе израде до крунидбених свечаности 1904. године. У прилог томе говори чињеница да је нова *Уредба* донета 20. јануара 1904. године, а да је већ у априлу Министарство војно расписало лицитацију за израду педесет нових застава, али оне, ипак, нису биле израђене.⁵² Кунидбене свечаности су

⁵⁰ Нова војничка застава, Нови Покрет, Год I, Бр. 224, 3. октобар 1906. У овом новинском чланку се наводе и чланови комисија који су одређени да дају предлог нове *Уредбе* о војним застavaма из 1906. године. Чланови су наведени и код Драгана Самарџић, н.д., 114, фуснота 24, где се каже да је податак о члановима комисије наведен на основу неидентификованог исечка из новина који се чува у документацији збирке застава Војног музеја, која, нажалост, више не постоји.

⁵¹ *СВЛ*, Год. XXIII, ванредни број, 4. децембар 1903, 941, 942.

⁵² Драгана Самарџић, н.д., 115. За извор овог податка о организовању лицитације у априлу 1904. године, грешком су наведене Српске новине из 1907. године. Остаје непознато на основу којих извора је Драгана Самарџић изнела следеће податке: „Понуда је било доста, а укупна цена кретала се од 30.000 до 70.000 динара”.

одржане неколико месеци касније, септембра 1904. године. На филмском снимку свечаног дефилаа трупа на Бањичком пољу, организованог у оквиру крунидбених свечаности, виде се и заставе јединица, али, нажалост, није било могуће сагледати детаље.⁵³ Према наводима из штампе, из новембра 1904, и даље су биле у употреби старе заставе чије стање је изазвало негативне коментаре да влада новац троши „на свечаности, параде” а не може на набави нове заставе.⁵⁴

Једна од ретких фотографија која приказује изглед платна застава према *Уредби* из 1884. године чува се у Архиву Југославије.⁵⁵ Снимљена је приликом свечаности преноса ковчега са Карађорђевићем земним остацима у задужбину Карађорђевића на Опленцу, 8. септембра 1930. године.⁵⁶ На њој су приказане старе заставе које су коришћене на овој свечаности: три Карађорђеве заставе и једна пуковска застава под којима се војска борила у балканским ратовима и Првом светском рату. Међу фотографисаним заставама је и застава која има платно према *Уредби* из 1884. године. Фотографисан је реверс заставе, па се не може са сигурношћу тврдити да ли је израђена према *Уредби* из 1884. или према *Уредби* из 1904. године. Ова застава се не помиње у штампи, као једна од старих застава српске војске, које су коришћене у свечаној церемонији на Опленцу 1930. године. Уколико је то прототипска застава Краљеве гарде из 1904. године, онда је њена појава на фотографији врло интересантна. Можда управо због тога није фотографисана њена аверсна страна са представом Св. Димитрија Солунског, већ реверсна страна, која је својим изгледом одговарала и заставама какве је Гарда користила од 1886. до 1911. године.

Војне заставе у Војном музеју

Све уредбе о заставама, које су биле донете у Краљевини Србији, предвиђале су да се, након што јединце добију нове заставе, старе предају Војном музеју. Нажалост, старе заставе које су војсци биле додељене 1886. године, нису очуване, као ни траке које су биле ме-

⁵³ Крунисање краља Петра I Карађорђевића и Путовање кроз Србију, Нови Пазар, Црну Гору и Далмацију, снимили Арнолд Мјур Вилсон и Френк Сторм Метершо, септембра и октобра 1904. године, доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=KfR6Zshav-8>, приступљено 20.4.2023.

⁵⁴ *Вечерње новости*, бр. 322, 21. новембар 1904, према Драгана Самарџић, н.д., 115.

⁵⁵ Фотографија из Архива Југославије објављена је у: Душан М. Бабац, Чедомир Васић. *У служби круне*. (Београд: Evro Book, 2019), 214.

⁵⁶ „Свечаност у Тополи на Опленцу”, *Општинске новине*, Год. XLVIII, Бр. 18, 15. септембар 1930, 1025.

њане ступањем на престо краља Александра Обреновића, а затим краља Петра Карађорђевића. Није сачувана ни документација о њиховом пријему у Војни музеј након што су биле замењене новим заставама 1911. године.

Без обзира на то што инвентарске књиге Војног музеја, које се односе на раздобље од 1878. до 1935. године, нису сачуване, неретко се, на основу других извора, долазило до закључака о инвентару Војног музеја из овог периода. Тако је, године 1887, у Службеном војном листу објављен распис Војног музеја упућен „свим командантима и војним надлештвима, гг. активним и резервним официрима, а и бившим старешинама народне војске”, којим су тражени подаци за заставе које је Војни музеј примио након што је војска добила нове заставе. Како би се знало за које се заставе потражују подаци, приложен је и њихов списак, па је захваљујући томе познато које заставе су биле у Музеју 1887. године.

Сакупљачка политика Војног музеја била је дефинисана у *Правилима за Војни музеј*, који је написао генерал Јован Мишковић 1879. године. Она су предвиђала и сакупљање војних застава, а у случају недостатка одређеног оригиналног предмета, захтевано је прикупљање њихових модела или приказа на сликама.⁵⁷ На основу чињенице да је Музеј имао проблема да сакупи тражене податке 1887. године, може се закључити да намера војних ауторитета да војним заставама доделе статус сведочанстава националне историје није била спроведена правовремено, јер многе заставе, које је војска користила од 1879. до 1887. године, као и подаци о њима, нису били сачувани.⁵⁸ Тај недостатак се надомештао интензивном активношћу Музеја уочи отварања његове прве сталне поставке 1904. године. Познато је да су се тада у Војном музеју налазиле 232 заставе, али је већина нестала 1915. године.⁵⁹

Досадашња истраживања нису потврдила „музејски живот” војних застава према *Уредби* из 1884. године. На основу документације Војног музеја, није могло да се закључи да ли су војне заставе, које је српској војсци доделио краљ Милан Обреновић 1886. године, биле у Војном музеју 1935. године, за време Краљевине Југославије. Разлог је непрецизна документација, па се тако број застава наводи збирно, без прецизних података о којим заставама се ради. У то време, припреме за нову сталну поставку Војног музеја иницирале су

⁵⁷ Предраг Лажетић, *Војни музеј 1878-2014*. (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2014), 21.

⁵⁸ Драгана Самарџић, н. д, 105.

⁵⁹ *Исто*.

акције у којима су и униформе и заставе српске војске, које нису биле очуване, реконструисане. Међутим, ликовне реконструкције застава које је српској војсци доделио краљ Милан 1886. године и заставе које је војска користила, уз одређене измене до 1911. године, нису израђене за разлику од ликовних реконструкција, на пример, војних застава из времена кнеза Александра Карађорђевића.⁶⁰

Нажалост, нема ни прецизних података о томе како су и прототипске заставе из 1904. године доспеле у Војни музеј. Зна се само да су оне инвентарисане 1951. године према „Списку застава и аша Војног музеја ЈА из прошлих ратова”.⁶¹ У актуелној сталној поставци изложена је застава IV коњичког пука из времена Краљевине Србије, без објашњења да се ради о прототипској застави.

*

Анализом материјалних карактеристика очуваних прототипских застава из 1904. године, може се закључити да Војни музеј поседује платно заставе које је изведено према *Уредби* из 1884. године. Ради се о платну заставе VII пешадијског пука „Краља Александра I” који је крајем 1889. године добио нови назив, а затим и нову заставу, са новим именом на њеном платну. Имајући у виду да нису сачуване заставе које су биле додељене војсци 1886. године, очувано платно има нарочити значај. Оно је сведочанство материјалних карактеристика војних застава српске војске које су коришћене у периоду од 1886. до 1911. године.

Заставе Краљеве гарде и IV коњичког пука из 1904. године су важно сведочанство промене политике која је утицала и на уобличавање војних застава након поновног доласка на власт Карађорђевића. *Уредбом* из 1904. године, враћена је представа светитеља на платно заставе. Појава пара словенских светитеља је, вероватно, узрокована и променом политике Србије у решавању македонског питања након Илинданског устанка 1903. године. У комисији, која је донела нацрт нове уредбе о војним заставама, били су генерал Јован Атанацковић и професор Љубомир Ковачевић, који су били чланови Српске револуционалне организације (Српски комитет). Из-

⁶⁰ У Војном музеју сачувани су акварели руског архитекте Алексеја Васиљева, који су настали за потребе Војног музеја. На акварелима, израђеним на картонима димензија 25x25 цм, представљене су војне заставе које је војсци доделио кнез Александар Карађорђевић: Пешадијска застава 1845–1846, инв. бр. 11098, 11260; Пешадијска застава 1853, инв. бр. 12905; Пешадијска застава 1853, инв. бр. 10954; Пешадијска застав 1853, инв. бр. 10919, 11324; Пешадијска застава 1854, инв. бр. 10955, 10953; Пешадијска застава 1857, инв. бр. 10956, 11099.

⁶¹ Акт Војног музеја бр. 1930 од 25.10.1951.

гледа да су и пурпурноцрвена платна војних застави изгубила на значају, као симбол професионалности српске војске, врло брзо након 1904. године, јер је већ 1906. године донета нова *Уредба о војним заставама* којом је враћена и српска тробојка на платнима застави. Тиме су се на симболичан начин учвршћивале везе између народа и војске и династије Карађорђевић.⁶²

Систем именовања војних јединица према знаменитим личностима владајуће династије, који је био успостављен у време Обреновића, а који су прихватили и Карађорђевићи, компликовао је одредбу о заставама према којој су се имена пукова налазила на непроменљивом делу заставе – платну заставе. Стога, последице које су промене имена јединица имале на заставе српске војске, вероватно су и условиле да се име јединице пребаци са непроменљивог на променљиви део заставе, са платна на траку заставе. Почевши од прве уредбе о војним заставама, донете након Мајског преврата, имена јединица којој застава припада исписивала су се на тробојним тракама, које су и даље остале променљиви део заставе. Наиме, заставе су добијале нове траке са ступањем на престо новог владара и садржале монограм актуелног владара, поред године установљења јединице и њеног назива.

Краљева гарда је карактеристична због свог специфичног односа према владару, па посебну вредност поседује и очувана прототипска застава Краљеве гарде у Војном музеју. На платну ове заставе остао је траг имена последњег владара из династије Обреновић, краља Александра, а на траци је сачуван монограм Петра I Карађорђевића.

Без очуване материјалности застава, остали би непознати многи детаљи који нису забележени у писаним и визуелним изворима, на основу којих се до сада искључиво сазнавало о првим војним заставама Краљевине Србије. О томе најбоље сведочи и ликовна реконструкција заставе Команде Краљеве гарде из 1886. године, коју је израдио проф. Чедомир Васић и објавио у монографији о Гарди 2019. године.⁶³ Овој реконструкцији недостају детаљи – стилизовани љиљани са српским грбом који су били у угловима платна застави према *Уредби* из 1884. године. Међутим, као што је већ поменуто, нису ни били наведени у прописима, па су изостали и у ликовној реконструкцији.

⁶² Више о појави пара словенских светитеља на војним заставама из 1904. и промени боје платна војних застави 1906. године видети: Бојана Илић, н.д., 103,104.

⁶³ Застава Краљеве Гарде, реконструкција, акварел, Чедомир Васић, објављено у: Душан М. Бабац, Чедомир Васић, н. д, 212.

У овом раду открили смо овај детаљ као елемент платна заставе према *Уредби* из 1884. године, захваљујући, пре свега, траговима натписа на платну заставе Краљеве гарде из 1904, као и уочавањем различитих димензија заставе које су урађене као прототипске 1904. године. Утврђујући порекло платна заставе Краљеве гарде из 1904. године, утврдили смо и важност музејског задатака, који се односи, пре свега, на бригу за очување материјалности предмета, као главног носиоца сведочанствених вредности, али и задатка који подразумева адекватно презентовање материјалности предмета, детаљну стручну обраду која ће обратити пажњу на све појединости, као и идентификовање и анализу значења која су додељивана музејским предметима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Необјављени извори:

Инвентарне књиге Војног музеја у Београду

Објављени извори:

Андоновић. Драг. Ј. *Коњичка служба*. Београд : Штампарија Д. Димитријевића, 1907.

Раденић, Андрија, сабрао и ур, *Аустро-Угарска и Србија 1903–1918. Документи из бечких архива*, I, 1903, Београд: Историјски институт, 1973.

Штампа:

Нови Покрет, Год I, Бр. 224, 3. октобар 1906.

Општинске новине, Год. XLVIII, Бр. 18, 15. септембар 1930.

Правда, Год. V, Бр. 114, 26. април 1908.

Службени војни лист за 1886, 1889, 1891, 1893, 1900, 1901, 1904, 1906, 1908. и 1911. годину.

Српске новине за 1883, 1884. и 1898. годину.

Литература

Ацовић, Драгомир. *Хералдика и Срби*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Бабац, Душан, Васић, Чедомир. *Гарда у Србији*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.

Бабац, Душан. *Српска војска у рату са Бугарском 1885–1886*. Београд: Медија центар „Одбрана“, 2015.

Бабац, Душан, Васић, Чедомир. *У служби круне*. Београд: Evro Book, 2019.

Васић, Драгиша. *Девесто трећа. Мајски преврат*. Београд: Штампарија „Туцовић”, 1925.

Вукелић, Дејан. „Аукцијски Заборав: Питање Отуђене и Експатрисане Заоставштине Династије Обреновић.” *Зборник*, Бр. 13 (2017), 9-21.

Илић, Бојана. *Визуелна култура у служби Војске Кнежевине и Краљевине Србије 1878–1913*. Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 2020.

Јовановић, Владимир. „Избрисана сећања. Уништавање и ретуширање слике о несталој династији Обреновића”, *Годишњак за друштвену историју*, Год. 14, бр. 1/3 (2007, шт 2008), 31-46.

Јовановић, Слободан. *Влада Александра Обреновића*, Књ. 2 (1897–1903). Београд: Г. Кон, 1931.

Крунисање краља Петра I Карађорђевића и Путовање кроз Србију, Нови Пазар, Црну Гору и Далмацију, филмски снимак, снимили Арнолд Мјур Вилсон и Френк Сторм Метершо, септембра и октобра 1904. године, доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=KfR6Zshav-8>, приступљено 20.4.2023.

Лажетић, Предраг. *Војни музеј 1878–2014*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2014.

Милићевић, Милић. „Имена српских пукова”. *Гласник*, Бр. 33, Ваљево: Историјски архив Ваљево, 1999, 115-120.

Ратковић Костић, Славица Б. *Европеизација српске војске 1878–1903*. Београд: Војноисторијски институт, 2007.

Самарџић, Драгана. *Старе заставе у Војном музеју*, каталог збирке и изложбе. Београд: Војни музеј, 1993.

Самарџић, Драгана. *Војне заставе код Срба до 1918*. Београд: Војни музеј, 1983.

Симић Константиновић, Љиљана. „Петар Раносовић – Ранос”. *Зборник Народног музеја*, V, Св. 5 (1967), 435-448.

Snanafelt, Robert. „The Nature of Flag Power: How Flags Entail Dominance, Subordination, and Social Solidarity”, *Politics and the Life Sciences*, Vol. 27, No. 2 (Sep., 2008), pp. 13-27. <https://www.jstor.org/stable/40072953> (приступљено 23.04.2023).

Соловјев, Александр. *Историја српског грба и други хералдички радови*, прир. Александар Палавестра. Београд: Правни факултет Универзитета: Досије: БМГ, 2000.

Тимотијевић, Мирослав. *Таковски устанак – Српске Цвети*. Београд: Историјски музеј Србије: Филозофски факултет, 2012.

Dr. Bojna Ilić, Senior curator
Military museum
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: bojana.ilic@mod.gov.rs

MILITARY FLAG – THE WITNESS OF THE POLITICAL TURBULENCE IN SERBIA IN LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

(Summary)

In the Military Museum in Belgrade there are two prototypes of military flags. Those flags, according to the regulation of 1904, were never appointed to the Serbian Army. Based on the details on one of the flags, it was determined that the canvas belonged to a flag from the earlier regulation, dating from 1884. It is the canvas of the flag of the 7th Infantry Regiment called “King Alexander I”, which was previously considered destroyed in 1903. Bearing in mind that there are no preserved flags from the period of this regulation, it was concluded that the Military Museum safeguards the only testimony of this flag model, remade in 1904.

Flags, made according to the regulation of 1884, were appointed to the Army in 1886, on the Obrenović’s holiday “Cveti”. The names of the Obrenović Dynasty were inscribed on the canvas, and some of the regiments were named after them. Although they did not take part in the war with Bulgaria in 1885, these flags were presented as war flags in artworks.

When the Karadjordjević Dynasty came to power, military flags with names of the Obrenović Dynasty were probably withdrawn or remade, and other flags got new ribbons, with the monogram of the new king. Other elements of the flags were not disputable for the Karadjordjević Dynasty. The regulation on flags was adopted in 1904, but the changes were not drastic, thus it happened that for the creation of a flag prototype, the canvas of the flag from earlier regulation was used.

Flags were replaced shortly before the Balkan wars, in 1911. Before that, they had been used for almost seven years under the Obrenović Dynasty, plus eight years under the Karadjordjević Dynasty. Firstly, they were celebrated as the symbols of the Serbian Royal Army, and since 1904 they were a temporary solution until the definition of flag symbols that would have wider mobilization potential. Not crowned with war glory and being witnesses of politically unstable period, their lives after 1911 were not considered a significant testimony of the military history.

KEY WORDS: *military flags, Serbian Army, the Kingdom of Serbia, the Obrenović Dynasty, the Karadjordjević Dynasty, May Coup, Military Museum*

УДК: 75.071.1:929 Петровић Н.
355.721(497.11)"19"(093.2)
COBISS.SR-ID 121048329
DOI број: 10.5937/vig2301176K

Језик рада: Српски
Примљен: 22. 03. 2023.
Прихваћен: 30. 05. 2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Владимир Кривошејев

ванредни професор, виши научни сарадник, музејски саветник
Висока школа за комуникације, Београд; Народни музеј Ваљево
E-mail: vladimir.krivoshejev@gmail.com

НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ У ПРИЗРЕНСКОЈ И ВАЉЕВСКОЈ РАТНОЈ ВОЈНОЈ БОЛНИЦИ: трагање за временом и местом настанка два музејска предмета

АПСТРАКТ: Један од симбола страдања Ваљева и Србије током епидемије тифуса из прве половине 1915. године је чувена сликарка Надежда Петровић, која је почетком априла, као добровољна болничарка, бринући се о оболелима и сама подлегла тој опасној болести. О њеном боравку у Ваљеву сведочи једна фотографија, на којој Надежда, са групом лекара, стоји испред неке болничке зграде, као и слика коју је насликала, али не и именовала, а која је касније, по месту и години њене смрти, названа „Ваљевска болница 1915“. Нови историјски извори и додатне анализе указују на то да поменута фотографија није настала током Првог светског рата, у Ваљеву 1915, већ током Првог балканског рата, у Призрену 1913. године. То сазнање је отворило могућност да је и позната слика могла да настане у исто време у Призрену, а да се на њој налазе шатори војне болнице које је Надежда и поменула у једном свом писму.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Надежда Петровић, Ваљево, Ваљевска болница, Призрен, Први балкански рат, Први светски рат, слика, фотографија, епидемија, тифус*

Ваљевска болница

Стање у Ваљеву током прве године Великог рата најбоље је описао амерички новинар Џон Рид. Наглашавајући да је Србија 1915. године била земља смрти, а Ваљево њена престоница, наводи да је цео град представљао авенију болница.¹ Тада су у граду радиле две сталне болнице – Окружна цивилна и Војна болница Дринске дивизије, као и шест привремених, резервних ратних болница: Прва резервна, у касарни 17. пешадијског пука, Друга, у артиљеријској касарни, Трећа у касарни 5. пешадијског пука, Четврта у Гимназији, Пета у згради суда и Шеста у Дринском дивизијском складишту. Све оне имале су истурена одељења у тридесетак других зграда: у школама, хотелима, ресторанима, кафанама, магацинима... Поред њих, у ужем и ширем окружењу Ваљева повремено су, обично у шаторима, али и у зиданим објектима, биле лоциране и пољске болнице дивизија које би се у одређено време затекле на том терену: у Бранковини, Грабовици, Причевићу, Каменици, Осечини, Пецкој и Коцељеви, мада сви детаљи о времену њиховог лоцирања нису поуздано утврђени.

Током лета и јесени 1914. године тежиште болничког рада било је на збрињавању рањеника са дринских ратишта, али од краја године, са избијањем велике епидемије тифуса, главни санитетски ресурси су преусмерени ка њеном сузбијању. Процењује се да је од последица епидемије, у вароши која је имала око 8.000 становника, страдало 9.000, па и више грађана, избеглица, војника и ратних заробљеника.² Због великог страдања и херојских напора, ваљевска болница, тачније Ваљево – град болница, постаје препознатљив симбол за стање санитета у Србији током Великог рата. Зато није необично што су током година обележавања стогодишњег јубилеја Првог светског рата, фотографије које су у мноштву текстова из штампаних и електронских медија илустровале различите аспекте рада војног санитета, а за које аутори нису могли да утврде порекло, приписиване ваљевској болници. Мада, до сличних забуна је долазило и раније.

Као што је ваљевска болница постала симбол страдања и херојства, тако је симбол ваљевске болнице постала позната сликарка и истакнута национална активисткиња Надежда Петровић. Она је, 3. априла 1915.

¹ Милорад Радојчић, *Бесмртни ратници ваљевског краја у ратовима 1912–1918: витезови Карађорђевог звезде* (Ваљево: Историјски архив, 2014), 51; Миле Игњатовић, „Ваљевска болница пре пакла”, *Српски архив за целокупно лекарство*, 146, бр. 1-2, (2018), 6.

² Владимир Кривошејев и Драгана Лазаревић-Илић, *Ваљево 1914–1915 – град болница*, (Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2015); Александар Недок, *Ваљево – српски ратни хируршки центар и град-болница у епицентру велике епидемије 1914–1915*, (Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2017).

године, радећи у Ваљеву као добровољна болничарка, умрла од тифуса. Ту је и сахрањена, да би двадесет година касније њени посмртни остаци били пренети у породичну гробницу на београдском Новом гробљу.

У општој друштвеној свести, као додатне визуелне симболичне повезнице, Надежду са Ваљевом спајају и два музејска предмета: једна уметничка слика и једна документарна фотографија. Аутор је о слици, заједно са колегиницом Јасном Јованов, већ објавио један рад, заснован на конгресном излагању,³ износећи тада нови став који сада, на основу даљих истраживачких сазнања, захтева значајне корекције.

Надеждина слика „Ваљевска болница 1915.”

Надежда Петровић насликала је поменућу слику (прилог 1) током ратних година. Ради се о уљу на картону мањих димензија (46x49 цм), које се данас налази у фонду Музеја савремене уметности под именом *Ваљевска болница 1915.*⁴ На слици су представљени бели шатори војне дивизијске пољске болнице лоциране у питорексном природном окружењу, са брдима у позадини. После Надеждине смрти слика је била у власништву сликаркине сестре Милице Мишковић.⁵ Будући да ни ово, као и многа друга своја дела Надежда није сигнирањем ни именовала ни датирала, слика је пре уласку у музејску збирку називана именима која описно одражавају њен садржај: *Болнички шатори*, односно *Шатори пољске болнице.*⁶ Ови називи ничим нису упућивали ни на Ваљево и његову ратну болницу, ни на 1915. као годину настанка.

Током година када су вршене припреме да Модерна галерија Београд, основана 1958. године, прерасте у Музеј савремене уметности,⁷ Галерија је 1961. откупила Надеждину слику од Милицине ћерке Драгославе Радуловић.⁸ Како музејска пракса налаже, при уласку у музејске фондове сваки предмет треба да буде именован. Тако је неименована слика заведена прво само као *Ваљевска болница*, а касније јој је додата и временска одредница 1915. Са ове временске дистанце

³ Владимир Кривошејев и Јасна Јованов, „Надеждина Ваљевска болница”, у: *Зборник радова: Научни скуп са међународним учешћем посвећен Надежди Петровић (1873–1915)*, 27. април 2016, (Нови Сад: Спомен збирка Павла Бељанског, 2016), 116–129.

⁴ Музеј Савремене уметности Београд, Збирка сликарства од 1900. до 1950, инв. бр. 3.

⁵ Катарина Амброзић, *Надежда Петровић 1873–1915*, (Београд: Српска књижевна задруга – Југославијапублик, 1978), 493 (у даљем тексту: Амброзић, н.д. 1978).

⁶ Исто, 493; Катарина Амброзић, *Надежда Петровић 1873–1915*, (Београд: Музеј савремене уметности, 1973), 51 (у даљем тексту: Амброзић, н.д. 1973).

⁷ Аноним, „Историјат Музеја савремене уметности”, сајт Музеја савремене уметности: <https://msub.org.rs/istorijat-muzeja-savremene-umetnosti-2> (приступ 04. 03. 2023).

⁸ Кривошејев и Јованов, н.д. На драгоценим информацијама аутор се захваљује колегиници Жани Гвозденовић.

могли бисмо да претпоставимо да је „музејски” назив неименованог културног добра *Ваљевска болница 1915.* одабран из пуног пијетета према Надежди, одређујући место и време њене смрти. Потом се Надеждиној жртви, као и овој слици, посвећује све већа пажња. Тако Станислав Живковић 1966. године пише: „Панорама шатора иза ограда пуна је колорита, али су тонови изненађујуће меки, готово нежни. Ако је то био завршни акорд једне симфоније онда он никако није оглашен фанфарама”.⁹ Помињући „завршни акорд” аутор индиректно сугерише да је то последње Надеждино дело.

Прилог 1 – Слика Надежде Петровић: *Ваљевска болница 1915.* / *Болнички шатори; Шатори пољске болнице.* (МСУ. С, 3).

⁹ Станислав Живковић, „Надежда Петровић”, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 02, (1966), 357 (даље: Живковић, „Надежда Петровић”).

Седам година касније, припремајући ретроспективну изложбу Надеждиних дела, Катарина Амброзић не указује на такву могућност. У попису изложених дела и потписима илустрација, слика је означена као *Ваљевска болница 1915*, док је у тексту каталога названа *Шатори пољске болнице*. Уз то, помињући Надеждине последње радове, Амброзићева пише: „Надежда је волела оно што је тада сликала и није то крила: *Божури* и *Грачаница*, *Косово* и *Призрен*, *Шадраван* и *Везиров мост* – читав један свет који је у срцу овог *париског сликара* имао свој неуздрман престиж. Преко ових мотива, последњих од њене руке, излила се сва Надеждина радост стварања.”¹⁰ На овај начин, свесно, или омашком, она сугерише да су последње Надеждине слике настале током њеног боравка на Косову и Метохији у балканским ратовима 1913. године.

Пет година касније Амброзићева понавља сличне ставове и у монографији посвећеној Надежди, истовремено додатно заокружујући раније започети посао датирања њеног целокупног познатог опуса. На основу стила, познатог места боравка, архивске грађе, углавном писама и фотографија, била је готово потпуно сигурна да су несигниране слике са препознатљивим мотивима са Косова и Метохије настале 1913. године, односно у време балканских ратова. Проблем је било датирање слика са општим, а углавном ратним мотивима, попут оних које су именоване као „Официр”, „Тобџија”, „Коло”, „Логорска ватра” и сл. Њих је Амброзићева датирала у 1914. годину, а у 1915, уз „Ваљевску болницу”, и малу слику „Рушевине”. Свесна комплексне проблематике временског класификовања, она је нагласила: „Разумљиво да су датирања неких слика и њихов редослед остали у оквирима претпоставки”.¹¹

Године 1978, када је објављена монографија Катарине Амброзић, Живковић надопуњује своју ранију тезу о наведеној слици као „последњем акорду” сликарке, експлицитно закључујући да је несумњиво реч о мотиву „са места где је Надежда, обављајући дужност ратне болничарке, завршила свој живот 3. априла 1915. године”.¹² Тиме је јасно исказао став да је Надежда, непосредно пред смрт, насликала болницу у којој је радила и у којој је преминула.

Живковићев став је био основ за појаву стереотипног мишљења које је најбоље изражено следећим речима: „У јеку борби, док је у болници владала епидемија пегавог тифуса, Надежда Петровић, и сама исцрпљена, последњом снагом сликала је шаторе ваљевске бол-

¹⁰ Амброзић, н.д. 1973, 51-52, 66 и илустрација бр. 151.

¹¹ Амброзић, н.д. 1978, 470.

¹² Станислав Живковић, *Београдски импресионисти*, (Београд: Југославија, 1978), 54.

нице, све док заразна болест није и њу оборила. Боловала је седам дана а умрла 3. априла 1915. године”.¹³ Овај стереотип је надограђен настојањем да се укаже и на конкретну локацију на којој се налазила болница. Уз запостављање чињенице да се на слици налазе шатори у руралном окружењу, описујући заштићене објекте старе ваљевске цивилне Окружне болнице,¹⁴ Драган Стаменић пише: „За време Првог светског рата овде је била смештена војна болница где је једно време као медицинска сестра служила Надежда Петровић”.¹⁵

Мишљење да је слика настала у Ваљеву 1915. године, „запечаћено” је у друштвеној свести, тако да га, упркос опрезном критичком приступу аутора, налазимо и у каталогу који прати изложбу о Надежди, отворену 6. марта 2023. године у Народном музеју Србије¹⁶

Фотографија: Надежда Петровић са групом лекара

Сматра се да Надеждин боравак у Ваљеву, поред уметничке слике, документује и једна фотографија из Народног музеја Ваљево (прилог 2). Њени бројни умножени примерци налазе се и у фондovima других музеја и архива, и различитог су квалитета.¹⁷ А у збиркама Војног музеј у Београду и Народног музеја Србије постоје и друге фотографије из Надеждине заоставштине, како оне на којима се она налази, тако и оне које је сама снимала.¹⁸

¹³ Suzana Spasić, „Nadežda Petrović – između nerazumevanja i slave”, *Avant – Art magazine*, 28. 03. 2014: www.avantartmagazin.com/nadezda-petrovic-izmedju-nerazumevanja-i-slave. (приступ 1. 03. 2023)

¹⁴ Мада је реч о само једном, и то најмлађем од сачуваних објеката комплекса ваљевске цивилне, Окружне болнице (Владимир Кривошејев, „Први наменски грађени болнички објекти у Ваљеву”, *Српски архив за целокупно лекарство*, 146, бр. 1-2, (2018), 102–108).

¹⁵ Драган Стаменић. „Зграда Старе болнице, Архив”, у: *Споменичко наслеђе Колубарског и Мачванског округа*, (Ваљево: Завод за заштиту споменика културе Ваљево, 2006), 21.

¹⁶ Лидија Мереник и Игор Борозан, *Надежда Петровић : модерност и нација*, (Београд, Народни музеј Србије, 2023). Аутори наглашавају постојање мита и његову деконструкцију са радом: Кривошејев и Јованов, н.д (стр. 74), те не помињу да је на слици болница у којој је Надежда радила и умрла, али остају при ставу да је слика настала 1915. године (на више места), да је „сведочанство Надеждиних последњих животних и уметничких дана” (38), уз додатну опаску која би требало да се односи на масовно умирање од тифуса, коме је подлегла и сликарка: „Иако смрт и болест нису приказане, оне су посредно присутне, те посматрач осећа патњу рањених и болесних као и агонију будућих мртваца” (стр. 74).

¹⁷ Фотографија је објављивана у више наврата; видети даље.

¹⁸ Амброзић, н.д. 1978 и Јасна Јованов, *Надежда Петровић с обе стране објектива*, (Нови Сад: Спомен збирка Павла Бељанског, 2013).

Прилог 2 – Фотографија: Надежда Петровић са санитетским особљем испред војне болнице; са Надеждине леве стране др Рувидић, а са десне др Радовић.
(НМВ . ИЗФ 1063)

На поменутој фотографији Надежда стоји испред једне зграде, у друштву мушкараца у војничким униформама.¹⁹ Лако је препознатљив њен пријатељ др Жарко Рувидић, а уз помоћ једног од примерака фотографије, лошег квалитета али у пуној ширини и са рукописним сигнатурама,²⁰ дознаје се да су на снимку и извесни др Радовић, М. Марић – Чика Дуца (вероватно болничар?) и др Мил (?нечитко).

Ова фотографија је често објављивана, уз коментар да је снимљена у Ваљеву 1915. године, чиме се сугерише да би то могао бити последњи Надеждин снимак. Први такав потпис, који је аутор уочио, налазимо у поменутој монографији Катарине Амброзић, где уз фотографију пише: „Надежда са санитетским особљем пред војном болницом у Ваљеву, 1915”.²¹

¹⁹ Зависно од нивоа обраде при развијању, на неким се види Надежда са три, на неким са четири санитетска радника, а на фотографијама у пуној ширини види се и пети, мало у позадини.

²⁰ Народни музеј Ваљево, Историјска збирка дигитализованих предмета трећих лица, 192).

²¹ Амброзић, н.д. 1978, 385.

Различите варијанте оваквог тумачења фотографисаног призора појављују се и у другим издањима: „Сликарка Надежда Петровић, као добровољна болничарка са санитарским особљем у Ваљеву”, „Надежда Петровић са санитарским особљем пред војном болницом у Ваљеву, 1915. године”, „Надежда Петровић пред војном болницом у Ваљеву; десно од Надежде др Жарко Рувидић; Први светски рат, 1915; Војни музеј, Београд”.²² Сличан потпис налази се и у претходно поменутом коауторском раду овога аутора: „Надежда Петровић с болничким особљем испред болнице у Ваљеву 1915. године.”²³ Фотографија је постала и вирална током јубилеја стогодишњице Великог рата, када се појављује на многим сајтовима, порталима и друштвеним мрежама, као илустрација различитих ратних прича; увек са потписом који је указивао на Ваљево 1915. године.²⁴ У поменутом каталогу изложбе о Надежди Петровић из 2023. године фотографија није публикована, али је у тексту поменута као „Надеждина фотографија са санитарским особљем пред војном болницом у Ваљеву”, и датирана у години њене смрти,²⁵ док је на самој изложби презентована, са уобичајеним потписом који указује на Ваљево 1915. године.

Досадашњи покушаји да се утврди локација на којој је фотографија снимљена нису уродили плодом. Да би се проверило место њеног настанка, као и локације болнице са уметничке слике, потребно је да се детаљније анализира сликаркин ратни пут.

Ратни пут Надежде Петровић

Борбени сукоби у Првом балканском рату отпочели су 8. октобра и привремено окончани 3. децембра 1912. године. У том периоду српска војска је заузела Косово и Метохију, као и Македонију. Јединице српске војске ушле су у Призрен почетком новембра. Овај метохијски град, као централна, а безбедна тачка ратишта, одређен је за значајан центар српског санитета. Поред Призрена, где су формиране три болнице, санитарске формације биле су распоређене и у околним местима: у Штимљу, Љум-кули, Феризовићу... На том распореду су

²² Драгана Лазаревић, *Ваљевска болница 1914/15* (Ваљево: Народни музеј Ваљево, 1990); Раде Бабић, „Надежда Петровић: сликарка и болничарка”, *Војносанитетски преглед*, 65, бр. 10, (2008), 783-786; Јованов, н.д.

²³ Кривошејев и Јованов, н.д.

²⁴ Извор многих преузимања био је портал ваљевске ревије „Колубара” и чланак: Здравко Ранковић, „Претходници и следбеници Надежде Петровић”, ревија „Колубара”, бр. 9 (2005), доступно на: <https://revija.kolubara.info/sh/137/50/1253/Prethodnici-i-sledbenici-Nade%C5%BEde-Petrovi%C4%87.htm> (приступ: 23. 03. 2023).

²⁵ Мереник и Борозан, н.д, 38.

остале и када су, у фебруару 1913, обновљене, а затим и брзо оконча-не борбе у удаљенијим областима, око Скадра, Једрена и Јањине, до завршетка Првог балканског рата, 30. маја 1913. године.²⁶

Други балкански рат, током којег је дошло до померања сани-тетских јединица ка месту нових сукоба, трајао је од 29. јуна до 10. августа. Тек по његовом окончању део јединица покренутих у јесен 1912. могао је да се врати у своје гарнизоне.

Надежда Петровић се непосредно по избијању сукоба, као до-бровољна болничарка, прикључила српском санитету. Прве ратне дане провела је у централном делу Србије. У писмима писаним то-ком новембра помиње пролазак кроз Краљево, стационирање у Ра-шкој и очекивање да њена јединица крене ка Новом Пазару. У то време Надежда је била заокупљена бригом о рањенима и оболели-ма. У једном тренутку пише: „Ми овде живимо у непрекидном јауку рањеника, превијању рана, покличу наше јуначке војске, маршеви-ма њиховим, дочеку и испраћању њиховом на бојно поље, да их оту-да рањене примамо и негујемо. Па ипак све оде са одушевљењем, а Турци губе битке и наша победа је на помолу.“²⁷

Идући за војском, Надежда се обрела у Призрену. Током зимских и пролећних дана 1913. године, будући да су ратни сукоби утихну-ли, а потом настављени на удаљенијим територијама, проналазила је времена и за одмор. Из писама које је упућивала породици и при-јатељима види се да је обилазила околину. „Природа је овде божан-ствена. Целу сам Љуму прокрстарила на коњу, остало пешке“, пише у писму упућеном 21. марта (3. април) 1913. године. За тему овога рада важно је помињање остатака куле Леке Капетана „где се шеће Роксанда ђевојка“ и наглашавање да су њени шатори (вероватно мисли на војну ратну шатор-болницу у којој је радила), постављени „баш преко пута развалина куле“. А у писму написаном шест дана раније, Надежда је породици послала „своју фотографију у белом огртачу болничарке снимљену пред војном болницом“.²⁸

Нешто касније, 29. маја (11. јуна), Надежда обавештава породицу да се тренутно налази у Грачаници, а да њена јединица из Призрена прелази у Скопље. Девет дана касније, команда српске војске из Скопља обавештава Врховну команду да сликарка тражи дозволу да снима бојиште.²⁹

²⁶ Владимир Кривошејев и Нинослав Станојловић, *Др Милан Пецић: аутобио-графија најстаријег пуковника српског санитета*, (Београд: Српско лекарско дру-штво, 2020), 96-100

²⁷ Амброзић, 1978: 384

²⁸ Исто.

²⁹ Исто, 385.

Очигледно, последњих зимских дана и током раних пролећних месеци 1913. године, Надежда није била преоптерећена обавезама. У тренуцима одмора обилазила је околину Призрена, али се и бавила уметношћу. У поменутом фонду Надежде Петровић у Војном музеју у Београду чува се више фотографија које је у то време снимала, и све су објављене у каталогу *Надежда Петровић са обе стране објектива*.³⁰ То су пејзажи, под снегом али и без њега, са урбаним мотивима Призрена и његове руралне околине, као и групни снимци њене санитетске јединице. Међу њима се налазе и фотографије на којима је Надежда била са друге стране објектива. Једна од фотографија приказује Надежду за штафелајем, док слика *Везиров мост – Турски мост* (прилог 3).

Прилог 3 – Фотографија: Надежда Петровић за штафелајем, у околини Призрена, у пролеће 1913. године (Јованов, Надежда са обе стране објектива)

Слободно време Надежда је користила и за сликање. У тим месецима настаје већина њених дела које теорија историје уметности сврстава у последњу уметничку фазу њеног стваралаштва: *Ратни период 1913–1915*.³¹ Поред слика моста, у тај период спадају и пејзажи са мотивом Призрена, манастира Грачанице и Дечана, поља козовских божура и други, као и портрети др Жарка Рувидића.

³⁰ Јованов, н.д.

³¹ Амброзић, н.д. 1973, 50; Иста, н.д. 1978, 400.

Током Другог балканског рата, као добровољна болничарка ангажована је на подручју Македоније. За време трајања краткотрајног сукоба, за разлику од зимских и раних пролећних месеци, санитарска служба је имала пуне руке посла, а ратне страхоте Надежда опет описује у писмима породици.³²

По завршетку балканских ратова, сликарка се, већ крајем 1913. године, нашла у Венецији. Претходно је размишља о томе да на Венецијанском бијеналу презентује своје ратне радове, али то није остварила, па се вратила у Србију. Крајем пролећа 1914. опет је била у Италији, где ју је затекла вест о аустроугарској објави рата. Одмах се вратила у домовину и, као добровољна болничарка, приступила Првој пољској болници Дунавске дивизије.³³

После успешно окончане Церске битке (август 1914), Надежда се са Дунавском дивизијом обрела у Срему, а потом, током друге непријатељске офанзиве на Гучевском ратишту, на Јагодњи, на првим линијама фронта. После пада Мачковог камена, 22. септембра, њена пољска болница се повукла на сигурну раздаљину. Своје најближе обавештава да је постојала могућност „да нас све заробе, нарочито завојиште, јер смо били сувише близу њих, морали смо официре све што пре евакуисати за Пецку – Ваљево”. Пише, такође, да је у порти цркве у Пецкој обишла гробове „два див јунака”, браће Рибникар и набрала јесење љубичице, али и да има пуне руке посла због сређивања зграде која је одређена за смештај рањеника. Зато у рукама држи молерску, а не сликарску четку и не стиже да изађе „на положаје ради снимања”. Професора Павловића, који се налази у Крупњу, позива да је посети у Пецкој.³⁴

Након краткотрајног релативно мирног периода, пред налетом треће аустроугарске офанзиве, уследило је напуштање претходно успостављених положаја и повлачење на исток. За сада нема јасних доказа да се Надежда затекла и у самом Ваљеву. Верује се да се пољска болница Дунавске дивизије у једном тренутку нашла у ширем корпусу Ваљевске болнице док је била у Пецкој, али да ли се одатле померила на неку другу локацију немогуће је тврдити. Ако јесте, што је очекивано, то је могло да буде само у краћем интервенту, током великих тензија и обавеза. Наиме, 6. новембра аустроугарске снаге су снажном канонадом топова присиле срп-

³² Амброзић, н.д. 1978, 386; Аноним. „Надежда Петровић”. Сајт: Уметничка галерија Надежда Петровић.

³³ Амброзић, н.д. 1978, 386.

³⁴ Исто, 390; Радмила Бунушевац, „Живот и дело 'југословенске Наде'", *Политика*, бр. 10672, 10. фебруар, 1938, 10.

ске снаге на повлачење до ваљевских утврђених положаја, који су дефинитивно пали 15. новембра, па су се народ, болнице и војска масовно повлачили. Након успешне суворорске контрафанзиве, односно Колубарске битке, српске снаге су ушле у Ваљево 9. децембра.

Пошто је пре Колубарске битке Надежда напустила територију западне Србије, придружила се породици која се налазила у Скопљу, у избеглиштву. Ту су, 1915. године, обележили крсну славу Светог Стевана. Затим је, због породичних разлога, око месец дана боравила у Грчкој, а када се вратила у Србију, током фебруара, епидемија тифуса је већ била у пуном јеку. У Београду су јој нудили да оде у српско посланство у Риму, да остане у некој од београдских болница, или да оде у болницу једне стране мисије у Ниш, али, како пише у *in memoriam*-у, објављеном у *Политици*, „Надежда више воли Ваљево, иако тада страховито заражено тифусом. Отишла је сама по своју смрт, да је након пет-шест недеља нађе, од пегавог тифуса”.³⁵

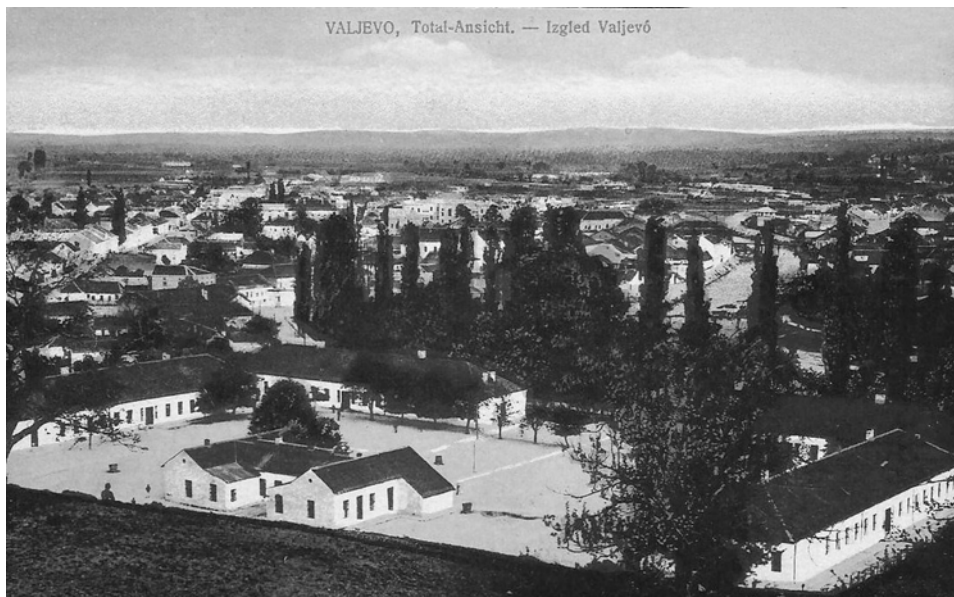
Будући да је у Ваљеву боравила само „пет-шест недеља” претпоставља се да је у тај град стигла крајем фебруара, или почетком марта, у јеку највеће тифусне епидемије, тако да је одмах имала много посла. Неколико недеља пре ње, у Ваљево је стигао и пуковник др Милан Пецић. У својој аутобиографији он описује велике активности уређења болница, наглашавајући да је у вароши умирало 20, 50, па и 100 људи дневно, а у појединим данима и до 150.³⁶ Био је то Надеждин једини потврђени боравак у Ваљеву, уз могућност да је у њему могла да борава краће време, у периоду по напуштању Пецке, а пре повлачења које је претходило Суворорској контрафанзиви (?).

По доласку у Ваљево, Надежда је распоређена у Прву резервну војну болницу која се налазила у касарни 17. пука (прилог 4). Већ 4. априла (22. марта по јулијанском календару) болница издаје саопштење: „Са изразом дубоке и искрене туге обавештавамо да смо, поред толиких жртава које су пале у борби против епидемије, синоћ у 8 часова поднели на олтар драге отаџбине још једну. Ужасној болести подлегла је и Надежда Петровић, академски сликар, наставница Женске гимназије, добровољна болничарка I резервне ваљевске болнице.”³⁷

³⁵ Аноним, „Надежда Петровић”, *Политика*, бр. 4004, 19. април 1915, 1-2.

³⁶ Кривошејев и Станојловић, н.д., 129.

³⁷ Амброзић, н.д. 1973, 52; исто, н.д. 1978, 401.

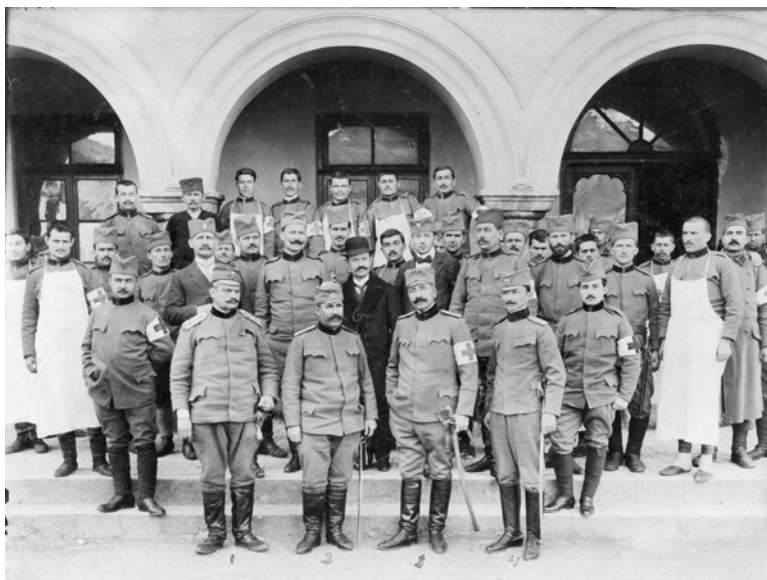

Прилог 4 – Разгледница Ваљева, на којој се види касарна 17. пешадијског пука, у којој је била лоцирана Прва резервна болница, где је радила и умрла Надежда Петровић (НМВ. ИЗД 661)

Време и место настанка фотографије

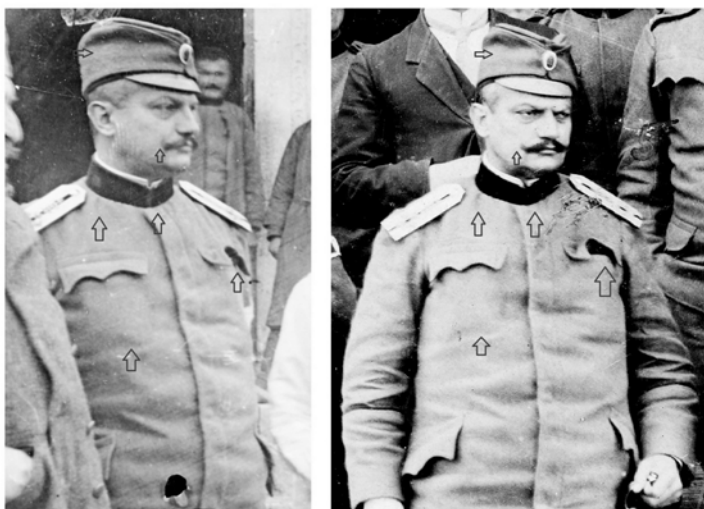
Нема чињеница на основу којих би се могао негирати прихваћени став да је фотографија са групом лекара настала у Ваљеву, мада сумњу буди сазнање да у доступној веома богатој литератури која се односи на Ваљевску болницу, не помиње присуство др Жарка Рувидића у Ваљеву у јеку епидемијског удара, мада је био активан у близини, у Обреновцу.³⁸ Зна се да се Надежда са њим дружила и раније, током боравка у Призрену 1913. године, када је, уз више других слика, насликала и пар његових портрета. Даље недоумице око места настанка фотографије на којој се налазе њих двоје разрешила је анализа једне друге фотографије.

³⁸ Недок, н.д., 37.

Прилог 5 – Фотографија санитетских официра и војника, снимљена 1913. испред резервне болнице смештене у школи „Младен Угаревић” у Призрену (МНТ. Т: 11.7.1255) и фотографија те зграде данас (OS Mladen Ugarevic, FB група: www.facebook.com/groups/62408943683)

У фонду др Милана Печића у Музеју Српског лекарског друштва, који је одељење Музеја науке и технике, налази се групна фотографија са сигнатуром: „У рату 1912. у Призрену” (прилог 5).³⁹ Хронолошку ознаку „1912” не би требало узимати као апсолутну временску одредницу за датирање настанка фотографије, већ као начин разграничавања два балканска рата – Првога, отпочетог 1912, и Другог 1913. године. Неспорно је да је фотографија снимљена током Првог балканског рата, вероватно током касних зимских месеци или у пролеће 1913. године.⁴⁰ На њој се види група санитетских официра и војника, испред зграде са веома карактеристичним стубовима који носе аркаде трема. Додатна истраживања су указала да је реч о и данас постојећој згради школе *Призренска Лига* у Призрену, која је до 1999. године носила име *Младен Угаревић*, по трговцу и добротвору уз помоћ чијег фонда је 1907. године саграђена као „школа за трговачке ђаке”.⁴¹ По свему судећи, у њој је била смештена једна од три поменуте болнице из самог Призрена.

Прилог 6 – Др Михаило А. Радовић: упоредни преглед изгледа са фотографија прилога 2 и прилога 5

³⁹ Кривошејев и Станојловић, н.д., 53.

⁴⁰ У истом музејском фонду се налази још једна фотографија, снимљена на истом месту, са потписом: *Старешине санитета Шумадијске дивизије, у Призрену у априлу 1913.* (МНТ.Т: 11.7.1256; Кривошејев и Станојловић, н.д., 53). Стиче се утисак да су обе фотографије настале у кратком временском размаку.

⁴¹ Мирјана Симић, „Школство у Призрену у периоду од 1906. до 1909”, *Баштина*, бр. 35 (2013), 269-278; Gordana Tatić, „Prizren je mogao biti srpski Dubrovnik”, *Kaledioskop*, 23. 10. 2020: <https://kaleidoskop-media.com/identitet-u-amanet/prizren-je-mogao-biti-srpski-duovnik>. (приступ 3. 03. 2023); OS Mladen Ugarevic, FB grupa: www.facebook.com/groups/62408943683 (приступ 30.01. 2022).

На тој фотографији, први са леве стране у доњем реду, стоји и др Радовић, кога заједно са др Рувидићем и још двојцом колега уочавамо и на фотографији са Надеждом, за коју је сматрано да је настала у Ваљеву 1915. године. На основу Пецићевих исписа сазнаје се да је то др Михаило А. Радовић, пуковски лекар 10. пешадијског пука Шумадијске дивизије.⁴² Упоредном анализом две фотографије уочава се да оне нису могле настати у размаку од три године, већ у истом дану, чак и у истом сату. На то указује изглед др Радовића. Наиме, нема разлике у лицу и грађи до које би довело две и по године ратовања. Иста је и фризура, као и танки штучовани повијени бркови. Исти су и специфични детаљи у изгледу униформе: постава на официрској шајкачи која извирује, правоугаони предмет у десном и подвртнут капак на левом џепу блузе, истоветно закопчана кошуља и исти набори на капи, на блузи поред крагне и на другим деловима униформе.

По свему судећи, не би требало да буде сумње да је фотографија на којој се налазе Надежда Петровић, др Жарко Рувидић, др Михаило Радовић и још двојица санитетлија настала у скоро исто време када и фотографија санитетског кора, значи у Призрену, током Првог балканског рата, а не током Великог рата у Ваљеву. Вероватно место настанка је двориште, или непосредна околина школе *Младен Угаревић*. Са великом вероватноћом може се претпоставити да би то могла да буде управо поменута фотографија коју је Надежда из Призрена послала породици у писму 15/28. марта 1913,⁴³ односно она која се у приказу ретроспективне изложбе посвећене Надежди, из 1938. године, помиње као „снимак настао у Призрену 1913. године на ком се види Надежда, у белом мантилу, у друштву српских официра”.⁴⁴

Претпоставка да не би требало да буде сумње да је фотографија снимљена у Призрену 1913. године, потврђена је пред закључење овога рада. Наиме, пронађен је доказ који то апсолутно потврђује. Конкретна фотографија је уочена у листу *Време*, од 2. јануара 1940. године, са потписом: *Пок.(ојна) Надежда Петровић, као болничарка, у Призрену 1913. године* (прилог 7).⁴⁵ Такође, оригинал исте фотографије, димензија 13x9 цм, са сигнатуром која указује на Призрен 1913. године, чува се и у породичној заоставштини др Рувидића.⁴⁶

⁴² Кривошејев и Станојловић, н.д., 53 и 95.

⁴³ Амброзић, н.д. 1978, 384.

⁴⁴ Марија Илић-Агапова, „Знаменита Београђанка Надежда Петровић као национална радница”, *Београдске општинске новине*, бр. 2 (1938), 95-99.

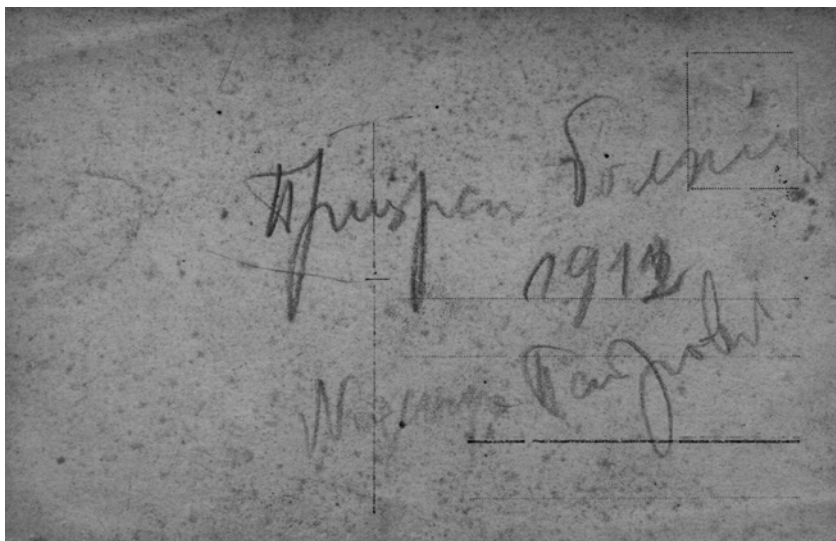
⁴⁵ Аноним, „Светли примери жена у нашој прошлости: Надежда Петровић”, *Време*, 2. 01. 1940, 10. На драгоценом путоказу аутор се захваљује колегиници Јасни Јованов.

⁴⁶ Мишко Рувидић, е-мејл послат аутору 26.03.2023.

Прилог 7 – Фотографија објављена у листу „Време“, 2. јануара 1940. године

Прилог 8 – Надежда Петровић и др Рувидић са групом људи у Призрену 1912. године. Фотографија из збирке Народног музеја Србије; аверс и реверс

Неопходно је да се укаже на постојање још једне фотографије, много ређе коришћене због лошег квалитета снимка, а која се чува у фонду Народног музеја Србије. На њој се, такође, налазе Надежда Петровић, обучена у болничку униформу, исту као на претходној фотографији, као и др Жарко Рувидић и М. Марић – Чика Дуца, само сада без шињела. Они стоје на степеницама зграде испред које је настала и прва фотографија, с тим што је са њима у друштву група цивила, елегантно обучених жена и мушкараца.⁴⁷ На њеној полеђини је написано: *Призренска болница 1912. : Надежда Петровић* (прилог 8).

Наведена сазнања да је фотографија, за коју се деценијама сматрало да је настала током Првог светског рата, 1915. године у Ваљеву, снимљена 1913. године, током Првог балканског рата, у Призрену, отвара питање времена и места настанка Надеждине слике *Ваљевска болница 1915*, односно *Шатори пољске болнице*.

Време и место настанка Надеждине слике

Током претходних деценија није довођена у питање чињеница да је слика која приказује шаторе војне пољске болнице настала 1915. године и да је везана за корпус Ваљева – града болнице, али је

⁴⁷ Можда се ради о некој страниј делегацији.

увек постајала дилема која је то конкретна болница, од већег броја смештених у граду и његовој околини, односно на којој су локацији шатори били постављени.

Како смо видели, Надежда је као добровољна болничарка у Ваљеву радила у Првој резервној војној болници, која је била лоцирана у касарни 17. пешадијског пука,⁴⁸ тако да је раније поменути став који је повезује са цивилном Окружном болницом неодржив.⁴⁹ Будући да су наведену касарну сачињавали чврсто грађени павиљони лоцирани у урбаном окружењу, неодржив је и став да се на слици налази болница у којој је Надежда обављала дужност болничарке и у којој је умрла.⁵⁰

У потрази за конкретном локацијом, аутор овога рада је 2015. године изнео претпоставку: „Ваљевска болница, последња слика Надежде Петровић (...) вероватно приказује шаторе Прве пољске болнице Дунавске дивизије која је могла бити стационарирана негде на брду Крушик (Пети пук), могуће на истом месту где су се касније, од лета 1915. године, налазили шатори Болнице шкотских жена”.⁵¹ Међутим, на слици се види да болнички шатори нису на брду, већ испод брда. Уз то, присуство пољске болнице, у којој је Надежда служила током лета и јесени 1914, регистровано је у Пецкој, уз могућност да је у краћем периоду током јесени могла да буде лоцирана и у Ваљеву, али се ту није налазила наредне 1915. године.

Наведене могућности навеле су размишљања у другом правцу: да слика није настала ни у самом Ваљеву, ни 1915. године. Везујући се за Први светски рат и за корпус Ваљева – града болнице, аутор је претпоставио да је слика могла да настане у рану јесен 1914. године, у оно време када се са првих линија фронта, после пада Мачковог камена, Надеждина болница повукла у Пецку. Тада је сликарка могла на кратко да предахне, па можда и да се прихвати четкице и палете и наслика пејзаж окружења, који је брдовит. Таква претпоставка је изнета на поменутом конгресу посвећеном Надежди,⁵² мада је и тада постојао црв сумње. Описујући повлачење болничке формације на нови положај у Пецку, Надежда не помиње инсталиране шаторе пољске болнице, већ наговештава смештај у чврстом, зиданом објекту и његово дезинфиковање кречењем, ради пријема

⁴⁸ Владимир Кривошејев, „Ваљевска касарна на Илици”, *Саопштења*, бр. 50 (2018), 335-349.

⁴⁹ Стаменић, н.д.

⁵⁰ Живковић, н.д. 1978, 54.

⁵¹ Кривошејев и Лазаревић-Илић, н.д.

⁵² Кривошејев и Јованов, н.д.

рањеника.⁵³ Стога је слика могла настати и у друго време, и на другом месту, ван ширег корпуса Ваљева – града болнице. Та могућност је изречена на скупу, али није написана у саопштењу, па је потребно да се размотри.

Током зиме и почетком пролећа 1913. године, Надежда се налазила у Призрену, у знатно растерећенијим околностима него што су биле на почетку Првог и током Другог балканског рата, као и током Великог рата. Прилив рањеника је већ крајем 1912. године био знатно мањи, а санитет релативно добро организован, тако да је сликарка проналазила довољно времена за шетњу и јахање, фотографисање и позирање, али и за сликање. Тада настају многе слике из њене последње, ратне фазе, па могуће и она која приказује шаторе њене пољске болнице који су, како пише у писму послатом породици 21. марта (3. април) 1913. године, смештени наспрам остатака куле Леке Капетана „где се шеће Роксанда Ђевојка”,⁵⁴ у брдско-планинском пејзажу, какав се види и на конкретној слици.

Лека Капетан је епски средњовековни господар Призрена, познат из народних песама: *Сестра Леке Капетана* и *Женидба Леке Капетана*. Остаци утврде коју Надежда именује као кулу Леке Капетана, наспрам којих су њени шатори, могли би да буду делови старе призренске тврђаве (?).

Потребно је да се нагласи да у поменутом Надеждином фонду Војног музеја, поред низа других фотографија из Призрена, постоји и једна за коју се претпостављало да ју је она снимила. На њој се налази група санитетског особља на једној заравни испод брда.⁵⁵ Можда је та зараван управо оно место на коме су били раширени бели болнички шатори? Док то питање остаје и даље отворено, неспорно је да конкретна фотографија не спада међу оне које је Надежда снимила, већ међу фотографије на којима је она била са друге стране објектива. На то указује чланак објављен у листу *Време*, 22. октобра 1939. године, где се види фотографија у целини; претходно поменути примерак је при преносу са филма на фото-папир био скраћен, тако да је део фотографије на којем се налази Надежда, у препознатљивој црној хаљини, „исечен”. Испод новинске фотографије је потпис: *Пок.(ојна) Надежда Петровић са једном групом официра на фронту* (прилог 9).⁵⁶

⁵³ Бунушевац, н.д.; Амброзић, н.д. 1978, 390

⁵⁴ Амброзић, н.д. 1978, 384.

⁵⁵ Јованов, н.д., 75.

⁵⁶ В. Влашић. „Наше жене као национални радници”, *Време*, 22. 10. 1939, 12.

Прилог 9 – Српско санитетско особље, на једној заравни,
поред Призрена 1913; две објављене верзије фотографије
(Јованов, наведено дело и Влашић, наведено дело).

Закључак

На основу презентованих резултата истраживања везаних за порекло два позната, веома значајна музејска предмета, фотографије на којој Надежда Петровић и група официра стоје испред једне ратне болнице и Надеждине уметничке слике на којој су приказани бели санитетски шатори војне пољске болнице, на пропланку испод брда, могу се донети одређени закључци.

Што се фотографије тиче, са апсолутном вероватноћом може се тврдити да није настала у Ваљеву 1915. године, како је последњих деценија редовно навођено, већ 1913. године, у Призрену, вероватно у дворишту школе „Младен Угаревић” или негде у њеној непосредној близини.

Што се тиче уметничке слике *Ваљевска болница 1915*, неоспорно је да она не приказује санитетску јединицу у којој је пред смрт радила и умрла Надежда Петровић, будући да своје последње дане није провела у шаторској пољској болници, већ у резервној болници лоцираној у зиданим зградама касарне. Чињеница је и то да Надежда слику није именovala ни датирала, да је она пре уласка у музејски фонд називана описно: *Болнички шатори*, односно *Шатори пољске болнице*, без навођења места и времена, а да је тек музејским инвентарисањем добила назив по којем је данас позната.

Питање да ли је слика настала у Ваљеву 1915, или евентуално у околини Призрену 1913. године, када настаје и већина Надеждиних слика из ратног периода, и даље, због недостатка чврстих доказа, остаје отворено. При томе, мора се нагласити да ни докази на основу којих је слика именована као *Ваљевска болница* и датирана у 1915. нису познати, нити је њена локација препозната у Ваљеву.

Поред тога што се на слици не налази објекат из Ваљева – града болнице у којем је Надежда провела своје последње дане, у прилог могућности да слика није настала у Ваљеву 1915. године говоре следеће чињенице:

- нема поузданих доказ који би указали да је током 1915. настала не само конкретна већ ни било која друга Надеждина слика;
- једини познати боравак Надежде Петровић у Ваљеву регистрован је од краја фебруара – почетка марта, па до њене смрти, 3. априла 1915. године. Било је то у жеку главног удара тифусне епидемије, када је целокупан санитетски кадар имао и превише посла. Уз то, скоро пола тог времена Надежда је била болесна; у таквим околностима тешко да је могла имати времена, воље и могућности да слика, нарочито да одлази ван своје болнице лоциране у касарни у граду и да слика болничке шаторе у руралном окружењу.

У прилог могућности да је слика настала у Призрену 1913. године говоре следеће чињенице:

- у Призрену, у зиму и почетком пролећа 1913. године, Надежда је ангажована у пољској болници Дунавске дивизије, која је смештена у шаторима, које помиње у једном писму, наглашавајући да се налазе испод брда на којем је кула Леке Капетана;

- било је то време када се, по потписивању примирја, притисак на призренске болнице смањивао. Санитет није имао превише посла и Надежда је обилазила околину и сликала, о чему обавештава своју родбину у писмима;

- већина Надеждиних слика из ратног периода настала је приликом њеног боравка у Призрену, а на њима се уочава релативно сличан колорит као и на слици на којој су приказани болнички шатори;

- и, на крају, Катарина Амброзић је нагласила: „Разумљиво да су датирања неких слика и њихов редослед остали у оквирима претпоставки”.

По свему судећи, слика Надежде Петровић позната под називом *Ваљевска болница 1915* није сликаркин „завршни акорд” и не представља место где је она „обављајући дужност ратне болничарке завршила свој живот 3. априла 1915. године”, како је тврдио Станислав Живковић,⁵⁷ па је такав став постао општеприхваћен стереотип. Она вероватно није ни настала у Ваљеву 1915. године, током Првог светског рата, већ током Првог балканског рата, крајем зиме, почетком пролећа 1913. године. На њој су приказани шатори пољске болнице Дунавске дивизије, у којој је Надежда радила у то време, а који су били стационарни поред Призрена, недалеко од брда на којима су се уздизале рушевине „куле Леке Капетана, куд се шеће Роксанда Ђевојка”.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Музеј науке и технике Београд, Збирка музеја Српског лекарског друштва.

Музеј савремене уметности Београд, Збирка сликарства од 1900. до 1950.

Народни музеј Ваљево, Историјска збирка фотографија и Историјска збирка дигитализованих предмета трећих лица.

Народни музеј Србије, фонд фотографија.

Рувидић Мишко, е-мејл послат аутору 26. 03. 2023.

Аноним. „Историјат Музеја савремене уметности”. Сајт Музеја савремене уметности: <https://msub.org.rs/istorijat-muzeja-savremene-umetnosti-2> (приступ 04. 03. 2023).

⁵⁷ Живковић, н.д. 1966, 357 и исто, н.д. 1978, 54.

Аноним. „Надежда Петровић”. Сајт: Уметничка галерија Надежда Петровић, Чачак: <https://nadezdapetrovic.rs/nadezde-petrovic-sira-biografija/?lang=bs> (приступ 02. 02. 2022).

Аноним. „OS Mladen Ugarevic”. FB grupa OS Mladen Ugarevic: www.facebook.com/groups/62408943683 (приступ 30. 01. 2022).

Аноним. „Надежда Петровић”. *Политика* 4004, 19. април 1915, 1-2.

Аноним. „Светли примери жена у нашој прошлости: Надежда Петровић”. *Време*, 2. 01. 1940, 10.

Амброзић, Катарина. *Надежда Петровић 1873–1915*. Београд: Музеј савремене уметности, 1973.

Амброзић, Катарина. *Надежда Петровић 1873–1915*. Београд: Српска књижевна задруга – Југославијапублик, 1978.

Бабић, Раде. „Надежда Петровић : сликарка и болничарка”. *Војносанитетски преглед*, 65, бр. 10, (2008), 783-786.

Бунушевац, Радмила. „Живот и дело 'југословенске Наде'”. *Политика*, 10672, 10. фебруар, 1938, 10.

Влашић, В. „Наше жене као национални радници”. *Време*, 22. 10. 1939, 12.

Живковић, Станислав. „Надежда Петровић”. *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 02 (1966), 341-365.

Живковић, Станислав. *Београдски импресионисти*. Београд, Југославија, 1978.

Игњатовић, Миле. „Ваљевска болница пре пакла”. *Српски архив за целокупно лекарство*, 146, бр. 1-2 (2018), 6–8.

Илић-Агапова Марија. „Знаменита Београђанка Надежда Петровић као национална радница”. *Београдске општинске новине*, 02/1938, 95-99.

Јованов, Јасна. *Надежда Петровић с обе стране објектива*. Нови Сад: Спомен збирка Павла Бељанског, 2013.

Кривошејев, Владимир Кривошејев. „Први наменски грађени болнички објекти у Ваљеву”, *Српски архив за целокупно лекарство*, 146, бр. 1-2, (2018), 102–108.

Кривошејев, Владимир. „Ваљевска касарна на Илици”. *Саопштења*, бр. 50, (2018), 335-349.

Кривошејев, Владимир и Јасна Јованов. „Надеждина Ваљевска болница”. У: *Зборник радова: Научни скуп са међународним учешћем посвећен Надежди Петровић (1873-1915)*, 27. април 2016. Нови Сад: Спомен збирка Павла Бељанског, 2016, 116–129.

Кривошејев, Владимир и Драгана Лазаревић-Илић. *Ваљево 1914–1915 – град болница*. Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2015.

Кривошејев, Владимир и Нинослав Станојловић. *Др Милан Пецић : аутобиографија најстаријег пуковника српског санитета*. Београд: Српско лекарско друштво, 2020.

Лазаревић, Драгана. *Ваљевска болница 1914/15*. Ваљево: Народни музеј Ваљево, 1990.

Мереник, Лидија и Игор Борозан. *Надежда Петровић: модерност и нација*. Београд, Народни музеј Србије, 2023.

Недок, Александар. *Ваљево - српски ратни хируршки центар и град-болница у епицентру велике епидемије 1914–1915*. Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2017.

Радојчић, Милорад. *Бесмртни ратници ваљевског краја у ратовима 1912–1918: витезови Карађорђевог звезда*. Ваљево: Историјски архив, 2014.

Ранковић, Здравко. „Претходници и следбеници Надежде Петровић”, *Ревуја Колубара*, бр. 9 (2005), доступно на: <https://revija.kolubara.info/sh/137/50/1253/Prethodnici-i-sledbenici-Nade%C5%BEda-Petrovi%C4%87.htm> (приступ: 23. 03. 2023).

Симић, Мирјана. „Школство у Призрену у периоду од 1906. до 1909.” *Баштина*, бр. 35 (2013), 269–278.

Spasić, Suzana. „Nadežda Petrović – između nerazumevanja i slave”. *Avant – Art magazine*, 28. 03. 2014: www.avantartmagazin.com/nadezda-petrovic-izmedju-nerazumevanja-i-slave. (приступ 1. 03. 2023).

Стаменић, Драган. „Зграда Старе болнице, Архив”. У: *Споменичко наслеђе Колубарског и Мачванског округа*. Ваљево: Завод за заштиту споменика културе Ваљево, 2006, 21.

Tatić, Gordana. „Prizren je mogao biti srpski Dubrovnik”. *Kaledioskop*, 23. 10. 2020: <https://kaleidoskop-media.com/identitet-u-amanet/prizren-je-mogao-biti-srpski-duovnik>. (приступ 3. 03. 2023).

Dr. Vladimir Krivošejev, Associate Professor, Museum Adviser
High Scholl for Communications in Belgrade; National Museum, Valjevo
E-mail: vladimir.krivosejev@gmail.com

NADEŽDA PETROVIĆ IN THE PRIZREN AND VALJEVO WAR MILITARY HOSPITAL: Searching for the Time and Place of Origin of Two Museum Objects

(Summary)

One of the symbols of the suffering of Valjevo and Serbia in the great typhus epidemic from the first half of 1915 is the famous Serbian painter Nadežda Petrović. As a volunteer nurse, looking after the sick, she herself succumbed to this dangerous disease. In addition to various historical texts, two visual documents are related to Nadežda's stay in Valjevo: a photograph, in which Nadežda, with a group of doctors, stands in front of the

hospital building, and an art painting that Nadežda painted, but did not write the name or year of origin. It was considered to be her last work of art and that is why it was later, after the place and year of the painter's death, named Valjevo Hospital in 1915.

New historical sources and additional analyses have indicated that the mentioned photograph was certainly not taken in Valjevo in 1915, during the First World War, but during the First Balkan War, in Prizren in 1913. This knowledge opened the possibility that the famous art painting was not painted in Valjevo, but in Prizren. Among other facts, this possibility is indicated by the fact that the hospital where Nadežda worked and died in 1915 was located in the barracks, and the picture shows hospital tents, as Nadežda mentioned in one of her letters written in Prizren in 1913.

KEY WORDS: *Nadežda Petrović, Valjevo, Valjevo Hospital, Prizren, World War I, First Balkan War, painting, photography, epidemic, typhus*

Прикази

Марко Алексић, *Српске земље пре Немањића од 7. до 10. века*, Лагуна, Београд, 2020, 384 стр.

У српској медијевистици изучавање историје раног средњег века представља једну од најизазовнијих области. Разлога има више, а међу њима свакако предњачи чињеница да су писани историјски извори из овог периода малобројни и углавном мањег обима. Поред тога, с обзиром на изворни материјал, бројна питања из српске историје раног средњег века једноставно није могуће решити. Међу српским историчарима на прелазу векова различитим питањима из овог раздобља се плански и студиозно бавио Тибор Живковић (1966–2013), док се у последњој деценији посебно истичу радови Предрага Коматине (1984), вишег научног сарадника Византолошког института САНУ.

Као што је добро познато, сеоба Словена је релативно добро документована у низу позноантичких наративних извора насталих у раздобљу од средине 5. до првих деценија 7. века. Почевши од Присковог извештаја о Атилиним поданицима из Потисја који гаје просо, госте служе медовином и реке прелазе монокселима, број извора се нарочито умножава у периоду владавине цара Јустинијана (527–565) и његових непосредних наследника. Будући да су упади Словена и њихово потоње насељавање непосредно по-

годили балканске провинције Источног римског царства, већина извора је настала управо у Византији, мада су ови догађаји нашли одраза и у изворима писаним на широком подручју од Пиринејског полуострва до Закавказја. Међутим, почетком 7. века, са пропашћу Ираклијевог покушаја обнове ромејске власти на Блиском истоку услед исламске најезде, византијска историографија упада у својеврсно „мрачно доба”. Самим тим, низ значајних догађаја, блиско повезаних са историјом царства Ромеја, познајемо из перспективе познијих извора. За настанак раних српских кнежевина, дела њихових владара, односе са Византијом, Бугарском и Угрима, појединачно посматрано најзначајнији извор је дело о *О управљању царством* (лат. *De Administrando Imperio*) које је настало на цариградском двору средином 10. века и обично се приписује ученом цару Константину VII Порфирогениту (913–959).

Управо из свега наведеног, значајно је да је дело пред нама написао археолог. Марко Алексић (1970) магистар је археологије, познавалац и проучавалац средњовековног наоружања, посебно мачева (магистарска теза *Mediaeval Swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Cen-*

туру из 2007. године). Алексић је објавио и две књиге, првенствено намењене широј читалачкој публици – *Марко Краљевић, човек који је постао легенда* (2015) и *Српски витешки код* (2016). Обе књиге су доживеле више издања и уједно су добро примљене и у стручној јавности, што се може рећи и за дело *Српске земље пре Немањића*.

Основни текст је подељен на шест поглавља, при чему су првих пет уобличени као хронолошки преглед догађаја. Међутим, у сваком од поглавља се разматрају и одређена питања везана за разна питања хронологије, топографије и историјске географије, за археолошке остатке попут ретких уломака грнчарије и натписа, налазе оружја, накита и новца, као и за читаве локалитете. Тако нас прво поглавље *Почетни векови* (стр. 13–75) уводи *in medias res* у немирно доба Велике сеобе народа. Из поднасловa у поднаслов аутор разматра питања прве појаве српског имена у наративним изворима, положаја „Беле Србије” („Бојке”) из које су Срби, према традицији сачуваној код Порфириогенита, стигли на Балканско полуострво, као и значаја вести сачуваних код франачког хроничара Фредегара о Дрвану, поглавару Срба и његовим односима са Франачком. Алексић пружа прилично јасну реконструкцију кретања једне веће групе Срба из Полабља током сеобе преко мреже старих римских путева у

Панонији и уз речне токове све до новог пребивалишта које је било уговорено у односима са ромејским властима. Шира слика коју аутор добро илуструје представља и приказ познатих података о дотадашњем присуству Словена у Далмацији и Македонији и њиховим контактима са затеченим романским становништвом. Најзад, крајем 7. века сложена етничка и политичка карта Балкана је заокружена доласком Бугара и Сермисијана, потомака романског становништва, чије су претке некада Авари и Словени присилно преселили у Панонију. Док су Бугари, као што је познато, населили крајеве јужно од доњег Дунава, долазак Сермисијана се повезује са развојем Комани-Кроја културе на просторима данашње северне и средње Албаније.

Друго поглавље, под насловом *Почеци државности и први познати владари* (око 780–830. године), стр. 76–176, представља период из кога су нам сачуване прве савремене вести о српским земљама на Балкану. Освајања Карла Великог, најмоћнијег франачког владара, затим јачање Крумове Бугарске и покушаји Византије да одржи своје присуство на Јадрану, значајно су обликовали свет у коме су се развијале ране српске кнежевине. Аутор овде наводи две значајне тезе које нису довољно познате домаћој читалачкој публици. Прва, хронолошки посматрано, јесте она о доласку Хрвата на северозападни Балкан под фра-

начким утицајем после уништења Аварског каганата крајем 8. века. Као што се долазак Срба може посматрати као део византијске политике да, око 630. године, насели опустеле крајеве некадашње римске Далмације и додатно ојача границу према Аварима, тако се и насељавање Хрвата, почетком 9. века, може повезати са тадашњим циљевима франачке спољне политике. Францима је у прилог ишла и тадашња црквена подела епископија између Рима и Цариграда. Наиме, све до почетка 8. века Балканско полуострво је све до Солуна и Атине у црквеном погледу припадало папству. Самим тим, у почетку, хришћанство је стигло међу Србе захваљујући латинским епископијама и мисионарима, што је традиција сачувана и код Порфирогенита. Археолошка истраживања, спроведена, пре свега, на тлу данашње Босне и Херцеговине, показују да су ране цркве из овог раздобља (локалитети Белимишће, Дабровина, Лепеница ...) грађене и украшаване по узору на хришћанске богомоље лангобардске северне Италије. Према аутору, не треба занемарити могућност да су до Босне ови утицаји стизали директно из Италије преко Истре, пре него преко Далмације. Поред сакралних објеката, археолошка ископавања у Брези код Високог и у Могорјелу код Чапљине у Херцеговини открила су остатке некадашњих владарских резиденција. Најзад, крај 8. века је и доба

за које Порфирогенитова хроника српских владара бележи име кнеза Вишеслава, првог поименце познатог владара балканских Срба. Друга важна теза, поменути на почетку овог пасуса, јесте веза српског кнеза Вишеслава и фамозне Вишеславове крстионице, откривене средином 19. века у Венецији. Она је, још у 19. веку, повезивана са неким хрватским владаром, потпуно непознатим у наративним изворима, а затим у време НДХ допремљена у Сплит 1943. године, где се и данас налази у Музеју хрватских археолошких споменика. Мада је и у хрватској историографији и археологији било, а има их и данас наравно, врло опрезних и трезвених аутора који се баве овом крстионицом, треба нагласити да је у српској научној јавности тек Ђорђе Јанковић, 2007. године, аргументовано скренуо пажњу на могуће порекло Вишеславове крстионице из Боке Которске. Било како било, Алексићева књига је, инсистирањем да је крстионица датована према владавини српског кнеза Вишеслава и да је њен наручилац био которски епископ Јован, познат и из других натписа, већ покренуо нови талас интересовања за ову тему у нашој научној јавности.¹

¹ Предраг Коматина, *О натпису на крстионици из времена кнеза Вишеслава, Нека епиграфска запажања*, Зборник радова Византолошког института LIX (2022), стр. 7–25.

Треће, знатно краће поглавље, под насловом *У суседству великих сила (око 830–850. године)*, стр. 177–210, односи се на период постепене експанзије Бугарске у правцу Поморавља. Рат који је са успехом водио кнез Властимир против Бугара привукао је пажњу византијских савременика, па је оставио трага и у неизбежном *Спису о народима*. Успешан рат је, у ствари, омогућио Властимиру да своју власт прошири на Травунију управо у време када је, према археолошким налазима, суседно Захумље могло бити под врховном франачком влашћу. Поред тога, осим разматрања најстарије историје Травуније, аутор се посветио и прошлости Паганије или Неретљанске области, најзападније српске области.

Претње са истока (око 850–900. године) назив је четвртог поглавља које нас уводи у период честих борби око престола између потомака кнеза Властимира. То је уједно и доба заоштравања односа између црквених поглавара Рима и Константинопоља, у чијој сенци се одвија и мисија солунске браће. Као што је познато, ученици Св. Ћирила и Методија су најпосле уточиште нашли на двору новопокрштеног владара Бугарске Бориса Михаила. Пастирско деловање Св. Методија у Панонији, покрштавање Бугарске и активнија улога Византије на Јадрану током владе Василија I Македонца допринели су развоју црквене организације у српским земљама.

Стога аутор детаљно разматра прилике у Захумљу, а затим и у Србији у ужем смислу, где у Расу у овом периоду настаје центар епископије. Међутим, иако је у Србији у политичком погледу утицај Бугарске био све присутнији, анализа археолошких налаза негира тезу да је тада Рас са околином био упориште власти бугарског кнеза и полазна тачка похода против Србије. Исто тако, ни знаменита Црква Светих Апостола Петра и Павла у Старом Расу се не може приписати ктиторству бугарских владара, што понегде помиње у нашој археологији.

Најзад, *Криза и обнова државе (900–950. године)*, стр. 271–312, обрађује период у току кога су се, након смрти кнеза Мутимира, разбуктали сукоби између Властимирових потомака. Петар Гојниковић, који је на српски престо ступио оквирно у исто време када је владар Бугарске постао Симеон, Борисов млађи син, успео је да се одбрани од неколико претендента и започне дугу и стабилну владавину. Као и у ранијим приликама, експанзија Бугарске и њени односи са Византијом одразили су се и на прилике у српским земљама. Док је Петар Гојниковић био у пријатељским односима за Цариградом, његов сусед и ривал Михаило, кнез Захумља, био је савезник и, вероватно, вазал цара Симеона. По Михаиловој дојави Симеон је кренуо против Петра, одвео га у заточеништво и поставио кнеза по својој

вољи. Али, Симеон није обезбедио дуготрајну верност кнежева из династије Властимировића, па је најпосле закратко спровео окупацију Србије. Симеонова смрт је довела до преокрета, па је Србија обновљена по доласку кнеза Часлава. Порфирогенитова хроника српских владара завршава се управо овим дешавањима која су била повољна по ромејску дипломатију. Познија традиција, сачувана у *Љетопису Попа Дукљанина*, сачувала је вест о смрти кнеза Часлава у сукобу са Угрима, чији је долазак у Панонију крајем 9. века такође био у вези са борбом Симеонове Бугарске и Византије. Последњих двадесетак страна овог поглавља посвећено је историјској географији српских земаља средином 10. века, уз покушај абдикације градова које помиње *Спис о народима*.

Култура и друштво (стр. 313–339) назив је последњег, шестог поглавља, у коме су изложене теме, делимично и кроз сажетак раније реченог, које се односе и на државну управу, историју језика, културу, религију и материјалну културу. Књигу Марка Алексића *Српске земље пре Немањића* закључује обимна библиографија (преко 260 дела литературе) и индекс који у великој мери олакшава сналажење у основном тексту. За похвалу је и чињеница да је књига богато илустрована фотографијама и цртежима локали-

тета и остатака материјалне културе, опремљена са седам добро распоређених историјских карата и родословним стаблом Властимировића (стр. 275). Аутор је писао јасним, прецизним стилем са нескривеном жељом да читаоцима у што већој мери приближи појмове и финесе археологије средњег века и уведе је у важне историографске теме. Коришћењем литературе настале у региону у последњу деценију две, аутор је значајно проширио наша сазнања и упутио нас на актуелне правце истраживања етногенезе, сеоба, ширења хришћанства и тумачења археолошких налаза и писаних извора. Поред тога, оно што такође треба истаћи, књига Марка Алексића се појавила у тренутку када широка читалачка јавност одговоре на бројна питања везана за српску историју раног средњег века обично тражи на друштвеним мрежама, сајтовима попут Јутјуба и интернет порталима сумњиве вредности, на којима се отворено промовише псеудо-наука. Мада се овај тренд одавно отео контроли, неколико издања дела *Српске земље пре Немањића* показује да код једног дела читалачке јавности постоји потреба за оваквом добро осмишљеном и убедљиво написаном књигом.

Урош Миливојевић

**David C. Douglas, *William the Conqueror. The Norman impact upon England*,
University of California Press, Berkeley
and Los Angeles, 1992, 476 pp.**

Књига „Виљем Освајач. Утицај Нормана на Енглеску“, Дејвида Ч. Дагласа, члана Британске академије наука, историчара норманског периода у историји Енглеске представља свеобухватну биографију, али и студију о једном владару, његовом времену и преломним догађајима који су умногоме креирали потоњу историју, пре свега Западне Европе током Средњег века.

Студија се заснива на екстензивном истраживању примарних историјских извора, како на енглеском, тако и на француском језику. Селектована библиографија (стр. 427–447) обилује хроникама савременика, дворских историчара, црквених прелата, али и подацима прикупљеним из званичних аката и повеља креираних у државним канцеларијама не само Енглеске већ и Норманског војводства.

Књига се састоји од Пролога (стр. 3–12), четири дела (стр. 15–376) и Додатака А, В, С, D, Е и F (стр. 379–415). Први део – *Млади војвода* (стр. 15–80) састоји се од три поглавља: Рођење и баштина (стр. 15–30), Наслеђе и малолетништво (1035–1047), (стр. 31–52) и Рат за опстанак (1047–1060), (стр. 53–80). Аутор нас у овом делу

упознаје са породичним стаблом Виљема Освајача, као и драматичним догађајима од тренутка када преузима војводство као седмогодишњи дечак који потпуно зависи од феудалних господара и моћних рођака. Млади наследник готово да није имао никакве изгледе с обзиром на бројне противнике унутар војводства, непријатељске суседне феудалне територије, као што су биле војводство Бретања и грофовија Анжу. Указује се да је у овом периоду кључну подршку малолетном војводи пружио француски краљ Хенри I. Одлучујућа битка коју су водили Хенри I и нормански војвода против побуњених барона Нормандије одиграла се 1047. године код Вал е Дина (*Val-es-Dunes*). Том приликом барони су доживели тежак пораз, док је тек пунолетни војвода Виљем показао завидну храброст и велику енергију на бојном пољу. Биле су то особине које су га красиле читав живот. Међутим, невоље нису напуштале младог војводу. Само неколико година касније, још опаснија коалиција, коју је овог пута предводио француски краљ кога су подржавали побуњени нормандијски барони, директно се супротставила њему и његовој вла-

давине Нормандијом. У бици код Мортимера, 1054. године, снаге војводе Виљема однеле су одлучну победу, којом се коначно утврдила његова власт над Нормандијом.

Други део овог дела, под називом *Војвода у свом војводству* (стр. 83–155), такође се састоји од три поглавља: *Војвода и нова аристократија* (стр. 83–104), *Црквена обнова* (стр. 105–132) и *Владавина војводе Виљема* (стр. 133–155). У њему Даглас осликава предуслове који су омогућили норманском војводи да изврши инвазију Енглеске. Поред тога што се показао као способан, храбар и одлучан војсковођа, који је провео у рату четрнаест година непрекидно, војвода Виљем је био и добар организатор и владар. Пре свега, захваљујући блиској сарадњи са оданим баронима, а посебно са њиховим наследницима, успео је да створи нову аристократију у војводству која га је потпуно подржавала и сопствене интересе идентификовала са његовим. Аутор је посебно апострофирао војводину потребу и жељу да одржава добре односе са црквеним великодостојницима како би обезбедио њихову подршку. На тај начин створио је и осигурао солидну економску и политичку базу моћи војводства.

Трећи део књиге, под називом *Успостављање Англо-Норманског краљевства* (стр. 159–244), као и претходна два, састоји се, такође, од три поглавља: *Нормандија и Енглеска (1035–1065)* (стр. 159–180), *Освајање Енглеске (ја-*

нуар 1066. – март 1067) и *Одбрана Англо-Норманског краљевства (март 1067. – новембар 1085)*, (стр. 211–244). Даглас у овом делу разматра све предуслове који су довели до тога да војвода француског војводства Нормандије располаже правом на енглески престо. Наиме, он је био потомак чувеног Ролфа или Ролоа Викинга, једног од норвешких ратника који су харали северним морима и установили своје трајније насеобине са обе стране Ламанша. Даглас примећује како се у „одређеном смислу, Дејнло (*Danelaw*) може посматрати као енглеска Нормандија, а Нормандија као француски Дејнло.” Али, ако је то био предуслов, догађаји који су се одвијали непосредно пре рођења војводе такође су допринели идеји да он буде претендент на енглески престо. Када је Кнут Велики постао краљ, претенденти на енглески престо, Едвард и Алфред, синови краљице Еме која се преудала за Кнута, пребегли су у Нормандију. Касније, када се Едвард (Едвард Исповедник) нашао на трону, повео је са собом, како би ојачао своју позицију, одређени број норманских великаша који су тим чином стекли значајне интересе са обе стране Ламанша. На крају, али и најважније, будући да није имао деце, он је, 1051. године, именовао норманског војводу као свог наследника. Међутим, најмоћнија енглеска породица – породица ерла Годвина од Весекса, имала је другачије пла-

нове. Ерл Годвин био је човек огромних амбиција које су сезале све до енглеског престола. Та амбиција се пренела и на његове синове Харолда и Тостија (или Тостига). Ерл Харолд Годвинсон се на дан сахране краља Едварда, јануара 1066, уз подршку магната који су се затекли у Лондону, прогласио за краља Енглеске. На тај начин се отворио простор у коме се одиграла једна историјска драма чији су главни актери били новопроглашени енглески краљ Харолд, норвешки краљ Харалд Хадрада, који је желео да обнови Кнутово царство поновним освајањем Енглеске, и нормански војвода Виљем. Краљ Харолд, последњи англо-саксонски краљ, тако се истовремено сусрео са две инвазије – једном која је долазила са севера, из Скандинавије, и другом са супротне стране Ламанша. Северњачка армија под краљем Харалдом Хадрадом искрцала се близу Јорка. Локална војска ерлова Моркара и Едвина покушала је да се код Фулфорда, 20. септембра, супротстави Викинзима али је била сурово поражена. Краљ Харолд Годвинсон је усиљеним маршом стигао на север и код Стамфорд Брица, 25. септембра, до ногу потукао Северњаке. Норвешки краљ Харалд Хадрада погинуо је у бици. Англосаксонски краљ није стигао ни да прослави победу када је примио вест да се војвода Виљем искрцао на енглеско тло у ноћи између 27. и 28. септембра. Једна од најчу-

венијих и најважнијих битака у енглеској историји – битка код Хејстингса, одиграла се 14. октобра 1066. године. Англосаксонска војска, уморна од два усиљена марша – прво на север земље, а затим истом брзином назад на југоисток – била је поражена, а сам краљ Харолд II настрадао је на бојном пољу. Дагласов опис битке верно следи чувену Таписерију из Бајоа, која је врло детаљно и сликовито приказала битку код Хејстингса. Тако је Енглеска, након пораза англосаксонске војске, прешла у руке норманског војводе Виљема. Али, показало се да је лакше било освојити Енглеску него сачувати власт, не само у новоосвојеној држави већ и у Нормандији. Притисак француског и шкотског краља, као и других француских војвода и барона временом је постајао све јачи и конкретнији. Никома више није одговарао тако јак и моћан господар какав је био краљ Енглеске и војвода Нормандије.

Четврти део књиге – *Краљ у свом краљевству* (стр. 247–376) састоји се од пет поглавља и епилога: *Willelmus Rex* (стр. 247–264), *Феудално уређење* (стр. 265–288), *Краљевска администрација* (стр. 289–316), *Краљ у цркви* (стр. 317–345), *Крај владавине* (стр. 346–363) и *Епилог* (стр. 367–376). Аутор се у завршном делу свог рада бави анализом институција, феудалним уређењем, развојем феудалне краљевске администрације,

односима са црквом, као и последњим тренуцима живота енглеског краља и норманског војводе. Даглас елаборира сам чин крунисања Виљема за краља, истичући га као важан симболички догађај који показује тенденције средњовековних владара да своју власт дугују милости Божјој и да су до власти дошли захваљујући његовој вољи. Крунисање је церемонијално организовано тако да осликава краљевство, државу у чијој суштини се налази хришћанска вера. С обзиром на то да је то практично била тенденција у читавој Западној Европи, ни Виљем се није издвајао од осталих владара. Између 1066. и 1087. године, Нормандија и Енглеска нису биле само под влашћу норманског краља већ прогресивно и под доминацијом норманске аристократије. Према *Domesday Book* (Књига страшног суда – попис становништва и земље) енглеска земља била је подељена између краља, цркве и норманске аристократије. Наиме, једна петина земље припадала је директно краљу, једна четвртина Цркви, а скоро половину су поседовали најближи Виљемови следбеници, крупни магнати, којих је било тачно једанаест. На самом крају књиге аутор наводи да је живот Виљема Освајача окончан 9. септембра 1087. године, на начин на

који је и провео скоро читав свој живот – у војној кампањи, у борби против бројних непријатеља који су се трудили да ограниче његову моћ и утицај.

Посебан део књиге чине додаци означени абецедним словима (од А до F), (стр. 379–415) у којима су детаљније обрађени одређени догађаји, попут Виљемовог рођења, хронологија војних кампања од 1047. до 1054. и од 1073. до 1081. године, као и родословна стабла Виљема Освајача и енглеске династије с краја десетог века до норманског освајања.

Може се констатовати да ова историографска студија представља незаобилазно полазиште за проучавање друштвеног, политичког, војног и економског сегмента Англо-норманске историје с обзиром на то да се бави анализом феудалних односа, аристократије, војних похода и Цркве у Западној Европи XI века. Истовремено, представља и биографију једне аутентичне историјске личности чија је војна и дипломатска каријера била спектакуларна. Због обиља релевантних података и сазнања свесрдно је препоручујемо, како научној јавности тако и широј читалачкој публици.

др Татјана Милошевић

***Дипломатски списи Бранка Лазаревића,
друго допуњено издање, приређивач и
писац предговора Миладин Милошевић,
Историјски архив, Неготин, 2022, 395 стр.***

Године 2001. истраживачким напором Миладина Милошевића, угледни али политички проскрибовани, а затим заборављени српски писац, импресиониста, интелектуалац, књижевни критичар и дипломата Бранко Лазаревић изнова је добио своје заслужено место у свести савременика. Те године приређени су и објављени „Дипломатски списи Бранка Лазаревића” који су садржали његове дипломатске извештаје из Анкаре, у којој је службовао од 1935. до 1937. године. У времену које је следило, о Бранку Лазаревићу почели су да пишу историчари и теоретичари књижевности, књижевни критичари, новинари, истраживачи који су овој значајној личности српске културе и дипломатије посвећивали своје магистарске и докторске радове. Године 2006. одржан је научни скуп о његовом делу, а годину дана касније приређена су његова сабрана дела, чиме је сазнање о његовом животу и животном ангажману значајно увећано. Данас је пред нама друго издање „Дипломатских списа Бранка Лазаревића” које, поред већ објављених 195 докумената, презентује 51 нови документ (укупно 246 или преко 20% новог извор-

ног материјала). Од тог броја три документа се односе на Лазаревићево службовање у Прагу и потичу из 1922, 1926. и 1927. године, а 48 из времена које је провео у Тирани током 1925. и 1926. године. Самим тим, хронолошки опсег новог издања „Дипломатских списа Бранка Лазаревића” омеђан је 1923. и 1937. годином. Сви документи су објављени хронолошким редом (из 1923. године је један документ, 1925. – 34, 1926. – 15, 1927. – 1, 1935. – 51, 1936. – 96, 1937. – 48). Приређивач је дипломатске списе оплеменио обимним предговором (7–48 стр.) и исцрпним напоменама и коментарима (402), од којих су неки узорне истраживачке минијатуре са обиљем информација и пропраћене изворима. Учињени истраживачки напор резултирао је, пре свега, значајном допуном постојеће биографије Бранка Лазаревића, али и новим сазнањима о југословенској, европској и балканској политици.

*

Али, пре него што кажемо нешто о овој значајној књизи, треба подсетити стручну и читалачку публику на приређивача овог издања Миладина Милошевића. У питању је историчар који је цео

свој радни век провео у архивској делатности, где је досегао сва стручна звања, а у периоду од 2006. до 2017. године био је и директор Архива Југославије. Тих година институција коју је водио не престано је обогаћивала своје фондове и окупљала домаће и стране истраживаче, по чему је постала препознатљива на мапи светских архива. Миладин Милошевић је научни прегалац који је: иницирао покретање стручног архивског часописа „Архив” и уређивао га готово две деценије; био издавач и уредник више десетина издања Архива Југославије (преко 70) и покретач две едиције зборника грађе објављених у око двадесет томова; реализовао идеју о враћању збирки докумената значајних личности националне и културне историје у земљу (кнез Павле Карађорђевић, Милан Гавриловић); представљао Србију на преговорима о сукцесији архивске грађе, вођеним почев од 1993. године у Женеви и Бриселу; организовао више међународних и домаћих научних скупова; објавио преко двадесет запажених монографија, збирки докумената, зборника дипломатске грађе ... У том импозантном опусу посебно је вредна едиција „Дипломатски списи”, посвећена српским писцима у дипломатији – Јовану Дучићу (издања из 1991, 2014. и 2020. године), Иви Андрићу (1992, 2020), Растку Петровићу (1994), Марку Ристићу (1996) и Бранку Лазаревићу (2001). Објављивањем дру-

гог издања „Дипломатских списа Бранка Лазаревића” (2022) Милошевић је почео да засвођује један културно изузетно значајан пројекат о делатности српских писаца у дипломатској служби југословенске државе. Слика о учешћу и улози српских писаца у дипломатији значајно је употпуњена, а указано је и на значај и домете дипломатије земље коју представљају значајни интелектуалци.

*

Бранко Лазаревић је у дипломатској служби југословенске краљевине провео двадесет и једну годину. Дипломатску службу отпочео је у Вашингтону, 1. јула 1918. године, а окончао 14. августа 1939. године у Бриселу. Дипломатску дужност вршио је у Вашингтону, Чикагу, Берлину, Прагу, Тирани, поново Прагу, затим Варшави, Анкари, Бечу и Бриселу. Својим радом заслужио је истакнуто место међу најугледнијим српским и југословенским дипломатама. Високо образовање, култура која је била препознатљива у сваком његовом наступу и извештају, обавештеност, као и изузетно знање више страних језика (енглески, француски, немачки, италијански, бугарски, чешки), омогућавало је Лазаревићу угледно место међу колегама дипломатама у срединама у којима је службовао. Углед који је уживао у дипломатским круговима најдиректније је доприносио угледу државе коју је представљао. Нажа-

лост, до наших дана сачуван је само део грађе која сведочи о свеукупном ангажману овог интелектуалца у дипломатској служби југословенске државе.

Бранко Лазаревић је, захваљујући личним и професионалним квалитетима, брзо напредовао у дипломатској служби Краљевине Југославије. Пут од секретара посланства до посланика превалио је за само шест година. Током дипломатске каријере службовао је на три континента, послове дипломате обављао у осам земаља и у још четири нерезиденцијална представништва. За свој рад више пута је награђиван и одликован.

Све наведено, посредно, указује и на значај дипломатских извештаја, писама, телеграма и дипломатских анализа Бранка Лазаревића. У питању су историјски извори који богатством садржаја сведоче о: унутрашњој и спољној политици земаља у којима је службовао; билатералним односима југословенске краљевине са тим државама; садржају поверљивих информација које је прибављао; контактима и разговорима са водећим државним функционерима и угледним личностима политике, економије, културе и одбране; погледима који су у политичким круговима и јавности држава у којима је вршио дипломатску службу постојали о Југославији; подацима до којих је долазио у разговорима са другим дипломатама; личним погледима, ставовима, утисцима о бројним политичким,

економским и културним питањима. Значај те документације тим је већи јер је већина грађе, настале радом дипломатских представништава у којима је Лазаревић службовао, уништена и нестала током Другог светског рата.

У грађи коју Милошевић презентује посебну вредност имају разговори Бранка Лазаревића са министром иностраних послова Чехословачке Едвардом Бенешом. Подједнако вредни су и извештаји који се тичу прилика у Немачкој, „Аншлуса“, стања у Албанији, италијанских претензија на Јадран, политичким односима у Турској, односима Француске и Енглеске у Малој Азији, Балканском споразуму ... Бранко Лазаревић извештава и о европској политици Чехословачке и азијској политици Турске, „моћном“ пропагандном и политичком присуству СССР-а, истискивању Енглеске са простора на којима је традиционално била присутна, војној и економској пенетрацији Немачке, дипломатским утицајима Италије, политици Француске. Његову пажњу привлаче: процеси модернизације које уочава у Европи, али и у Турској; покушаји искорењивања безакоња и обуздавања терора који никада не дају очекиване резултате; стално присуство анархије у провинцијама удаљеним од центра државе; скромни резултати реформи у аграру, промене у финансијској политици, као и борба против тероризма.

Уочљиво је да у дипломатским списима Лазаревић настоји да што верније представи садржај разговора које је водио и информација до којих је дошао, док сопствене ставове и размишљања само дискретно истиче. Грађа која је презентована сведочи да су дипломатска представништва у којима је Лазаревић службовао представљала значајне „осматрачнице“ за све што се дешавало у средњој и источној Европи, Подунављу, јужном Јадрану, источном Медитерану, мореузима, Малој Азији и Балкану. Са посебним осећајем за детаљ и нијансу, Бранко Лазаревић је зналачки презентовао политику европских држава у којима је службовао. Његове анализе су свакако биле од користи држави у сагледавању: рата Италије у Абисинији и последица које је трпео Балкан због санкција које су додатно сиромашиле државе попут Југославије; свестраног разумевања милитаризације мореуза и ревизије мировних уговора која се тиме наметала; рестаурације монархије у Грчкој; значаја приближавања балканских држава; бољег увида у садржаје балканске политике Турске. Теме рата, наоружавања, санкција, војних кредита, ревизије мировних уговора, политичког и војног груписања, о чему Лазаревић извештава, посредно говоре о времену у коме је свет почео да живи и сенци надолазећег ратног обрачуна победника и поражених из претходног светског рата.

Извештаји које је Лазаревић слао из европских престоница прецизно дефинишу значај геостратешког положаја држава у којима је службовао и њихово „место“ у европској, медитеранској, балканској, азијској политици великих сила. Упоредо с тим, његови дипломатски списи разоткривају интересе, методе дипломатског притиска, технике политичке, економске и војне пенетрације, закулисне дипломатске игре. На тај начин, ова документација додатно обогаћује постојећу историографску слику Европе, Балкана, Медитерана и Блиског истока.

Упоређујући дипломатске списе Бранка Лазаревића са извештајима других дипломата из круга угледних српских писаца и интелектуалаца (Ј. Дучић, М. Ракић, И. Андрић, Р. Петровић, М. Ристић), уочавамо да су особени, од тога да је део извештаја писао руком (извори су аутентични), до садржаја који је богат и оплемењен познавањем историје и разумевањем историјског контекста.

„Дипломатски списи“ Бранка Лазаревића свакако представљају штиво које значајно обогаћује наше знање о спољној политици југословенске краљевине и месту дипломата у дипломатској служби и креирању државне политике.

академик Љубодраг Димић

**Милан Терзић, Борба за информације:
радио - везе и депеше Југословенске краљевске
владе и Државе Михајловића 1941-1944,
Службени гласник, Државни архив Србије,
Београд, 2022, 442 стр.**

У основи хегелијанске дијалектике која описује развој различитих страна људске стварности лежи чувена тријада: теза, антитеза и синтеза. Овај спирални процес се налази у основи развоја историјске науке у којој клатно процена тежи уравнотеженијим ставовима који беже од идеолошких екстрема. Период Другог светског рата на Балкану веома дуго је био у фокусу хиперпажње домаће историографије. У периоду ауторитарне монопартијске државе радило се о толиком нивоу пристрасности где је чак и објављена грађа могла бити „улепшана“ у једном правцу. Докле је долазио овај једносмерни приступ прошлости показује једно феноменално издање историјског извора, приређено тако да читалац уочи разлику између архивског документа и „маказираног“ текста објављеног у волуминозној едисији грађе о НОР-у за време партијског монопола на историјску истину.¹

Након урушавања вишенационалне државе дошло је до масов-

ног продора емигрантске литературе која је донела домаћој историографији други правац острашћености. Након првих опијајућих утисака отворености и разрађености затворених тема дошло је до деформације приступа домаће историјске науке у супротном смеру. Томе је доприносила и одређена аматеризација историјске науке настала у том периоду. Навијачки трендови супротне обојености нису могли а да не завладају након повлачења навијачких трендова са друге стране. Међутим, данас, не само више деценија после завршетка Другог светског рата и грађанског рата 1941-1945. године, већ и неколико деценија после пада монопартијске идеологије, домаћа историјска наука тежи да презентује јавности објективније и уравнотеженије мишљење о далеким догађајима који су однели више стотина хиљада живота Срба и њихових сународника за четири ратне године.

Добар пример овог синтетичког (објективнијег) правца историографије представљала је докторска дисертација Милана Терзића „Југославија у виђењима

¹ О приступу прошлости. Пример једног историјског извора, приређ. Мирослав Перишић, Боро Мајданац (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010).

краљевске владе и намесништва 1941–1945. (Пропаганда и стварност)” одбрањена пре скоро две деценије (2004), за коју је идеја потекла од проф. Бранка Петрановића 1994, а рађена је под менторством проф. Ђорђа Станковића. Нажалост ова теза својевремено није објављена у целини. Монографија о којој ми говоримо је израсла из једног од поглавља ове тезе о радио-везама и депешама Југословенске краљевске владе и ђенерала Михаиловића. Наравно, ово поглавље много шире тезе било је значајно проширено и допуњено, тако да је научна јавност добила обимну монографију чији је опсег много више од изворног текста, што се види већ из самог наслова.

Књига М. Терзића заснована је на архивском истраживачком раду у фондовима Војноисторијског института, сада Војног архива (где се налазе фондови емигрантске владе, четничке архиве, фондови НОР-а и документа појединих официра Југословенске краљевске војске), у Архиву Југославије (фондови емигрантске владе, Канцеларије маршала Југославије), као и у Архиву Србије (фонд БИА). Аутор је допунио анализу наведених догађаја објављеним изворима: документима, мемоарима и дневницима (45) и исцрпним познавањем меродавне литературе (134). Додуше, за нека дела било је веома тешко спровести ову дистинкцију, где је фактички мемоарска литература до-

пуњавана историографским подацима. То је било посебно карактеристично за емигрантску литературу, чији су аутори били истакнути учесници Равногорског покрета и ЈВуО-а.

На почетку своје монографије М. Терзић говори о покушају успостављања радио-веза 1941. и, након прекида, 1942. године. Детаљно разматра мисије за успостављање радио-везе упућене из Југославије 1941–1942. и у Југославију 1941–1943. године. Типологизацију и анализу садржаја депеша сагледава у зависности од адресата (депеше Драже Михаиловића, депеше Југословенске владе у егзилу) и начина слања порука (радио-везе уз британску помоћ и без британске помоћи). Наравно, рад анализира много шире околности настанка ових радио-порука. Посебно се разматра еволуција краљевских влада у егзилу и њихових ставова, видљива преко радио-депеша, или појединачни значајни догађаји из периода рата далеко од Равне горе, али ипак забележени у порукама које су се односиле, на пример, на каирску аферу и мартовске преговоре. Аутор је поделио хронологију депеша према раду британских мисија: мисије капетана Хадсона, мајора Атертона, пуковника Бејлија и генерала Армстронга.

Питање о оперативној употреби депеша ђенерала Д. Михаиловића посебно је наглашено. Стога

једно обимно поглавље покрива неколико тема: пропагандно деловање, помагање Комисије за ратне злочине Југословенске краљевске владе, притисак на колаборационисте (слово „З”, тражење одузимања чинова) и координација ратних напора (циљеви бомбардовања, тражење ратног материјала). То питање је посебно битно у контексту разумевања улоге ЈВуО у Другом светском рату и дефинитивног образложења историографског става о томе да ли се равногорци могу сматрати једним од два српска покрета отпора. У том смислу, монографија М. Терзића, без сумње, сврстава ЈВуО и њеног команданта у ред бораца против нацистичке хегемоније у Европи.

С друге стране, сагледавајући размену депеша ЈВуО-а и емигрантске владе са више страна, аутор експлицитно објашњава зашто је дошло до узајамног разочарења Енглеза и равногораца (пре свега самог) Драгољуба Михаиловића. Крешендо анимозитета према „перфидном Албиону”, у чувеном Михаиловићевом говору, 28. фебруара 1943, у селу Липово код Колашина, на крштењу детета у кући Илинчића, није могао да не одјекне ни у британском извештају. Ђенерал није желео да жртвује цивилно становништво у немачким одмаздама за тактичке диверзије по наруџбини странаца. Према аутору, Британци су га доживљавали као „војника са ускогрудим ставовима оптерећеним

политичким питањима”. На основу депеша Терзић детаљно описује како су, након годину дана сарадње, Британци почели доследно радити на слабљењу ђенераловог ауторитета, у исто време успостављајући везе са партизанима.

Аутор је објективно приказао тешку ситуацију у којој су се, крајем рата, нашли краљевска влада у егзилу и њен бивши министар Д. Михаиловић. Агонија 1944. године представљала је не само „енглеску издају” већ и политичку катастрофу за српске елите старе Југославије. Према мишљењу Терзића, Д. Михаиловић и његово сагледавање политике патило је од недостатка ширег политичког расуђивања, закаснелог политичког рефлекса и „пословичног балканског замешатељства (идеолошки, верски и етнички сукоби, као и ‘чекање’ прилике да се наплате ‘историјски рачуни’) и исказало се нарочито у ратним околностима. Шанса се указала онима који су гледали ка будућности ... Пресудно је било знати шта значи међународна тачка ослонца, као и да је лоша свака политика која нема алтернативу”.²

Као и свака кредибилна научна монографија, књига Милана Терзића не само да одговара

² Милан Терзић, *Борба за информације: радио-везе и депеше Југословенске краљевске владе и Драже Михаиловића 1941–1944.* (Београд: Службени гласник, Државни Архив Србије, 2022), 421.

на актуелна научна питања већ поставља и нове изазове. Једно од таквих отворених питања о којима може да размишља читалац у контексту анализе историјата радио-размене покрета отпора у Југославији (што ЈВуО што НОП-а) јесте анализа степена тајности ових порука од других заинтересованих страна које су их марљиво слушале. Наравно, М. Терзић је нагласио да је постојао проблем са радио-разменом која се тицала ЈВуО-а. И Британци су сматрали да је југословенска шифра превише једноставна. Она је била компромитована јер је Немцима пошло за руком да заплене шифровани материјал у бројним југословенским дипломатским и војним установама у Београду и у појединим представништвима у Европи. Осим тога, методе математичке криптоанализе доприносиле су разбијању шифара услед кобних грешака које су чинили официри у штабу ЈВуО-а (понављање истих реченица у уводу, дублирање клерованих и шифрованих текстова, закаснела смена шифарника). Од 1942. године о компромитацији шифара које је користила радио-станција Равне горе неколико пута су убедљиво говорили и Британци, а од 1943. о томе је писала, као о чињеници, и југословенска краљевска влада.³

³ Милан Терзић, *Борба за информације*, 304.

Проблем је био горући, јер су се за време Другог светског рата учесници активно бавили разбијањем шифара не само непријатеља већ и својих савезника (најпознатији пример је амерички пројекат Венона). Британци су не само успели да разбију непријатељске шифре већ су и њихови аналитичари у Блечли-парку накнадно прочитали део савезничких па чак и сопствених депеша које су дешифровали Немци и слали преко радио-етера. Зарађене стране снимале су и покушавале да разбију радио-комуникације не само непријатељских главних штабова и дипломатских представништава већ и појединих великих бродова и већих војних јединица.⁴ Наравно, редовно и активно деловање стационарне радио-станице у позадини окупиране зоне морало је алармантно да утиче на Немце. На пример, чворишна станица радио-мреже генерала Н. В. Корњејева, под кодним именом „Пурга-1“ („снежна олуја“), која је деловала из Дрвара почетком 1944, могла је додатно да утиче на одлуку Немаца да предузму операцију „Коњићев скок“. С друге стране, Совјети нису могли да буду отворени у радио-размени са Титом, јер су били свесни да њихову препи-

⁴ Stephen Budiansky, *Battle of Wits: The Complete Story of Codebreaking in World War II*, (New York: The Free Press, 2000); Friedrich L. Bauer, *Historische Notizen zur Informatik* (Berlin: Springer, 2009).

ску могу читати Британци.⁵ Наравно, и Британци су знали да у СССР-у делује служба за дешифровање, која је такође имала своје успехе.⁶ Постојала је још једна опција за компромитацију непријатељске шифре – деловање агентуре. До значајног успеха у дешифровању Немци су дошли захваљујући И. Базни, Албанцу из Приштине, који је радио за енглеског амбасадора у Анкари, и прослеђивао поруке немачком аташеу Л. К. Мојзишу.⁷ Американци су у исту сврху успели да искористе сарадњу са немачким дипломатским куриром Ф. Колбеом,⁸ а Совјети да инфилтрирају совјетског агента Џ. Кернкроса у Блечли-парк. У контексту теме о радио-везама Д. Михаиловића то није безначајно, јер су комунисти имали неформалне везе са неколико радиста који су деловали у штабу ЈВуО.⁹

⁵ Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945.* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 283, 306.

⁶ Татьяна А. Соболева, *История шифровального дела в России*, (Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002).

⁷ Richard Wires, *The Cicero Spy Affair: German Access to British Secrets in World War II* (London: Greenwood Publishing Group, 1999).

⁸ Delattre Lucas, *A Spy at the Heart of the Third Reich: The Extraordinary Life of Fritz Kolbe, America's Most Important Spy in World War II* (New York: Atlantic Monthly Press, 2005).

⁹ Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат*, 284–286.

Исцрпни преглед телеграма у монографији Милана Терзића подстиче на размишљања о томе колико су Британци имали свест о могућем „трећем читаоцу” током преписке. Уосталом, тешко да су високи официри ЈВуО-а били посебно опрезни у вези радио-веза. О томе говори губитак радио-станице у штабу команданта за Србију у ЈВуО-а ђенерала М. Трифуновића. Она је изгорела у пожару који су изазвали „неки људи који су дошли да спавају у тој колиби” са радио-станицом и шифрованим материјалом.¹⁰ Овај догађај сведочи о опуштеном односу према радио-везама, несрећном сплету околности, ватреним патриотским жељама и неразумевању глобалних околности типичних за покрет Д. Михаиловића. Трагично несналажење уз ограничене могућности краљевске владе и ђенерала Д. Михаиловића посведочено је у радио-размени између њих. Реконструкција и анализа ових судбоносних догађаја у редовима некомунистичког покрета отпора у Југославији свестрано су сагледани у књизи М. Терзића која представља значајан допринос историографији Другог светског рата на Балкану.

др Алексеј Тимофејев

¹⁰ Милан Терзић, *Борба за информације*, 55.

**Душан Кукобат, Бојан Б. Димитријевић,
2. КРАЈИШКИ КОРПУС ВОЈСКЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ,
Републички центар за истраживање рата,
ратних злочина и тражење несталих лица,
Бања Лука, 2022, 303 стр.**

Књига *2. крајишки корпус Војске Републике Српске* представља друго допуњено издање истоимене монографије која је први пут објављена 2019. године, у издању Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица из Бања Луке. Монографија је дело двојице аутора, Душана Кукобата, генерал-потпуковника Војске Републике Српске у пензији, и др Бојана Б. Димитријевића, научног саветника Института за савремену историју из Београда.

Структура књиге заснована је највећим делом на хронологији. Хронолошки опсег који обухвата креће се од 1991. године, односно од почетка распада СФРЈ, а завршава се 1996. године, када је 2. крајишки корпус дефинитивно расформиран. Највећи део студије обухвата период 1992–1995. и ратна збивања на простору зоне одговорности овог корпуса.

Након *Ријечи издавача*, којом књига започиње, следе *Уводне напомене* у којима аутори наводе своје мотиве за писање студије, основна питања везана за тему, проблеме историјских извора и литературе. У првом поглављу главне целине монографије, под

називом *Ситуација на простору где ће се формирати корпус од почетка 1992. године*, аутори уводе читаоце у комплексну ситуацију у СФРЈ 1991. године, коју карактеришу одвајање Словеније и Хрватске и ратна дејства у овим републикама. Увод у формирање 2. крајишког корпуса било је повлачење дела снага ЈНА из Републике Српске Крајине на будуће подручје корпуса, као и почетна непријатељства муслимана и Хрвата према ЈНА, која ће кулминирати у Купресу и Босанској Крупи, априла 1992.

Друго поглавље, под називом *Формирање 2. крајишког корпуса*, почиње стварањем Војске Српске Републике БиХ, односно Војске Републике Српске, након повлачења ЈНА из БиХ маја 1992. године. У наставку аутори детаљно описују формирање 2. крајишког корпуса, маја и јуна 1992, говоре о његовом почетном саставу, јединицама, војничком и старешинском кадру, као и о политичким, географским и демографским приликама на простору зоне одговорности корпуса. Поред јединица ВРС, анализирано је и стање муслиманских и хрватских снага у бихаћком округу лета 1992. године.

Почетак борбених дејстава је треће поглавље монографије. У првом делу овог поглавља аутори су посветили највише пажње почетним положајима јединица корпуса на почетку рата 1992. године, односно њиховим одбрамбеним и офанзивним дејствима на северозападном фронту. Други део поглавља обухватио је борбене операције и положаје снага 2. крајишког корпуса на југоисточном делу зоне одговорности, према снагама Хрватског вијећа одбране и Армије Републике БиХ у другој половини 1992. године. *Операција ослобођења Јајца (Врбас '92)* представља четврто поглавље, које су аутори, готово у целости, посветили операцији *Врбас 92* у којој су снаге ВРС у потпуности овладале градом и највећим делом општине Јајце, октобра 1992. године. Део поглавља посвећен је посетама генерала Ратка Младића подручју под контролом 2. крајишког корпуса током те године. Као прилог овом делу књиге придодат је и *Дневник са Јајца*, тада потпуковника Душана Кукобата.

У петом поглављу монографије, под насловом *Борбена дејства јединица корпуса у даљем току рата*, аутори су обрадили активности 2. крајишког корпуса и ратна збивања у његовој зони одговорности од краја 1992. до јесени 1994. године. Фокус је био на директивама Главног штаба ВРС које су биле упућене корпусу, а затим и на ратним операцијама

према Петом корпусу АРБиХ. У анализи овог периода посебна пажња је посвећена новим околностима, насталим сукобом снага лојалних Алији Изетбеговићу и снага АП Западна Босна, под командом Фикрета Абдића. Поред ових војно-политичких промена у 1993. години, анализиран је и утицај сукоба Хрвата и муслимана у средњој Босни на позиције и деловање 2. крајишког корпуса. И овај део књиге доноси поглавље о генералу Младићу и његовом присуству на бихаћком ратишту. Пето поглавље завршава се описом напредовања снага АРБиХ на подручју Бугојна, Купреса и Доњег Вакуфа (Србобрана) крајем 1994, што је истовремено и увод у друга поглавља књиге која обрађују све неповољнији развој ситуације на том фронту.

Унутрашња слика корпуса представља шесто поглавље књиге, у којем аутори посвећују пажњу питањима од виталног значаја за функционисање 2. крајишког корпуса као војне формације. У фокусу су питања обуке, кадра, карактера јединица и њихове попуне, наоружања, односа са локалним властима и политичарима, морала, мотива за борбу, снабдевања и, на крају, губитака у људству током дејстава. У седмом поглављу, под насловом *Одбрана од напада удруженог непријатеља*, аутори настављају приповест о даљем развоју ратне ситуације за 2. крајишки корпус у 1994. години. На почетку поглавља го-

вори се о операцији *Грмеч 94*, Петог корпуса АРБиХ из октобра 1994, и контраофанзиве ВРС под кодним називом *Штит 94*. Ова српска офанзива, окончана 24. децембра 1994, довела је готово до потпуног слома снага Петог корпуса. Након свих изложених догађаја и релевантних фактора аутори препуштају закључке о завршетку ове операције самим читаоцима. Други део поглавља посвећен је операцијама на јужном делу фронта, где су главне операције вођене на Купресу, до пада места 4. новембра 1994, и на подручју Ливањског поља и Динаре, где започињу значајне акције хрватских снага.

Осмо поглавље – *Одлучујуће операције у одбрани зоне корпуса*, обухвата период од јануара до краја августа 1995. године, који је, у суштини, представљао главну прекретницу, у којој су створени политички и војни услови који су довели до повлачења 2. крајишког корпуса из његове зоне одговорности. Поглавље почиње *Санском скупштином*, а наставља се планом операција корпуса у 1995. години и стањем на терену. Прилике у овом периоду обележило је губљење територија на северном и јужном делу фронта, где долази до продора Хрватске војске, која користи слабљење ВРС и окупира Гламоч и Грахово крајем јула 1995. године. Пад ове две западнокрајишке општине био је увод у пад Републике Српске Крајине, почетком августа 1995, чиме је

позиција 2. крајишког корпуса и његова даља одбрана доведена у питање.

Поглављем *Повлачење из зоне корпуса под притиском снага хрватско-муслиманске коалиције* завршава се приповест о ратном путу 2. крајишког корпуса. У њему су аутори детаљно обрадили завршне ратне операције у којима су учествовале јединице корпуса у периоду септембар–октобар 1995, а које су резултирале губљењем његове зоне одговорности. Поред описа ратних операција, аутори наводе и информације о бројности, положају и моралу сваке од јединица корпуса након повлачења из својих матичних зона. Посебну пажњу посветили су и улози цивилне власти у периоду последњих ратних операција. Поглавље се завршава мировним преговорима у јесен 1995. и крајем ратних операција у Босанској Крајини 14–15. октобра те године. Последње поглавље, под називом *Други крајишки корпус у процесу реорганизације Војске РС*, обухватило је период од краја рата до реформе ВРС, за време које је 17. јануара 1996. и званично расформиран 2. крајишки корпус. Кукобат и Димитријевић у *Закључку* износе најважније факторе који су утицали на ток рата и коначни ратни исход 2. крајишког корпуса, као и своје ставове о значају њихове студије за разумевање историјских догађаја и процеса. У додатку књиге налазе се *При-*

лози, са информацијама о команди корпуса, биографијама његових команданата, као и о свим јединицама које је 2. крајишки корпус обухватао.

Мада монографија Кукобата и Димитријевића не садржи уобичајени критички апарат, у основи почива на широком спектру историјских извора различите провијенције. Аутори се неретко позивају на поједина документа, наводећи њихов наслов, сигнатуре и датум настанка. Извори су, као што је поменуто, разноврсни. Коришћена је архивска грађа 2. крајишког корпуса, похрањена у БиХ и Хрватској, документа у приватном поседу, као и она које је објавио Хашки трибунал. Од историјских извора другог реда коришћени су мемоари, штампа и појединачна сећања и изјаве официра. Посебну проблематику у изучавању овакве теме представљала је литература, а нарочито чињеница да српска историографија, у готово три деценије од краја грађанског рата у БиХ, није изнедрила нарочито велики број студија о овом конфликту. Иако је број наслова коришћене литературе можда мањи у односу на литературу коришћену за неке друге популарније историографске теме, њена разноврсност и значај у овој студији тиме не опадају. Поред дела српских аутора, коришћена су и дела бошњачких, хрват-

ских и других страних историчара и савременика. Иако ова дела, по признању самих аутора монографије, нису увек објективна, а нарочито не пристрасна према српској страни, омогућавају проширивање историјске перспективе и свести о представама других о анализираним догађајима и процесима. Значајан број мап ратних операција, као и фотографија бораца, старешина и војника на положајима додатно обогаћују ово дело и приближава то време и простор читаоцу.

У оцењивању вредности студије Душана Кукобата и Бојана Димитријевића, не можемо се отети утиску о значају овог дела за проучавање историје Републике Српске и грађанског рата у БиХ. Иако књига обрађује историјат само једног од корпуса ВРС, којем на почетку рата у БиХ, по свему судећи, није придаван нарочит значај, ратна збивања у његовом подручју по много чему су одредила исход грађанског рата у Хрватској и западном делу БиХ. У разумевању ових историјских догађаја, често обавијених различитим интерпретацијама, углавном ненаклоњеним српском народу, студија о 2. крајишком корпусу Кукобата и Димитријевића велики је и објективан прилог.

Милош Чорбић, МА

Драгутин Димчевски, *Крвава граница*, СУБНОР, Врање, 2022, 233 стр.

Две деценије након окончања агресије НАТО-а на Савезну Републику Југославију, пред читаоцима су се наша сећања потпуковника Драгутина Димчевског, за време рата заменика команданта 53. граничног батаљона Војске Југославије. Припадници ове јединице су се налазили на првој линији одбране државне границе од напада припадника терористичке тзв. Ослободилачке војске Косова, потпомогнуте снагама НАТО-а. Линија државне границе са центром на караули Кошаре постала је један од симбола херојске одбране од напада агресора. Након вишедневне припреме, на Велики петак, 9. априла 1999. године, започео је копнени напад са територије Албаније који је имао за циљ продор терориста у унутрашњост територије Косова и Метохије. У првим сатима копненог напада, на правцу карауле Кошаре дошло је до рањавања команданта 53. граничног батаљона, након чега је Драгутин Димчевски, тада у чину мајора, преузео команду над јединицом. Уследили су судбоносни дани и догађаји који су одредили даљи ток копнене агресије терориста тзв. ОВК и снага НАТО-а. Ти дани и херојство војника и старешина 53. граничног батаљона описани су на страницама сећања на Крваву границу, како је аутор

назвао одсек који је бранила јединица којом је командовао.

У првом делу својих сећања, под насловом *Опште о граничној јединици и државној граници*, аутор нас упознаје са организацијом одбране 69,9 километара дела државне границе према Албанији, који је био у одсеку одговорности 53. граничног батаљона. Протезао се десно од тромеђе Србије, Црне Горе и Албаније на планини Богићевица, гранични камен Б-28/4, на надморској висини од 2.093 метра, преко највишег врха на планини Ђеравица, на надморској висини од 2.565 метра, Јуничких планина, превоја Ђафа-Морина, Ђафа Прушит и до врха Паштрика, гранични камен Д-5, на надморској висини од 1.989 метара. Овај део границе је у тактичком и безбедносном смислу најтежи, а по климатским, просторним и временским условима најсуровији. Увек је био нестабилан и обележен местима на којима су своје животе положили војници – граничари и њихове старешине. Матична касарна 53. граничног батаљона налазила се у Ђаковици, а по формацији је имао: команду батаљона, одељење везе, две граничне чете, чету за интервенцију (ЧЗИ) и позадински вод. Батаљон је државну границу обезбеђивао са девет стално по-

седнутих караула и са четири летње карауле које су се налазиле на великим надморским висинама; поседале су се војницима у рано пролеће, а повлачење је било у касну јесен. Прва гранична чета обезбеђивала је границу на караулама Кошњар, „Генерал Павле Илић“, Кошаре, Морина и три летње карауле – „Бошко Жиловић“, Ђеравица и „Маја Чобан“ (поседала је ЧЗИ), док је Друга гранична чета била распоређена на караулама „Митар Војиновић“, Дева, „Ћафа Прушит“, Годен, „Дејан Радановић“ и на летњој караули Ликен. Пред почетак НАТО агресије батаљон је имао 820 војника и 70 старешина (14 официра и 56 подофицира). Војници су били распоређени у одељењу везе – 25 војника, чети за интервенцију – 44 војника, позадинском воду – 37 војника, првој граничној чети – 326 војника и другој граничној чети – 388 војника. Војници граничари пролазили су врхунску обуку, након чега су проводили 10 до 15 дана у граничним јединицама, а затим је следило упознавање терена и рад на њему.

Дешавањима на граници са Албанијом која су претходила НАТО агресији аутор је посветио други део сећања под називом *Борбена дејства 53. граничног батаљона 1998. године*. Слом државних институција у Албанији имао је за последицу прелазак огромне количине наоружања, муниције и минско-експлозивних средстава

у руке различитих криминално-терористичких група. У исто време, албанска војска је престала да обезбеђује границу, а њене карауле су постале терористичке базе, одакле су се терористи у групама пребацивали на простор Косова и Метохије. У периоду од априла 1998. године до почетка НАТО агресије, на одсеку који је обезбеђивао 53. гранични батаљон забележено је више од 130 граничних инцидената. Они су представљали акте агресије на СР Југославију, а сваки су регистровали међународни посматрачи који су били стационирани на Косову и Метохији. Терористички напади су ескалирали током маја 1998. године, када су сви прилазни путеви према караулама Морина и Кошаре били блокирани. Одсечене карауле су се снабдевале линијски из правца карауле „Митар Војиновић“, што је било ризично по граничаре. Захваљујући ангажовању специјалних јединица наше војске, снаге тзв. ОВК су биле разбијене, а карауле одблокиране. Први тежи гранични инцидент одиграо се 16. априла 1998. године, код летње карауле „Маја Чобан“, када је у заседу граничара упала већа група терориста који су после тешке борбе били разбијени. Након тога, команда Војске Југославије предузела је мере ради подизања борбене готовости јединица: формирано је истурено командно место Приштинског корпуса у касарни „Девет Југовића“ у Ћа-

ковици, на чијем челу се налазио генерал Владимир Лазаревић; гранични батаљон је са редовног прешао на појачано обезбеђење државне границе; повећан је број људи у органима обезбеђења; организовано је дубинско обезбеђење јединицама из 549. моторизоване бригаде из Призрена и 125. моторизоване бригаде из Косовске Митровице; проширен је гранични појас са 100 метара на 2 километра (14. марта 1999. године појас ће бити проширен на 5 километара), вршена је попуна граничних чета преко 100% у људству; формиране су интервентне снаге у дубини наше територије (ангажоване специјалне јединице); исељавани су граничари са караула (50% људства на терену, 50% у караулама); на терену се обављало инжињеријско уређење нових заклона у највиши степен (маскирање, израда склоништа за смештај и боравак људства у свим временским условима); вршило се запречавање постављањем минских поља.

У књизи су хронолошки описани сви већи оружани инциденти током лета 1998. године, у којима су граничари нанели велике губитке терористима, при чему је заплењена огромна количина наоружања и опреме. У свакодневним борбама, 18. јула, наша војска је на Кошарама имала прве губитке у људству, када је погинуо војни полицајац из Нишког корпуса, да би убрзо потом, 4. августа 1998. године, погинуо један

граничар, док су тројица била рањена. Ови догађаји били су најавна појачаног интензитета терористичких акција које су кулминирале 30. септембра, када је погинуло пет војника и један подофицер из састава 78. извиђачке чете из Врања и 21. извиђачко-диверзантске чете из Ниша, јединица које су као појачање биле придодате 53. граничном батаљону. Колико је и сам терен био опасан потврдила је погибија подофицира и војника приликом превртања возила које је налетело на оштећење на путу, почетком марта 1999. године. Након завршетка борби, на место инцидента су излазили представници верификационе мисије ОЕБС-а. О њиховим увиђајима и подацима које су прикупљали аутор проговара као судионик јер је био официр за везу у батаљону. Верификаторе из земаља чланица НАТО-а описује као незаинтересоване за насиље које су спроводили терористи из тзв. ОВК. У атмосфери сталних напада терориста, 53. гранични батаљон је дочекао почетак НАТО агресије. На дан почетка напада, Димчевски је, као заменик команданта, обишао карауле где је затекао војнике и старешине чији је висок морал био гарант успеха одбране отаџбине.

Најважније сећање потпуковника Димчевског представљено је у трећем делу књиге, под насловом *Борбена дејства 53. граничног батаљона током НАТО*

агресије. Прве дане рата он проводи у обиласку положаја батаљона на граничној линији, када војницима и старешинама издаје наређења да се измeste на нове положаје, јер је запазио да је постојеће непријатељ открио. Радове је требало изводити ноћу и по магли уз максимални опрез, пошто се очекивао почетак општег напада. Центар одбране границе налазио се на рејону карауле Кошаре, дужине 7,1 километар од граничног камена Ц-2 до граничног камена Ц4 (Маја глава). У тренутку почетка копненог напада ту се налазило 130 бораца (115 војника граничара, 8 војника на минобацачима 82 mm из састава 125. моторизоване бригаде и 7 старешина – подофицира). У књизи су наведена њихова имена, уз пратеће коментаре о ангажовању током трајања агресије (погибија, рањавање, повређивање, одсуство због болести, формацијско премештање). Затим је приказан борбени распоред граничара у рејону карауле Кошаре уочи почетка напада, који су били подељени на борбене групе, од којих је прва била у рејону Шабанове ливаде, друга у рејону Раса кошаре, трећа у рејону Глава, четврта у рејону Маја глава и пета у рејону потока Гуша. Поред њих било је ангажовано одељење минобацача, смештено око 200 метара од објекта саме карауле заједно са митраљеским гнездом. Непријатељски план је био да помоћним снагама нападне

рејон карауле Морина како би извршио заваривање, а да правац главног удара буде рејон карауле Кошаре. Изненадним пешадијским пробојем требало је изградити мостобран преко којег би дошло до спајања терориста из правца Албаније са њиховим снагама у дубини Метохије, на правцу село Јуник–Дечани. Реализацијом овог плана у почетној фази копнене агресије, снаге Војске Југославије око Ђаковице биле би блокиране и одвојене од снага око Призрена. За извршење овог плана било је ангажовано између 1.000 и 2.000 терориста, што су биле скоро десет пута веће снаге од наше одбране. Из сећања војника Жељка Миљковића, Небојше Џамића, Владана Чкреба, Драгана Димитрова и Миленка Марића на 9. април 1999. године и почетак копненог напада на караулу Кошаре могуће је сагледати силину удара који се сручио на граничаре првог дана када су терористи успели да заузму стратешки важну тачку Раса кошаре са које се могао контролисати правац напада. У тим тренуцима Драгутин Димчевски преузима команду над 53. граничним батаљоном након рањавања његовог команданта Душана Шљиванчанина. О околностима његовог рањавања говоре сећања водника Бојана Павића, референта санитетске службе 53. граничног батаљона, потпоручника Петра Мишића, командира вода БОВ-а 52. артиљерије

ско-ракетне бригаде ПВО из Ђаковице, као и посаде БОВ-а коју су чинили војници Жарко Стојковић, Марко Маринковић, Данило Крсмановић.

У хронологији борбених дејстава 53. граничног батаљона аутор прати дешавања на дневном нивоу у периоду трајања копненог напада на караулу Кошаре, од 9. априла до 14. јуна 1999. године. Записе из његовог ратног дневника прате кратке биографије сваког погинулог војника и старешине, мапе са приказима борби граничара са терористима, као и аутентичне фотографије које су настале током тих ратних дана. Једну од најтежих борби граничари су водили 11. априла на Васкрс, када су приликом покушаја заузимања стратешки важног виса Маја глава (гранични камен Ц-4) погинула три граничара из вода за интервенцију, на рејону одбране Опљаз. Живот су изгубили храбри водник Иван Васојевић са своја три граничара, а у рејону одбране Шабанове ливаде један граничар. Три дана касније, 14. априла, приликом поновног покушаја освајања виса Маја глава погинуо је командир вода за интервенцију потпоручник Предраг Леовац. Смрт поштованог старешине изазвала је велику тугу међу граничарима. О овом тешком тренутку за јединицу сведоче у својим сећањима десетар Дејан Радојевић, водник Братислав Анђелковић, млађи водник Златко Костић, као и вод-

ник Саша Радојевић, заменик командира карауле Кошаре.

Командујући одбраном на Кошарама, Димчевски се сусретао са различитим изазовима, попут одлуке начелника пешадије Приштинског корпуса да се командно место његове јединице измести у рејон који није био безбедан, што није учињено. Након месец дана од почетка НАТО агресије међу његовим граничарима је дошло до опадања борбеног морала, што је нарочито било изражено код дела добровољаца или резервиста који су били послати као испомоћ на Кошаре. Готово после сваког напада Димчевски је обилазио положаје, разговарао са војницима и старешинама, указивао на уочене пропусте у инжињеријском уређењу и маскирању, на забрану кретања на положају, као и на задатак који им је био поверен. Током прве половине маја, готово сваког дана НАТО авијација је дејствовала по положајима граничара, након чега би уследила снажна артиљеријска ватра и стални покушаји пешадијског пробоја терориста тзв. ОВК. У сваком од тих напада неко од граничара је био рањен, а било је и погинулих. Посебна опасност се појавила након минирања делова одбрамбених линија, јер се дешавало да војници буду рањени њиховим активирањем. Пробој линија одбране које је држао 53. гранични батаљон остао је за непријатеља неостварен циљ до 14. јуна 1999.

године, када су се граничари повукли са својих положаја. У оквиру спровођења Кумановског споразума, 53. гранични батаљон се повукао заједно са јединицама 125. моторизоване бригаде. У колони која се повлачила налазио се и аутобус са око 50 војника који су преостали на караули Кошаре.

Своја сећања Димчевски завршава поглављем *Тако смо бранили границу*, где су наведени губици 53. граничног батаљона у борбама вођеним пре и током НАТО агресије. Године 1998. погинуло је 7 граничара, а рањено 10; до 24. марта 1999. погинула су 2 граничара, од 24. марта до 14. јуна погинуло је 16 граничара (од којих 12 на рејону карауле Кошаре), а рањено 67 (од којих 33 на рејону карауле Кошаре). Након повлачења са границе, 53. гранични батаљон је размештен у Брус, где је 28. фебруара 2000. године дочекао наредбу којом је расформиран и тако отишао у легенду.

Димчевски своја сећања завршава реченицом: „Повлачимо се непоразени, високо подигнутих глава, али са тугом и болом у срцу и души због погинулих хероја који остадоше да вечно чувају границу”.

Ратна сећања потпуковника Драгутина Димчевског представљају вредан историјски извор. Као старешина који је командовао одбраном на првој линији напада непријатеља, он наводи податке о бици на караули Кошаре из прве руке. После више од две деценије успео је да своје ратне дневнике, прикупљене информације, записе и фотографије систематизује у виду својих сећања. Читајући странице његове књиге Официри Војске Србије имаће пред собом пример старешине који је испунио задатак који му је поверен, при чему ће моћи да уче анализирајући његове одлуке. Историчарима ће ово штиво моћи да послужи за писање историје рата који је вођен на простору Косова и Метохије крајем 20. века. Такође, шира јавност добила је својеврсну споменицу у којој су записана имена војника и старешина 53. граничног батаљона Војске Југославије, који су својим херојством успели да сачувају част и име своје јединице. Водећи битку на Кошарама они су стали уз раме својим славним прецима, победницима са Цера, Колубаре и Солунског фронта.

др Предраг М. Вајагић

Информације

ОКРУГЛИ СТО „Ј(Н)А И ИЗАЗОВИ ВОЈНОГ ПРОФЕСИОНАЛИЗМА”, БЕОГРАД, 5. АПРИЛ 2023.

Одељење за војну историју Института за стратегијска истраживања, у сарадњи са Катедром друштвених наука Војне академије, организовало је, 5. априла, округли сто на тему „ЈНА и изазови војног професионализма” у оквиру научноистраживачког пројекта „Развој професионалне војне организације у Србији 1804–1990: искуства и поуке”. Поред припадника Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања, виших научних сарадника: пуковника др Миљана Милкића, пуковника проф. др Далибора Денде, научних сарадника др Татјане Милошевић и др Ненада Ж. Петровића, квалитету скупа су, својим учешћем, допринели и еминентни стручњаци из Института за савремену историју, Института за новију историју Србије, Института за политичке студије, Института за европске студије, Архива Југославије, Филозофског факултета Универзитета у Београду и Правног факултета за привреду и правосуђе из Новог Сада. Округли сто је отворила директорка Института за стратегијска истраживања проф. др Јованка Шарановић, истичући друштвени значај научноистраживачких пројеката које реализује Институт, а посебно оних на којима је ангажовано Одељење за војну историју. Захвалила се припадницима Катедре друштвених наука Војне академије као суорганизаторима округлог стола, а нарочито учесницима скупа.

На скупу је презентовано дванаест реферата у оквиру три панела. Првим панелом председавао је пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник из Института за стратегијска истраживања. Први излагач, др Ивана Лукнар, научни сарадник из Института за политичке студије, у реферату „Војни позив као професија” истакла је војни позив као једну од најзначајнијих професија у друштву чији је задатак очување мира и безбедности. У излагању др Милана Терзића, научног саветника из Архива Југославије, на тему „Кадровска политика у партизанском покрету током и након Другог светског рата” приказана је постепена промена структуре официјерског кадра током Другог светског рата и у првим послератним годинама. О војном образовању и васпитању послератног старешинског кадра детаљније је говорио др Марко Б. Милетић, научни сарадник Институ-

та за савремену историју, у реферату под називом „О старешинском кадру, његовом одабирању, школовању и васпитању – кадровска политика у армији у првим послератним годинама“. Први панел затворен је излагањем др Бојана Б. Димитријевића, научног саветника из Института за савремену историју, на тему „Кадрови рода оклопно-механизованих јединица ЈНА 1945–1992“. Заснивајући своја истраживања на недоступној архивској грађи, Димитријевић је изнео значајне закључке за научну јавност у вези са кадровском политиком ЈНА у роду ОМЈ.

Други панел, којим је председавао пуковник доц. др Слободана Ђукића са Војне академије, отворен је рефератом проф. др Александра Животића са Филозофског факултета Универзитета у Београду на тему „ЈА/ЈНА и ратна искуства Краљевине Србије (1948–1961)“. Наредни излагач, проф. др Алексеј Тимофејев са Филозофског факултета говорио је о „Партизанским дејствима у одбрамбеним плановима ЈА/ЈНА“. У последња два реферата другог панела разматрано је питање војног школства у ЈНА. Др Татјана Милошевић представила је реферат на тему „Совјетски утицај на почетак развоја војног школства у ЈА/ЈНА (1945–1951)“. Следећи панелиста, пуковник проф. др Далибор Денда говорио је на тему „Између идеологије и професије – Школа националне одбране (1955–1990)“.

Трећим панелом, уједно и последњим, председавао је пуковник проф. др Далибор Денда. Први учесник био је пуковник др Миљан Милкић који је изложио свој рад под називом „Нормативно регулисање научноистраживачке делатности у ЈНА“. Следећа два излагача разматрала су питање професионализације војног правосуђа. Др Ненад Ж. Петровић концизно је приказао развој професионализације војног судства рефератом „Професионализација судског већа и права на одбрану у војскама Србије и Југославије у 19. и 20. веку“. Проф. др Зоран Павловић са Правног факултета за привреду и правосуђе, Универзитета Привредна академија у Новом Саду, представио је реферат на тему „Војно правосуђе – искуства из прошлости“. У последњем излагању пуковник доц. др Слободан Ђукић изнео је проблеме са којима се суочавала ЈНА приликом борбених дејстава у грађанском рату у реферату „ЈНА и грађански рат у Југославији“.

Квалитету округлог стола допринели су својим присуством, коментарима и сугестијама и дискусанти др Миле Бјелајац, научни саветник, др Дмитар Тасић, виши научни сарадник са Института за новију историју Србије, др Милан Игрутиновић, научни сарадник са Института за европске студије и пуковник Вангел Милковски, наставник војних вештина из Школе националне одбране „Војвода Радомир Путник“.

Округли сто „ЈНА и изазови војног професионализма“ затворен је дискусијом учесника скупа, а као закључак наметнуло се мишљење о потреби сагледавања успешно примењених професионалних искустава у претходним временима и могућностима њихове примене у савременој организацији Војске Србије, будући да се основни захтеви војног професионализма нису изменили у последња два века. На крају, најављено је и објављивање зборника радова са овог научног скупа.

потпоручник *Стефан Шипка*

**XXII ГОДИШЊА КОНФЕРЕНЦИЈА
ЕВРОАТЛАНТСКЕ РАДНЕ ГРУПЕ ЗА СТУДИЈЕ
КОНФЛИКТА: „SHAPING NATIONS FOR
CONFLICT AND WAR. PROPAGANDA,
DISINFORMATION AND STRATEGIC
COMMUNICATION. IMPLICATIONS FOR
POLICY MAKERS”, СИБИЊ (РУМУНИЈА),
22–26. МАЈ 2023. ГОДИНЕ**

У Сибинју је, у организацији Института за политичке студије одбране и војну историју МО Румуније и Краљевске данске школе националне одбране, одржана XXII годишња конференција Евроатлантске радне групе за студије конфликта ПЗМ конзорцијума војних академија и института за стратегијска истраживања. Тема конференције била је „Припрема нација за сукоб и рат. Пропаганда, дезинформације и стратешке комуникације. Импликације за доносиоце политичких одлука”.

На том скупу, на којем је званични језик био енглески, учествовало је 36 научних радника из Аустрије, САД, Украјине, Немачке, Француске, Пољске, Словачке, Мађарске, Бугарске, Турске, Шведске, Холандије, Данске, Чешке, Румуније, Грузије и Србије. Били су присутни и представници следећих званичних институција: ПЗМ конзорцијум војних академија и института за стратегијска истраживања (НАТО), Институт за стратегијска истраживања УО МО (Србија), Институт за напредне студије одбране ШНО (Аустрија), Центар за војноисторијска истраживања и друштвене науке МО (Немачка), Војноисторијска служба МО (Француска), Институт за политичке студије одбране и војну историју МО (Румунија), Војноисторијски институт из Прага (Чешка), Истраживачки центар ГШ (Мађарска), Војноисторијски институт из Братиславе (Словачка), Институт политичких наука (Пољска), Центар за војну историју и поуке из праксе ШНО „Г. С. Раковски” (Бугарска), холандски Војноисторијски институт, Школа националне одбране Краљевине Данске, Школа националне одбране Краљевине Шведске, Факултет друштвених наука из Љубљане (Словенија), Башкент Универзитет из Анкаре (Турска) и Одељење за политику одбране и развој МО Грузије, те представници холандске, данске и бугарске националне комисије за војну историју. Радни део конференције био је подељен у пет панела, у

два радна дана (23. и 25. маја), који су одржани у просторијама Војне академије Копнене Војске Републике Румуније у Сибињу. Представљено је 27 радова, који ће у финалној верзији бити штампани у зборнику радова током 2023. године. Завршетак сваког панела пратила је дискусија. Већина тема излагача, њих 16, односила се на историјско искуство у вези са главном темом скупа, док су савремени безбедносни изазови били у фокусу осталих 11 учесника. Највећи број радова са историјском темом односио се на искуства из Другог светског рата и хладног рата. Дискусија се одвијала на изузетно високом стручном нивоу и без непотребних тензија. Са становишта српске историјске науке, свакако најинтересантније излагање имао је др Марио Кристијан Ортнер из Аустрије на тему „Царско-краљевски ратни прес-биро: Аустроугарска главна институција за пропаганду током Првог светског рата, 1914–1918.” („The 'k.u.k. Kriegspressequartier'. Austro-Hungarian's main organisation for propaganda during World War I. 1914–1918”). Као представници Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране, на конференцији су учествовали виши научни сарадници из Одељања за војну историју – пуковник доц. др Миљан Милкић и пуковник проф. др Далибор Денда. У оквиру шестог панела другог радног дана, тема излагања пуковника др Миљана Милкића била је „Стратешке комуникације у хладном рату. Југославија и НАТО 1950–1955” („Strategic communications during the cold war. Yugoslavia and NATO 1950–1955”), које је било изузетно запажено међу учесницима.

Учешће припадника Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране на 22. годишњој конференцији Евроатлантске радне групе за студије конфликта представљало је и део сарадње МО Републике Србије у оквирима програма Партнерство за мир.

пуковник др Далибор Денда

Коректура
Одељење за војну историју ИСИ

Лектура
Добрила Милетић, професор

Лектура за енглески
Борјанка Поповић Простран, професор

Техничко уређење
Звезда Јовановић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историјски гласник = Military
Historical Review = Военно-исторический
журнал = Revue Historique militaire =
Militärgeschichtliche Zeitschrift /одговорни
уредник Далибор Денда. - Год. 1, бр. 1 (1950)-
. - Београд : Институт за стратегијска
истраживања, Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије,
1950- (Београд : Војна штампарија). - 24 cm

Два пута годишње. - Наслов: од бр. 6 (1956)
Војни историски гласник; од бр. 1/2 (1961)
Vojnoistorijski glasnik; од бр. 1/2 (1993)
Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж 100 примерака

Штампа: ВОЈНА ШТАМПАРИЈА БЕОГРАД, Ресавска 40б

